

TÜDEV
DENGE
Haziran 2020/9

TÜDEV DENGİ

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
Journal of Turkish World Studies
TÜDEV Yayınıdır/Published by TÜDEV
ISSN: 2667-8926

Sahibi ve Sorumlusu/Owner and Managing Editor
Yıldırım Tuğrul TÜRKEŞ

Editörler/Editors
Prof. Dr. Haydar ÇAKMAK

Yayın Kurulu/Editorial Board
Prof. Dr. Abdulhaluk M. ÇAY (İstanbul Aydın Üniversitesi)
Prof. Dr. Adil DAĞISTANLI (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Enis ÖKSÜZ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Firidun CELİLOV (Azerbaycan Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. Galibe HACIYEVA (Nahçıvan Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülbhanu KASIMOVA (Abay Üniversitesi)
Prof. Dr. Haydar ÇAKMAK (Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. İliya V. ZAITSEV (Moskova Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. Kadirali KONKABAYEV (Uluslararası Türk Akademisi)
Prof. Dr. Lindita XHANARI LATİFİ (Universiteti i Tirane)
Prof. Dr. Kürşat ZORLU (Bozok Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Neslihan DURAK (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Rafael MUHAMEDDİNOV (Kazan Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman KAYIPOV (Sincan Pedagoji Üniversitesi)
Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (Michigan State University)
Prof. Dr. Tohid MELİKZADE (İslamic Azad Üniversitesi)
Prof. Dr. Uli SCHAMILOGLU (University of Wisconsin)
Prof. Dr. Umay GÜNAY (Girne Amerikan Üniversitesi)
Prof. Dr. Yalçın SARIKAYA (Giresun Üniversitesi)
Doç. Dr. Marufcan YOLDAŞOV (Taşkent Ali Şir Nevai Üniversitesi)
Doç. Dr. Talip DOĞAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Dr. Nazım MURADOV (Lefke Avrupa Üniversitesi)

Danışma Kurulu/Advisory Board

- Prof. Dr. Abdulvahap KARA (Mimar Sinan Üniversitesi)
Prof. Dr. Atilla JORMA (University of Turku)
Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülay MİRZAOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülzura CUMAKUNOVA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Harun GÜNGÖR (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin KARADAĞ (100. Yıl Üniversitesi)
Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Mimar Sinan Üniversitesi)
Prof. Dr. Kamil Veli NERİMANOĞLU (İstanbul Aydın Üniversitesi)
Prof. Dr. Leyla KARAHAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU (Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Şenol KANTARCI (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Yavuz AKPINAR (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Zekeriya KARADAVUT (Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Ergin JABLE (Pristine Üniversitesi)
Doç. Dr. Mahmut SARIKAYA (Ahi Evran Üniversitesi)
Doç. Dr. Seyfettin ALTAYLI (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Tahir KAHAR (Taşkent Cihan Diller Üniversitesi)
Dr. Oles KULÇINSKIY (V. İ. Vernadskiy Tavriya Milli Üniversitesi)

İdare Merkezi/Address

Beytepe Mahallesi 5699. Sokak No: 7/6
Anhira Villaları, 06800
Çankaya/ANKARA
Tel: (0312) 219 30 40/41
www.tudev.org.tr
bilgi@tudev.org.tr

Yayın Türü/Types of Periodicals

4 aylık, Uluslararası/3 Issues Per Year, International

Baskı/Printed by

Vega Basım Hizmetleri
Sertifika No. 43714
03122300723
ANKARA

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Karabağ Hanlığı

1-18

Prof. Dr. İsmail ÖZÇELİK

*1. Dünya Savaşı'nda Kıbrıs'taki Esir Türk Askerleri ve
Gazi Magosa Çanakkale Şehitliği*

19-28

Metin AKAR - Oğuz KARAKARTAL

1915-1917 Yıllarında Azerbaycan'daki Türk Siyasi Kuruluşlar

29-42

Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet ÇAY

Türk Koministler

43-52

Şevket Bülent YAHNİCİ

Balkan Antantı

53-60

Prof. Dr. Haydar ÇAKMAK

Saygılar borçluyuz Mareşal Fevzi Çakmak Paşa'ya

61-70

Prof. Dr. Orhan DERMAN

Erenköy bir mucizenin adı olabilir mi ?

71-75

Prof. Dr. Orhan DERMAN

Türkiye'de Madencilik

77-89

Dr. Füsun KOROĞLU ÇORAPÇIOĞLU

Sarı Uygur Kültürünün Mimariye Yansımaları Üzerine Bir İnceleme

90-112

Prof. Dr. Eyüp SARITAŞ

EDİTÖRDEN

Covid-19 Virüs'ü, son altı aydır dünyayı esir aldı. Ülkemizin ve dünyanın içinden geçtiği bu zor dönemler şüphesiz bitecektir. Dünya sahip olduğu bugünkü insan gücü ve teknolojisi ile bu ve benzeri salgınları yok edecek güçtedir. Dünya daha önce veba, sıtma, İspanyol Gribi ve Sars gibi çok kötü salgın hastalıklarla mücadele etti ve bitirmeyi başardı. Üzücü olan olay çok sayıda can kaybının olması ve bu virüsün neden olduğu ciddi ekonomik kayıplardır. Bu insan ve ekonomik kayıplar beraberinde sosyal-psikolojik sorunlar yaratmıştır. Ülkelerin bu insani ve ekonomik sorunlarla, virüsün kendisinden daha fazla uğraşacakları görülmektedir. Bu virüsün doğal bir bulaşıcı olduğunu umuyoruz. Zira ihmal ve kasıt sonucu veya laboratuvarlarda üretilip dünyaya birileri tarafından yayılmışsa çok ciddi uluslararası sorunların çıkmasına neden olabilir. Bu durumda dünya yeni gergin bir döneme girebilir. Küresel bir soruna dönüşen Covid-19 çok sayıda sektöre zarar vermiş ve özellikle de basın yayın hareketlerini engellemiş ya da geciktirmiştir. Ama biz vakıf olarak dergimizi zamanında hazırlamayı başardık.

Türk basın yayın kuruluşları, dünyadaki virüs haberlerini, ABD'den Avrupa'ya, Orta Doğu'dan Afrika'ya kadar yakın veya uzak, ilgili veya ilgisiz çok sayıda ülke haberlerini verirken Türk kökenli, Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan ile ilgili haberleri göremiyoruz. Bütün dünyadaki vakaları, her gün kesintisiz ve yoğun bir şekilde Türk kamuoyuna duyuran yayın kuruluşları, Türk halkının önemli bir kesiminin Türk Cumhuriyetleri'yle ilgili haberleri öğrenmek istediği bilincine dahi varamamış veya kendi ilgisini çekmediği için bu ülkelerle ilgili haberleri vermemektedir. Türk Dünyası gerçeği, Türkiye'de bazı mahfillerde henüz kabul edilmemiş ve maalesef bazı kişiler ve kuruluşlar tarafından gönüllü bir şekilde yok sayılmak istenmektedir. Vakfımız TÜDEV'in sınırlı olanaklarıyla, gerek internet sitelerinde gerekse elinizdeki dergi vasıtasıyla Türk Dünyası'nı kamuoyunda gündemde tutmaya çalışmaktadır.

Dergimizin ilgi coğrafyası Türklerin yaşadığı her yer ve ilgilendiği konular ise Türk'e dair her şey. Dolayısıyla Türk Cumhuriyetleri, Türk ve akraba topluluklarla ilgili politik, ekonomik, sosyal, kültür, edebiyat, sanat ve tarihi gibi konuları kapsamaktadır. Bu sayıda da, Türklerin yaşadığı Balkanlar, Türkiye, Kafkaslar ve Orta Asya (Türkistan) ile ilgili dokuz farklı makale yer almıştır. Bu makaleler, akademik veya konunun uzmanı kişiler tarafından kaleme alınmıştır. Bu sayıda makale yazarak katkıda bulunan bütün yazar dostlarımıza minnetlerimizi sunar, teşekkür ederiz.

Bu sayının çıkmasında emeği geçen başta TÜDEV Başkanı Yıldırım Tuğrul Türkeş olmak üzere, vakfımıza bir karşılık beklemeden katkı sunan Türk Dünyası gönüllülerine çok teşekkür ederiz.

Haziran 2020, Ankara
Prof. Dr. Haydar Çakmak
Editör

TÜDEV DENGE

ÖZÇELİK, Prof. Dr. İsmail. “Karabağ Hanlığı”

TÜDEV Denge. 2020/9: 1-18.

KARABAĞ HANLIĞI

Prof. Dr. İsmail ÖZÇELİK*

Giriş

Azerbaycan’da Kür ve Aras ırmakları ile Gökçe Göl arasında bulunan ve tarihte “Arran”¹ diye anılan topraklar içindeki dağlık bölgeye “Karabağ” denilmekte ve burada XVIII. yüzyılda kurulan Türk Hanlığı da aynı isimle anılmaktadır. Evliya Çelebi, ünlü Seyahatnamesinde burası için “Küçük Azerbaycan” tabirini kullanmıştır. Bilindiği gibi isimler bir yerin tarihi ve geçmiş hakkında önemli ipuçları verirler². “Karabağ” isminin bölgedeki yüksek vadilerden ve koyu renkli verimli topraktan geldiği veya “Kara” ile “Bağ” kelimelerinin birleştirilmesiyle ortaya çıktığı iddia edilmektedir. Bundan başka bu ismin Türkçe bir kökten geldiği de açıkça görülmektedir. Bu yörede “Karadağlı, Karakoyunlu, Karademirçilü, Karapirimli, Karaserkârlü, Karadolak, Karabulak, Karalar, Karadonlu, Karapapaklı, Karahanlı, Karacalı, Karabeyli, Karabayramlı, Karavelilü, Karaçınar” gibi boy ve yer adlarının çokluğu dikkat çekmektedir. Burası Türk tarihi bakımından tarihte genellikle bir askeri garnizon yani karargâh olmuştur. Örneğin Gürcistan seferinden dönen Selçuklu Sultanı Alparslan burasını 1064 yılında kışlak olarak kullanmıştır³. Sultan Melik Şah ise bu bölgeyi 1086 yılında baştanbaşa iskân etmiştir⁴.

Ebu’l-gâzi Bahadır Han’a göre Karabağ, Oğuz Han’ın üçüncü oğlu olan Yılduz’un büyük oğlu Afşar’ın torunlarından Cevanşir Kabilesi’nin Sarıcalı Sülalesine ait olmuştur. Bu sülale Hülagü Han zamanında Anadolu’ya gelmiş, Timur Anadolu seferi sonrasında bunları Karabağ’a nakledilmiştir. Cevanşir

* İstanbul Aydın Üniversitesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. (iozcelik@aydin.edu.tr)

² Arrân Bögesi, Kafkasyada Kura ve Aras nehirleri arasındaki tarihi-coğrafi bölge. Yunan ve Roma dönemlerinde Albanya, Hellenistik Dönem’de Arian ya da Arianoi adlarıyla bilinmekteydi. Bölgenin merkezi Kebele veya Kabala idi. Diğer büyük şehirleriyse Beylagan ve Gence şehirleriydi.

³ İsmail Özçelik, **Tarih ve Metodoloji**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014, s.91-92.

⁴ Mirza Bala, “*Karabağ*”, **İslam Ansiklopedisi**, c.6, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1993, s.213.

Kabileleri'nin Sarıcalu sülâlesinin Karabağ'daki köklerinin İslâmlıktan önceki devirlere kadar gittiği bilinmektedir⁵.

İlhanlıların yazlık payitahtı Karabağ'daydı⁶. Bu devirde Moğollarla beraber Karabağ'a gelen ve Müslüman olmayan Göktanrı inancındaki Şamanî Türkler'in bölgeye yerleşmeye başlamasından sonra, buraya daha önce gelip yerleşmiş ve İslam dinini kabul etmiş olan Türkler, yöreye yeni gelen soydaşlarını Müslümanlaştırmaya çalışmışlardır. Karabağ, Timurlular döneminde de Türkleşmeye devam etmiştir⁷. Timur, Anadolu seferinden dönerken Karaman, Çukurova ve Suriye'den getirdiği 50.000 Türkmen ailesinin önemli bir kısmını Karabağ'a yerleştirmiş, burada bazı imar faaliyetlerine girişmiştir. Timur'un kışlak olarak kullandığı Karabağ, Akkoyunlular tarafından da aynı amaçla kullanılmıştır⁸.

Safevîlerin ilk dönemlerinde Karabağ'da Türk unsurunun daha da güçlendiği görülmektedir. Kanuni Devrinde Karabağ ve havalisi Veziriazam Kara Ahmet Paşa tarafından alınmıştır. Kara Ahmet Paşa, Diyarbakır'dan hareketle Erzurum ve Kars üzerinden giderek, Nahcivan, Revan ve Karabağ'ı zapt etmiştir.⁹ Ancak Karabağ'ın Osmanlı hâkimiyetine kalıcı olarak girmesi III. Murad dönemine rastlar. (1574- 1595). Şirvan ve Bakü'yü ele geçiren Osmanlı kuvvetleri Ferhat ve Cafer Paşaların idaresi altında Karabağ'ı da almışlardır.¹⁰ (1590) III. Ahmet zamanında (1703-1730), 1720'den sonra, Rusya'nın Hazar Denizi kıyılarını işgal ederek Azerbaycan'a doğru ilerlemesine karşılık, Osmanlı Devleti'nin de harekete geçmesi üzerine iki devlet arasında imzalanan İstanbul Antlaşması sonucunda 1724 yılında Karabağ, Osmanlılar 'da kalmıştır¹¹.

Klasik Osmanlı çağında Osmanlılara bağlı olarak Batı Kafkasya bölgesinde dört meliklik vardı. Bunlar, devlete vergi veren ve yarı bağımsız Dadyan, Güril, Açıkbaş ve Abaza Meliklikleridir¹². Osmanlı idaresi bu meliklikleri bölgedeki

⁵ İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1973, s.111.

⁶ İsmail Özçelik, **Karabağ Tarihi ve Karabağ'da Ermeni Olayları**, Bilge Yayınları, Ankara, 2003, s.2-3

⁷ Zeki Velidi Togan, "*Azerbaycan*", **İslam Ansiklopedisi**, c. 2, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1993, s. 104.

⁸ Mustafa Kafalı, "*Timur*", **İslam Ansiklopedisi**, c.12, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1993, 5.341.

⁹ Mirza Bala, agm, s. 213.

¹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt 2, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1972, s.361.

¹¹ Uzunçarşılı, age, c.3, s.65.

Çıldır Beylerbeyliği vasıtasıyla kontrol altında tutmaktaydı. Çıldır Beylerbeyliği, ocaklık suretiyle, yani aynı aileye mensup olan Beylerbeyi tarafından idare edilen hudut eyaletlerinden biriydi. Çıldır Beylerbeyi, bu meliklikleri murakabe altında bulundurur ve aynı zamanda bunların Kafkas ve İran ile olan münasebetleri hakkında Osmanlı Devleti'ni haberdar ederdi.¹³ Çıldır ve Erzurum Beylerbeyliği yakınçağlarda hanlıklarla Osmanlı Devleti arasındaki ilişki ve kontrolü sağlamışlardır¹⁴.

II – Karabağ Hanlığının Kuruluşu, Penah Ali Han Dönemi ve İran İle Olan Mücadelesi

Karabağ Hanlığı'nın kurucusu Penah Ali Bey'dir. Ali Bey, Karabağ'da göçebe hayat süren Cevanşir Türkmenleri'nden olup, Sarıcalı oymağındandır. Başlangıçta Nadir Şah'ın hizmetinde yer almış ve kendisine önemli görevler verilmiştir. Ancak, kendisi gibi İran sarayında görev alan kardeşinin, Nadir Şah'ın emriyle idam edilmesi üzerine, Karabağ'a kaçmış ve İran'a karşı bağımsızlık mücadelesine başlamıştır. İşte Karabağ Hanlığı'nın kurulması Penah Ali Bey'in bu dönemdeki faaliyetlerinin neticesine rastlamaktadır.

İran Osmanlı rekabetinin hanlıklar üzerinde etkin olma mücadelesinin devam ettiği bir sırada, İran Azerbaycan'daki hanlıkları tazyik ederken, Osmanlı Devleti de buradaki hanlıkları yanına çekiyor ve onlara “yurtluk” ve “ocaklık” vererek, kendisine bağlamaya çalışıyordu¹⁵. Örneğin 1731 yılında Gence Muhafızı İbrahim Paşa ve Revan Bölgesi Seraskeri olan Vezir Ali Paşa birlikte İran'a karşı hareket ederek, Osmanlı Devleti'ne hizmet etmelerine karşılık kendilerine “yurtluk” ve “ocaklık” verilerek, taltif edilmiş ve onlarla işbirliği yapılmıştır.

Bu yıllarda, İran hükümdarı Nadir Şah, (1736-1747) Karabağ'da meskûn olan ve İran'a boyun eğmeyen Cevanşir aşiretini Horasan Eyaleti'nin Serhas Bölgesi'ne sürmüştür. Fakat daha sonraları, aşiretin reisi Penah Ali Bey, bir şekilde firar ederek, Karabağ dağlarına çekilmiş ve İran'a karşı mücadele etmeye başlamıştır. Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra, Penah Ali Bey'in oğlu İbrahim Halil, Cevanşir aşiretini Horasan'dan Karabağ'a getirmeye muvaffak olmuştur. Cevanşir aşireti, Penah Ali Bey etrafında toplanarak, O'nun bağımsız bir hanlık

¹² İsmail Özçelik, Devlet-i 'Aliye'nin Taşra Yönetimi, Gazi Kitabevi, Ankara, 2016, s.16.

¹³ İsmail Özçelik, Devlet-i 'Aliye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014, s.202.

¹⁴ Özçelik, Karabağ Tarihi ve Karabağ'da Ermeni Olayları, s.59.

¹⁵ Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, (Karabağ-Susa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Sirvan, Seki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), Ankara — 1992, (BOA. Name-i Hümayün Defteri, nr. 7, s. 237-239), s. 72-73.

kurmasında önemli bir rol oynamıştır¹⁶.

Bu gelişmelerin ardından 1750 yılında “Penah Han” adıyla Karabağ Hanlığı tahtına oturan Penah Ali Han¹⁷, komşusu olan rakip hanlar ve İran’dan gelebilecek muhtemel taarruzlara karşı kendisini korumak ve savunmak amacıyla, müstahkem bir kale inşasını uygun görmüştür. Bu cümleden olmak üzere 1757 yılında Şuşa Kalesi’ni inşa ettirmiştir¹⁸. Ele geçirilmesi bir hayli güç olan Şuşa Kalesi, İran saldırılarına karşı başarılı bir şekilde kullanılmıştır. Penah Ali Han’ın ismine izafeten bu kaleye “Penahabad” adı da verilmiştir. Zaman içinde burası Karabağ Hanlığı’nın merkezi olmuştur¹⁹.

Daha sonra Penah Ali Han, kendi adına sikke kestirmiştir. Şuşa ve Han’ın adından ötürü bu sikkelere “Penahabadı” adı verilmiştir²⁰. Bu durum, hanlığının bağımsızlığı ve Penah Ali Han’ın hükümdarlığının bir sembolü olmuştur. Nitekim bir rivayete göre de, Nuha Hanı (Şeki Hanı) Hacı Çelebi’nin Karabağ’ı ele geçirmek iddiası üzerine Penah Ali, kendi hısım akrabalarından ve Kürtlerden müteşekkil büyük bir kuvvetle Nuha ya da Şeki Hanı Hacı Çelebi Han üzerine yürümüş ve onu mağlup etmiştir. Nuha Hanı Hacı Çelebi Han, Mağlup olduktan sonra Kür Nehri’nin öteki yakasına çekilmek zorunda kaldığında şunları söylemiştir: “Penah Ali, kendisini han ilan etmişti, ben ise mağlubiyetimle onun hanlığını tasdik etmiş oldum.” Yine Hacı Çelebi Han’a isnat edilen bu rivayetin bir başka versiyonu da şu şekildedir: “Penah Ali bu zamana kadar sikkesiz bir gümüştü, biz geldik ona altın sikke verdik ve döndük.”²¹

İran hükümdarı Nadir Şah’ın ölümünden sonra, onun komutanlarından ve Afşar Türklerinden olan Urmiyeli Feth Ali Han Afşar, devlet kurmak iddiasıyla İran’ın Urmiye şehrinde başkaldırarak Azerbaycan’ı fethetmek istemiştir. Bu amacını tahakkuk ettirmek için Urmiyeli Feth Ali Han Afşar, güçlü konumda olan Penah Ali Han’a elçiler ve değerli hediyeler göndererek, onu kendisine itaate

¹⁶ Bala, agm, s.214.

¹⁷ Penah Ali Han’ın, Hanlığının meşruiyetini ispatlamak için, onun Hülagü Han’ın torunlarından Argun Şah’ın neslinden olduğu iddia edilmektedir ki, bu rivayet onun, hanlığı tesisinde rol oynayan önemli etkenlerden biridir.

¹⁸ Mirza Cevanşir Karabağlı, **Karabağ Tarihi**, (Çev. Tahir Sümbül), Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 4, Ankara, 1990, s. 9.

¹⁹ Özçelik, **Karabağ Tarihi ve Karabağ’da Ermeni Olayları**, s.60.

²⁰ Penah Ali Han’ın, Karabağ Hanlığı’nı kurması araştırmalarda farklı tarihlerle anılmaktadır. Genel olarak 1747 ve 1750 yılları anılmaktadır. Kuvvetle muhtemeldir ki Hanlığın kuruluşu 1747 olmalıdır. Keza Şuşa Kalesi’nin inşası da 1752 ve 1757 olarak farklı iki tarih söz konusudur. 1747 tarihi hanlığın kuruluş tarihi olarak alınırsa inşasına ilişkin 1752 tarihinin doğru olması kuvvetle muhtemeldir.

²¹ Ahmet-Bey Cevanşir, **Karabağ Hanlığının Tarihi**, (Haz. Yusuf Gedikli), Selenga Yay., İstanbul, 1993, s. 27- 55.

ve ittifak yapmaya davet etmiştir. Ancak Penah Ali Han, böyle bir komutana itaat etmeyi, gururuna yedirememiş ve bu teklifi kendisi için utanç verici kabul ederek elçilerin getirdiği bu talebi reddedip onları geri göndermiştir. Bu olay üzerine Feth Ali Han Azerbaycan, Urmiye ve diğer vilayetlerden büyük bir ordu toplayıp, Karabağ'ı ele geçirmek ve Penah Ali Han'ı ortadan kaldırmak amacıyla Şuşa Kalesi'ni kuşatmıştır. Ancak bu girişimi olumlu sonuçlanmamıştır. Bu nedenle Feth Ali Han, başarı elde edemeyince, ordusunun mağlup olması ve ayrıca kış mevsiminin yaklaşması üzerine Penah Ali Han'a barış teklif etmek zorunda kalmıştır. Penah Ali Han'a elçi göndererek şu teklifte bulunmuştur: "Eğer Penah Ali Han ordumdan aldığı esirleri geri verirse, benimle ittifak ve dostluk kurarsa, kızımı onun büyük oğlu İbrahim Halil Ağ'a vereceğim. Böylelikle de biz, ebedî akraba ve dost olacağız. Bir şartla ki, İbrahim Halil Ağ'a'yı benim yanıma göndersin. O, düğün töreni yapıldıktan, şirin içilip, kurban kesildikten ve 2-3 gün burada kaldıktan sonra geri dönsün."

Penah Ali Han, Feth Ali Han'ın bu teklifine ve barış isteğine inanarak ve kazandığı zaferin verdiği güven hissiyle oğlu İbrahim Halil'i bazı kethüdalarla birlikte Feth Ali Han'ın karargâhına göndermiştir. Ancak İbrahim Halil, bu hilekâr ve siyasî oyun sonucu Feth Ali Han tarafından esir edilmiştir.

Bu sırada, İran ve Irak topraklarında devlet kurmuş olan Kerim Han Zend, müstakil hale gelmiş ve Feth Ali Han ile mücadeleye başlamıştır. Akrabalarından birini (muhtemelen kardeşi) serdar tayin ederek Feth Ali ile muharebeye görevlendirmiş ve ordusunu Azerbaycan'a göndermiştir. İsfahan taraflarında yapılan savaşta Feth Ali Han kazanmış ve İran'da bir kısım yerleri alarak geri dönmüştür.

Bu olaydan sonra Kerim Han Zend, intikam almak isteğiyle Karabağ Han'ı Penah Ali Han'a ittifak teklifinde bulunmuş, Penah Ali de hilekâr düşmanı olan Feth Ali'yi ortadan kaldırmak için bu teklifi kabul etmiştir. İki müttefik Urmiye vilayetine doğru sefere çıkmışlardır. Müttefikler ordusu başarılı bir savaş sonucunda Feth Ali Han ve kuvvetlerini mağlup etmiştir. Kerim Han Zend, Feth Ali'ye ait Urmiye Kalesi'ni ele geçirmiş ve orada daha önce hile ile esir alınmış olan İbrahim Halil'i kurtararak ona at, kılıç, hilat vermiş ve kendisine ayrıca Karabağ Hanlığı hâkimiyeti fermanını sunmuştur. Ardından da onu törenle babasının yanına Karabağ'a yollamıştır.

İbrahim Halil'in Karabağ'a gelmesinden sonra, yöre ve civar vilayetlerin halkı da ona itaat etmiştir. Bu gelişmeler üzerine Penah Ali Han, hanlığı oğluna bırakarak, Kerim Han Zend'in payitahtı Şiraz'a gitmiş ve kısa bir süre sonra da ölmüştür.²² Böylece Karabağ Hanlığı tahtına İbrahim Halil Han oturmuştur.

²² Karabağlı, age, s. 10-12

III- Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'ın Rus Yayılmacılığı ve İran Baskılarına Karşı Osmanlı Devleti ile İlişkileri

İbrahim Halil Han, cesur ve ihtiyatlı bir hükümdardı. İlmi, sanatı ve edebiyatı seven ve himaye eden bir kişiliğe sahipti. Han olunca sarayına devrinin alim, şair ve sanatkarlarını toplamaya çalışmıştır. Azerbaycan Edebiyatı'nın önde gelen isimlerinden biri olan şair Molla Penah Vakıf'ı vezirliğe getirmiştir. Azerbaycan'ın Sünni Türklerle meskün Kazak eyaletinden olan Molla Penah Vakıf, İran'a kültür ve siyaset alanlarında karşı koymuştur. Karabağ Hanlığı'nın tek başına kendini müdafaa edemeyeceğini düşünen bu ileri görüşlü vezir, komşu Türk hanlıklarıyla ittifaklar kurmayı başardığı gibi, Osmanlı Devleti'ne de bir elçi göndermiş ve ilişkilerini sağlamlaştırmak istemiştir. Bütün bu tedbirler o yıllarda Karabağ Hanlığı'nın İran'a boyun eğmeyeceğinin işareti sayılmalıdır²³.

1775 yılına gelindiğinde Dağıstan Hanları ile Osmanlı Devleti'nin dikkatini çeken husus, Tiflis'teki Gürcistan Hanı Irakli Han'ın Rusya ile olan yakınlaşmasıdır. Her iki taraf da bu yakınlaşmayı istememekte ve Gürcistan Hanı Irakli Han'ı Rusya'dan bir şekilde uzak tutmaya çalışmışlardır²⁴. Nitekim 1776 yılında Çıldır Beylerbeyi'ne yazılan bir arzuhalde, Sarı Mustafa Paşa Kalesi'nin, Gürcistan Hanı Irakli Han'ın Ruslara tabiiyeti sonucunda Rus askerlerinin kuşatması altında olduğu ve civar köylerin yakılıp yıkıldığından bahsedilmektedir. Yine aynı belgede, Muhammed Hasan Han'ın yardıma gelmesi üzerine Rusların geri çekildiği, yardım edilirse, Rusların bir şey yapamayacağı ve Müslümanların el ele verip birbirlerine yardım etmeleri gerektiği kayıtlıdır²⁵.

Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'ın yıllarca Derbent Hanı Feth Ali Han ve Şirvan ve Şeki Hanı Hüseyin Han ile aralarında şiddetli anlaşmazlık ve husumet söz konusuydu. Hatta İbrahim Han bu sırada Şeki Han'ı olan Hüseyin Han'ın oğlunu bir şekilde ele geçirip hapis etmiş ve bunanla da yetinmeyerek, Karadağ ve Bakü Hanları'nı da esir almıştır. Bu gelişmeler üzerine Feth Ali Han, Hüseyin Han ile birlikte asker toplayarak Karabağ Hanı İbrahim Han'ın üzerine gelmek üzere harekete geçmişlerdir. Ancak çıkan anlaşmazlık üzerine Hüseyin Han amcası tarafından öldürülünce, İbrahim Halil Han bu tertipten kurtulmuştur. Kendine

²³ Bala, agm, s. 215.

²⁴ Cemal Gökçe, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti, İstanbul, 1979, s. 108.

²⁵ "Pes lâyük-ı İslâmiyan oldur ki el ele verüb dindarlıkda birbirine hamıyyet edüb yardım kılalar ve bir dahi arzımız oldur ki, her gâh lüft edüb sayir havâninlerden su'âl olunur ise devletlü Şeki Hanı Şirvan ve Karabağ serkerdelerin ki Alicanlı Mehmed Said Han ve İbrahim Han ve ağası han ve andan gayrılarında tamamen sözlerin bir kılub ki eğer İslâmiyân tarafına şol kâfirden asker gele ve hâdise yüz vere umumen i'ânet ederler..." **Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Seki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), Ankara — 1992, (BOA, Hatt-ı Hümayün, nr. 94-G), s. 61.**

güveni artan İbrahim Han hedeflerini büyüterek Tebriz'i dahi ele geçirebileceğini düşünmeye başlamıştır. İbrahim Halil Han bu arzusunu gerçekleştirmek için Tebriz'e kayın biraderi Nazar Ali Han'ı çok sayıda askerle göndererek saldırmış, ahali kalede mahsur kalmıştır. Ancak Tebriz Hanı Necefkulu Han da bu saldırıdan kaçarak Hoy Hani Ahmet Han'a sığınmak zorunda kalmıştır²⁶.

Tebriz Hanı Necefkulu ve Hoy Hanı Ahmet Han arabuluculuk yapması için Gürcü Tiflis Han'ı Öke Han'a başvurmuşlar ve Öke Han bunun üzerine hatırlı bir adamını Karabağ Hanı'na göndermiştir²⁷. Bu gelişmelerden sonra Osmanlı Padişahı I. Abdülhamid'in bir Hattı Hümayunu Çıldır Valisi Vezir Süleyman Paşa'ya göndererek izlenecek yol hakkında direktifler verdiği görülmektedir²⁸.

İbrahim Halil Han'ın saltanatı, Rusya'nın toparlanıp Kafkasya'ya doğru yayılmaya başladığı ve İran'da da taht kavgalarının şiddetlendiği bir zamana rastlamaktadır. İbrahim Halil Han, 1783 yılında ilk iş olarak Gürcistan'ı ilhak eden Rusya'nın tahrikiyle başta Arran Katagikos'u olmak üzere, Karabağ'ın Ermeni beyleri tarafından çıkarılan bir isyanı bastırmıştır. (1783) Ardından aynı yıl Ruslarla birlikte hareket eden Tiflis Han'ı Azerbaycan hanlarının işbirliği sayesinde yenilgiye uğratılmıştır. Karabağ Han'ı İbrahim Halil Han ile diğer Azerbaycan hanlarına Osmanlı Devleti'nce gönderilen hediye ve emr-i şerif dolayısıyla memnuniyet duymuş ve Osmanlı Devleti'ne sadakatlerini bildirmişlerdir. Ardından yaşanan gelişmeler sonucunda, Tiflis Han'ı Rus askerleriyle birlikte Dağıstan ve Azerbaycan'daki hanlıklara karşı yürüttüğü savaşlar sırasında Rus generalinin öldüğü ve hanın da askerleriyle çekildiği Çıldır Beylerbeyi Süleyman Paşadan alınan bir tahrirattan anlaşılmaktadır. Çıldır Beylerbeyi Süleyman Paşadan alınan yazı üzerine Padişah, Hanların Osmanlı Devleti'ne dostluk ve bağlılıklarını isteyen bir hatt-ı hümayun hazırlatmıştır²⁹.

Ancak bundan birkaç yıl sonra durum değişecektir. Nitekim 1790 yılındaki bir hatt-ı hümayunda, davet olunduğu bütün seferlerde Osmanlı ordusu yanında Dağıstan askeriyle birlikte Tiflis Han'ı ve Ruslara karşı başarılı mücadelelerde bulunan Şuşa ve Karabağ Han'ı İbrahim Han'ın, Osmanlı Devleti'nin kendisine asker göndermemesinden dolayı bölgede gerekli etkinliğinin kurulmadığı ve

²⁶ Bkz. BOA, Hattı Hümayun, No:6, (Tarih: 27 Şevval 1194/ 26 Ekim 1780), s.1. Osmanlı İstihbarat elemanlarının verdikleri bilgiler çerçevesinde düzenlenmiş ve Padişaha arz edilmiş olan Hattı Hümayun.

²⁷ BOA, Hattı Hümayun, No:6, (Tarih: 27 Şevval 1194/ 26 Ekim 1780), s.1.

²⁸ Bkz. BOA, Hattı Hümayun, No: 11/377 (Tarih:1200/1785), s.1.

²⁹ Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Sirvan, Seki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), Ankara — 1992, (BOA. Cevdet Dâhiliye, nr. 15122), s.101-102.

bazı hanların Ruslara tabi olduğu anlaşılmaktadır. Ruslara karşı savaşmak isteyen İbrahim Halil Han, Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmuştur. Kendisine yardım edilmezse durumun Osmanlı Devleti aleyhine gelişeceği ifade edilmiştir. Bununla beraber Rusya ile ittifak kuran Tiflis'teki Gürcistan Han'ı Irakli Han da Osmanlı Devleti ile dost olmak istemiştir³⁰.

Bu arada İran'da bir kısım hanlıkları kendine bağlayan Esterâbâd Han'ı Ağa Muhammed Han'a tabi olmayan Revan, Şuşa, Gence, Tiflis, Dağıstan ve Şirvan Hanlıkları aralarında ittifak kurulmuştur. Muhammed Han da bu ittifakı yıkmak için, müttefik hanlara karşı saldırı hazırlığı yapmıştır. Mezkûr Han'ın Revan'a saldırması durumunda Kars, Bayezid, Erzurum, Van ve civarının büyük zarar göreceği ve halkın böyle bir saldırı karşısında göçe mecbur kalırsa, önceden olduğu gibi Osmanlı sınırları içinde himaye olunması hususunda Halil İbrahim Han, Osmanlı payitahtına başvurmuştur. Bu minval üzere, Padişah I. Abdülhamid döneminde Revan'ın Osmanlı mülkü olduğunu hatırlatan Revan Han'ı Muhammed Han da Osmanlı Devleti'nden yardım istemiş ve Karabağ, Gürcistan vesaire Azerbaycan memleketlerinden gelecek mültecilerin kabulü için gerekli önlemlerin alınması ricasında bulunmuştur.

Tahran'dan hareketinden itibaren Ağa Muhammed Han'ın³¹ durumundan haber almak için gönderilen casusların verdiği malumata göre, Şuşa ve Karabağ civarındaki köyler tahrip edilmiştir. Ağa Muhammed Han, daha sonra Tiflis'e hücum etmiştir. Gürcistan Tiflis Han'ı karşı koyamayıp kaçmış ve nereye gittiği bilinmemiştir. Osmanlı Devleti, hudut halkına zarar vermemesi için uygun bir görevlinin hediyelerle mahalline gönderilerek durumunun tahkik edilmesinin faydalı olacağını düşünüp bu yönde girişimde bulunmuştur.³² Ancak sonraki gelişmelerden anlaşıyor ki, Gürcistan Tiflis Han'ı Irakli Han, Şuşa ve Karabağ Hanı İbrahim Halil ile birlikte bir ittifak kurmuştur. Nitekim bu iki han büyük bir kuvvetle Gence'ye hücum etmişlerdir. Mevcut yazışma ve kayıtlardan

³⁰ Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Sirvan, Seki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), Ankara — 1992, (BOA, Hatt-ı Hümayûn, nr. 57046), s.132.

³¹ Ağa Muhammed Han Kaçar, Kaçar Aşireti'nin reisi (1742-1794), 1794-1925 yılları arasında İran'a hakim olan Kaçar Hanedanı'nın kurucusudur. 1794-1797 yılları arası İran Şahı olarak hüküm sürmüştür. Adil Şah emirleri ile öldürülen babası Muhammed Hasan Han yerine Kaçar aşiretinin reisi olmuştur. 1794'de kan Şahları olan Zend Hanedanı'nın mensupları arasında İran Şahlığı için çıkan saltanat kavgasından faydalanarak kendini İran Şahı ilan etmiş ve 1794-1925 yılları arasında Şah olarak hakimiyet sürüp, Kaçar Hanedanı'nın kurucusu olmuştur. 1797'de yerine İran Şahı olarak yeğeni Feth Ali Şah Kaçar geçmiştir.

³² Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Sirvan, Seki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), Ankara — 1992, (BOA, Hatt-ı Hümayûn, nr. 6694), s.148.

anlaşıldığına göre, Osmanlı Devleti'nin yine bölgede ve hanlıkları kendisine bağlamada bu yıllarda pek başarılı olamadığı ve elçiliklerle hediye göndermek suretiyle pasif bazı girişimlerle ilişkilerin geçirtilirdiği anlaşılmaktadır.

Aslında Revan Hanlığı ve diğer bazı hanlıklar 1795 yılında Osmanlı toprağıydı. Sultan I. Abdülhamid Devri'nde Revan'ın Devlet-i Aliye mülkünden olduğu ve İran tarafından gelen saldırılara karşı yardım talebinde bulunan Revan Han'ı Muhammed Han'ın yazılı isteğinden anlaşılmaktadır. Burası ile beraber Karabağ, Gürcistan vesaire Azerbaycan memleketlerinin muhafazasına yardım edilmesi ve hatta buralardan gelecek mültecilerin kabul edilmesi için gerekli tedbirlerin alınması çeşitli yazışmalarla istenmiştir³³.

Karabağ Han'ı İbrahim Halil Han da bu yıllarda Osmanlı Devleti ile koordineli çalışmış ve Hanlıklar ile İran ve Rusya arasındaki ilişkiler neticesinde kendi aralarındaki münasebetleri Osmanlı Devleti ile yaptığı yazışmalarla gerekli tedbirler konusunda bilgilendirmeler yapmıştır. Mesela 9 Mayıs 1795 tarihinde gönderdiği bir yazıda Halil İbrahim Han, İran'da birçok hanlıkları kendine bağlayan İran Şahı Ağa Muhammed Han'ın elde edemediği Revan, Şuşa, Gence, Tiflis, Dağıstan ve Şirvan hanlarıyla Şemhal'in aralarında ittifak oluşturduklarını bildirmiştir. Bu yazıda Ağa Muhammed Han'ın mezkûr müttefik hanlara saldırı hazırlığı yaptığı ve Revan'a saldırması hâlinde ona sınır olan Kars, Bayezid, Erzurum, Van ve civarının büyük zarar göreceği ve halkın böyle bir saldırı karşısında göçe mecbur olacağını hatırlatmıştır. Buraların önceden olduğu gibi Osmanlı sınırları içinde himâye olunması ve Devlet-i Aliye'nin haklarında ne yönde irade buyurursa gereğinin aynen tatbik olunacağını söylemiştir³⁴.

İran'ın Hanlıklar üzerindeki bu baskı ve tazyikleri sürerken, kuzeyden de 1796 yılından itibaren Rus baskı ve yayılcılığı başlamıştır. Nitekim Azerbaycan'a Ruslar tarafından bölgeye asker sevki ve hanlıklara ait bu sahaların işgal edilmesine Türk Hanlıkları buna tepki göstermişlerdir. Bu bağlamda Bakü, Şirvan, Derbent ve diğer Türk hanlıkları birlikte hareket ederek Rus kuvvetlerini yenilgiye uğratıp, onları geri çekilmeye mecbur bırakmışlardır³⁵.

³³ Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, (Karabağ Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Sirvan, Seki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), Ankara — 1992, (BOA. Hatt-ı Hümayün, nr. 6748), s. 151-155.

³⁴ Şuşa ve Karabağ Hanı Halil İbrahim Han'ın arızasını getiren Seyit Abdullah Çelebi ve Revan Eşik Ağası Hacı Zeynel Ağa olmuşlardır. Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Sirvan, Seki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), Ankara — 1992 (BOA. Hatt-ı H BOA. Hatt-ı Hümayün, nr. 6748-A), s.155-159.

³⁵ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1966, s. 11.

Bu sırada Azerbaycan bölgesinde ve Kafkasya'da zaten öteden beri etkili olan İran, bölge üzerindeki etkisini sürdürmeye devam etmiştir. İzlediği politikalarıyla İran'a boyun eğmek istemeyen Karabağ Hanlığına karşı İran harekete geçmiştir. Rusya'nın himayesini kabulünden dolayı Gürcistan'ı cezalandırmak için sefere çıkan Ağa Muhammed Han Kaçar, 85.000 kişilik ordusuyla Karabağ'dan geçmiş, ancak burada Karabağ Hanlığı tarafından şiddetli bir mukavemetle karşılaşmıştır. Bu nedenle muhasara ettiği Karabağ Hanlığı'nın merkezi olan Şuşa Kalesi'ni alamadan geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ağa Muhammed Han'ın emriyle Nahcivan Hanı olan Kelp Ali Han da Karabağ'daki bir kısım köyleri yağmalamıştır³⁶. 1796 yılında yaşanan bu olaylar Azerbaycan edebiyatına da yansımıştır³⁷.

Karabağ Hanlığı'nın merkezi olan Şuşa şehrine daha sonra girmeyi başaran Ağa Muhammed Han Kaçar, buradaki şehir halkını katletmiştir. Bu esnada, Muhammed Han'ın Şuşa'yı ilk kuşatmasında, şehrin teslimi için yazmış olduğu davet metnindeki beyte aynı tarzda cevap veren şair ve Karabağ Hanlığı veziri Molla Penah Vakıf, esir alınmış ve ölüme mahkûm edilmiştir.

Fakat Muhammed Han'ın 18 Nisan 1797 gecesi üç hizmetkârı tarafından öldürülmesi sonucunda Karabağ Hanlığı veziri Molla Penah Vakıf bu mahkûmiyet ve cezadan kurtulmuştur. Vezir Vakıf, bu olayı dostu olan şair Vedâdî'ye manzum olarak hikâye etmiştir.

İran'da şahlık iddiasında bulunan Ağa Muhammed Han 1797 yılında Karabağ Hanlığı'na ikinci bir sefer düzenlemiştir. Bu sefer sırasında Karabağ Hanlığı siyasi bakımdan çok uygun olmayan şartlar içinde bulunuyordu. Zira müttefiki olan bazı Türk hanlıkları, İran hâkimiyetine girmek zorunda kalmış ve İran ordusunun üst üste yaptığı hücumlara uzun süre direnen İbrahim Halil Han, Osmanlı Devleti'nden de hiçbir yardım alamamıştı. İbrahim Halil Han, açlık ve kıtlık dolayısıyla halkın direncinin azalmaya başladığını görünce, Ağa Muhammed Han'ın baskıları neticesinde Şuşa Kalesi'ni terk etmiş ve Kafkasya dağlarının eteğindeki İlisu Hanlığı'na çekilmiştir.

Bu gelişmeler sonucunda, Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, kızını İran'da şahlık iddiasında bulunan Ağa Muhammed Han'ın birader zadesi Baba Han Serdarına vermiştir. Bu arada Gürcü Tiflis Hanı Iraklı Han'ın hastalığı

³⁶ ...Ağa Muhammed Han'ın emriyle Hançivan Hanı Kelp Ali Han külliye-tü süvârî asâkir ile bâ-ılgâr Şuşa hânının zîr-i hükmünde olan Karabağ kurasını nehb ü gayret eyleyip..." *Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, (Karabağ-Şuşa, Nahcivan, Bakü, Gence, Sirvan, Seki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), Ankara — 1992, (BOA, Hatt-ı Hümayûn, nr. 7093), s.155.

³⁷ Baykara, age, s. 79.

münasebetiyle yerine oğlu Gorgi geçmiş, ancak bu gelişme diğer kardeşler arasında bir dizi anlaşmazlık ve huzursuzluğa sebep olmuştur. Bu sırada Tiflis Hanlığının Osmanlı Devleti'ne tabi olma temayülleri de zuhur etmiş, ancak Gürcistan hanları ve prensleri Rusya'ya bağlı olmakla birlikte zaman zaman iç anlaşmazlıklar sebebiyle Osmanlı Devleti'ne meyletmişlerdir³⁸.

Osmanlı devlet adamları onların bu isteklerinin geçici olduğuna ve samimi olmadıklarına inandıklarından bu taleplerine fazla ehemmiyet vermemişlerdir³⁹. Hanlıkların birbirleriyle, İran ve Rusya ile mücadelelerinde İbrahim Halil Han her zaman Osmanlı Devleti'nin yanında yer almış ve Osmanlı payitahtına bağlı kalmıştır. Öyle ki, bulunduğu bölgede Osmanlı'nın bir memuru gibi vazife görmüştür. Onun bu tutumu Osmanlı yazışmalarında hep takdirle anılmıştır⁴⁰.

IV- Karabağ Hanlığının Rus İdaresine Bağlanması

Çarlık Rusya'sı XIX. asrın başlarından itibaren bütün Kafkasya'da kararlı bir yayılma ve baskı politikası izlemiştir. Bu bağlamda Rusya, bölgede bulunan hanlıkları kendi tarafına çekmek ve himayesi altına almak için çeşitli teşebbüslerde bulunmuştur. İlk önce 1801'de Gürcistan'ı ele geçiren Ruslar, buradan doğuya ve güneye doru Azerbaycan'ın esas hanlıklarına karşı askeri kuvvetler sevk etmişlerdir. Ruslar Trans Kafkasya'daki hanlıkların fethi için oluşturdukları çok sayıdaki askeri birliğin başına başkomutan sıfatıyla Prens Sisianov'u getirmişlerdir. Sisianov, işe 1803 yılında Gence Hanlığını işgalle başlamış ve 2 Ocak 1804 tarihinde bu

³⁸ "...Tiflis Hanı İrakli Han müddet-i vâfireden berü Kâhıt nâm mahalde hasta ve sâhib-i firâş olub hayâtından me'yûs olduğundan oğullarından Görgi nâmında kebir oğlunu Tiflis'e hân nasb eylediğinden diğer oğulları babalarının bu tedbirine razı olmadıklarından nâşi eyâlet-i muhlisiye kurb u civar oldukları hasebiyle Devlet-i Aliyye-i dâimî'l-karâre arz-ı ubûdiyyet ve sıdk u istikâmet suretleri rû-nümâ olarak ve fi-mâ-bâ'd Rusyalu'dan ferd-i vâhid Tiflis ve havâlisine duhûl etdirmemek hâletlerini ta'ahhüd ve niyâz eylemeleriyle bu hılâlde hân-ı mersûmu sarsar-ı bâd-ı ecel hayât-ı çirk-âlûdunu reside-i dereke-i bi'se'l-masîr etmekle oğulları hânlık iddî'âsıyla birbirleriyle mu'âraza ve münâza'aya derkâr olacakları bedidâr olmakla Devlet-i Aliyye-i ebediyyül-karâre ilticâ ve hulûs-kârlarına istimdâd için oğullarından birisi nezd-i muhlisiye vürûd eylediği hâlde ta'ahhüd ve niyâzlarına milel-i âhar olduğundan ve cânib-i ihlâskârlarına i'timâd-ı kavî hâsıl olmadığından iktizâ eden cevâbı irâde-i Devlet-i Aliyye'ye men'ûr ve muhtâc olduğundan keyfiyyet-i mezbûre bir küt'a arzuhâl-i ubeydânemiz ile hâk-i pâ-y-ı hazret-i veliyyü'l-nî'amiye arz u takdîm olunmağla..." **Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dair Arşiv Belgeleri, (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Sirvan, Seki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), Ankara — 1992, (BOA, Hatt-ı Humâyûn, nr. 1700-A), s.160.**

³⁹ Gökçe, age, s.186.

⁴⁰ "...İbrahim Halil Han yirmi beş seneden mütevaciz Devlet-i Aliyye'ye arıza takdimi ile izhâr-ı bendegî ve rıkkıyyet eylediğinden başka taraf-ı Devlet-i Aliyye'den dahi bi'd-defe'ât evâmîr-i aliyye irsâliyle mazhar-ı iltifat buyurulmuş olduğuna bina'en hân-ı mûmâ-ileyh leyl ü nehâr devâm-ı devlet-i şâhâne ve kıyâm-ı fer u haşmet-i pâdişâhâne ed'iyesiyle evkât-gûzâr ve sıdk u ihtisâsı ez-dil ü cân iltizâma ibtidar etmeğle..." **Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dair Arşiv Belgeleri, (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Sirvan, Seki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), Ankara — 1992, (BOA, Hatt-ı Humâyûn, nr. 6748-A), s.143.**

hanlığın merkezi olan Gence şehrini ele geçirmiştir. Ardından Prens Sisianov Gence Hanlığının adını değiştirerek, buraya Rus Çariçesi Elizabeth'in onuruna, "Elizabethol" adını vermiştir⁴¹.

Rusların Kafkaslardaki bu ilerleyişi Osmanlı Devleti ile İran Şahlığını endişeye sevk etmiştir. Diğer taraftan Rusların Kafkasların güneyine doğru inmeleri, İngiltere ve Fransa'nın da hoşuna gitmemiştir. İngiltere ve Fransa Rusların Güney Kafkasya'dan atılması için Osmanlı Devleti ve İran'ı Ruslara karşı tahrik etmeye başladılar. Bu tahriklere karşı İran şahlığı geri adım atmamıştır. Tam aksine Şah Rusya'yı Kafkasların kuzeyine atmak maksadıyla 1804'te Ruslara savaş ilan etmiştir. Rus-İran savaşında şahlığın Karabağ topraklarını istila edeceğinden endişelenen Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, bu sırada prens Sisianov'a müracaat ederek, kendisinden yardım istemiştir. Bunun karşılığında da Rusya'ya sadık kalacağını bildirmiştir. Rus Generali Sisianov ise Rusya'nın hâkimiyetini kabul etmesi durumunda onu Han gibi tanıyacağını vaat etmiştir.

İbrahim Halil Han, kendisini ikna etmeye dönük vatlara ve baskılara rağmen mütereddit kalmıştır. Eğer Rusya'dan yardım istemese İran Şahlığı tarafından Karabağ Hanlık topraklarının ele geçirilmesi gerçekleşecekti, İbrahim Halil Han, bu zor durumda Ruslara daha ehven-i şer görmüş ve böylece sonunda Ruslara yakın bir siyaset izlemeye başlamıştır.

Bu sırada, İran Şahı Karabağ'a kuvvet gönderdiyse de İbrahim Halil Han, bu askeri kuvveti mağlup etmiştir. Han'ın İran ordusunu yenmesiyle şahın bütün dikkatini üzerine çekeceği ihtimal ve endişesinden hareketle çeşitli arayışlara girişti. Bu esnada siyasî bir yalnızlık içinde kaldığını gören İbrahim Halil Han, başka çıkış yolu bulamadığından Rus Generali Sisianov ile görüşmelere yeniden başlamıştır. 14 Mayıs 1805 tarihinde İbrahim Halil Han ile Sisianov arasında Karabağ Hanlığı'nın Rusya'nın hâkimiyetini kabul etmesi yolunda bir anlaşma imzalanmıştır⁴².

Küre Çayı sahilinde yapılan bu anlaşmada Karabağ Hanı'nın yanı sıra Şeki Hani Selim Han da hazır bulunmuştur. Şeki Hanlığı dış tehlikelerden -şimdilik kaydıyla- uzak kalmış, ancak içişleri bir hayli karışmıştır. Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'ın ardından Bir hafta sonra, Şeki Hanlığı da Rusya'nın himayesini kabul etmiştir. Karabağ ve Şeki Hanlıkları yapılan anlaşmaya göre, her yıl Rus çarına 7.000-8.000 Manat verecek, Rus askeri kuvvetleri hanlıklarda istihdam edilecek, hanlıklar içişlerinde serbest, dışişlerinde ise Rusya'ya bağlı

⁴¹Ruslar Gence'ye öyle baskı yaptılar ki, Azerbaycan tarihçilerinden Mahmut İsmail'in ifadesiyle belirtmek gerekirse: "Kimi şehri Gence adıyla çağırıyaydı, bir manat cerime edilirdi." Derken, şehrin asırlar boyu Türkçe ifade olunan isminin söylenmesi dahi cezayı ödemek için yeterli sebep sayılmaktaydı.

⁴²Özçelik, **Karabağ Tarihi ve Karabağ'da Ermeni Olayları**, s.71.

olacaklardı. Böylece Karabağ Hanlığı Rusya'ya bağlanmıştır. Karabağ ve Şeki Hanlıklarının Rusya'ya bağlanmasından bir ay sonra İran kuvvetleri Karabağ'a saldırmışlardır. Bu durum İran ile Rusya'nın arasını açmış ve savaşa sebep olmuştur. General Sisianov, Bakü Hanlığını ele geçirdiği sırada öldürülmüştür. Bu olaydan sonra Rusya, Kafkaslardan Bakü'ye doğru harekete geçmiştir. İran da Karabağ'a sokularak Şuşa kalesini kuşatmıştır. İbrahim Halil Han, İran'ın Şuşa'yı kuşatması üzerine ailesini Hankendi'ye götürmüştür. Rus Çarlığının askeri kuvvetleri, Han'ın bu hareketinden şüphelenmişlerdir. Bu nedenle İbrahim Halil Han'ı takibe alan Rus kuvvetleri, bir gece vakti Binbaşı Lisanevich komutasında Hankendi'ye gelmiş ve İbrahim Han'ı tüm ailesiyle birlikte öldürmüşlerdir.

Bu olay Şeki'de Ruslara karşı bir isyana sebep olmuştur. Şeki Han'ı, Rus kuvvetlerini Hanlığının arazisinden kovmuştur. Ancak bu hadiseler olduğu sırada Rus birlikleri Karabağ'a girmiş, İran kuvvetlerini geri çekilmek zorunda bırakmış, Bakü Hanlığı da dâhil olmak üzere Hanlıklar Rus idaresine bağlanmıştır. Şeki Hanı, Rus takibinden kurtulmak için İran'a sığınmıştır. Böylece Çarlık Rusya'sı 1803-1805 yılları arasında uyguladığı siyasi ve askeri faaliyetler sonucunda, Karabağ Hanlığını tamamen kendi topraklarına katmıştır.

Bu gelişmelerden sonra Karabağ topraklarına Ruslar tarafından bilinçli ve planlı bir şekilde Ermeni göçü hızlandırılmış, Türkler azınlık durumuna düşürülerek Karabağ'daki bugünkü problemlerin hazırlanmasına zemin hazırlanmıştır⁴³.

İbrahim Halil Han'ın öldürülmesi üzerine Karabağ Hanlığında yerine Mehdi Kulu Han geçmiştir. 1813 yılında imzalanan Gülistan anlaşmasından sonra, İran'ın Karabağ üzerindeki haklarından tamamen feragat ettiğini iddia eden Rusya, Karabağ topraklarına temelli olarak yerleşmeye başlamıştır⁴⁴. İran, 1826 yılında Rusya ile yapmış olduğu Gülistan anlaşmasını bozmuştur. İran Sefir sıfatıyla İran'da bulunan Rus Prens Menşikov'u geri göndermiş ve Rus devletine ait topraklara sokulmuştur. Bu arada Abbas Mirza komutasındaki İran ordusu, Şuşa Kalesi'ni kuşatmıştır. Rus kumandanı General Reutta askerinin azlığına ve mühimmatının olmamasına rağmen İran askerlerine karşı başarılı bir mukavemet göstermiş ve onları Şuşa'ya sokmamıştır⁴⁵.

⁴³Zekeriya Türkmen, "Karabağ Hanlığının Rus idaresine Bağlanması Meselesi", Avrasya Etütleri, Ankara, 1996, c. III, S. I, s. 114-116.

⁴⁴Bala, agm, s. 215

⁴⁵Karabağlı, age, s. 31.

⁴⁶Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Çağ Yay., Ek Cilt, İstanbul, 1986, s. 271.

Rus İran mücadelesi, 1828 yılında İran ile Rusya arasında yapılan Türkmençay Anlaşması'yla son ermiştir. Azerbaycan toprakları Kuzey ve Güney Azerbaycan'ı bölen bir sınır ile çizilmiş ve iki ülke arasında paylaştırılmıştır⁴⁶. İran'ın mağlubiyeti ve 1828 tarihli Türkmençay Anlaşması'yla sonuçlanan bu harp esnasında Karabağ beylerinin Şuşa'yı muhasarası olumlu bir sonuç vermemiştir. Bu başarısından sonra, Kuzey Azerbaycan'a temelli olarak yerleşen Rusya, bir müddet hanlığın eski idari teşkilatını muhafaza etmişse de, az zaman sonra, bütün memleketi yeni bir idari taksimata tabi tutmuştur. Şuşa, Cevanşir, Cebrail ve Zengenzur kazalarına ayrılan Karabağ, bir aralık Gence, Şirvan, Şeki, Talış, Bakü, Küba ve Derbent Hanlıklarıyla birlikte kurulması düşünülen Müslüman Vilayeti içine alınmak istenmişse de 1868 yılına kadar Bakü Vilayeti dâhilinde bulunmuştur. Bu tarihte Gence Vilayeti teşekkül etmiş ve Karabağ bu vilayetin içinde yer almıştır⁴⁷.

Bu gelişmelerden yıllar sonra, Çarlık Rusya'sında meydana gelen 1905 ihtilali⁴⁸ esnasında Ermeniler ile Azeri Türkleri arasında ilk ciddi ve kanlı çatışmalar başlamıştır. 1905-1907 yılları arasında devrim hareketi başladığında Çarlık, Güney Kafkasya'daki devrim taraftarları hareketi önlemek için Kafkasya'da karışıklığın devamını sağlamak amacıyla Ermenilerin Türklere olan saldırılarını teşvik etmiştir. 6 Şubat 1905'te Bakü'de başlayan katliam daha sonra Erivan, Nahçıvan ve Şuşa şehirlerine sıçramıştır. 1905 yılı faciasının başlangıcı Bakü'de Şubat ayında yaşanan olaylar olmuştur.

Bakü'de Şubat ayındaki bu hadiselerde Ermeniler büyük güçlerle Azeri Türklerine karşı hücum geçtiler. Ancak Azeri Türkleri tarafından mukavemetle karşılaşınca evlere, bahçelere gizlenerek sokaklardan geçen sivil insanların üzerine ateş açtılar. Özellikle Ermeni saldırganlar Krasilnikov, Mayilov, Korsakov'un evlerinden ve Madrid Otel'i'nden sokaklara silahlarla saldırdılar. Zamanın güçlü devletleri bu katliamı önlemek için hiçbir şey yapmadılar. Çatışma ve buna bağlı yangınlar 10 Şubat'a kadar devam etti. 6-10 Şubat olayları neticesinde 1000 civarında Azeri ve Ermeni ölmüştür. Bu hadiselerde mağlup olan Ermeni Taşnak silahlı güçleri hırslarını Bakü yöneticisi Nakaşidze'ye yönelttiler ve kendisi 11 Mayıs'ta Ermeni Taşnakların saldırıları sonucunda öldürüldü⁴⁹.

Bakü olaylarından sonra, bütün Güney Kafkasya'da Ermeni ve Azeriler

⁴⁹ Özçelik, *Karabağ Tarihi ve Karabağ'da Ermeni Olayları*, s.75-76..

⁴⁷ Bala, agm, s. 215-216.

⁴⁸ 1905 Rus Devrimi; Rusya İmparatorluğu çapında geniş yankı bulan kitlesel siyasi eylemlerdir. 1905 Moskova Ayaklanması örneğinde olduğu gibi, bazı eylemler doğrudan hükümeti hedef almıştır. Saldırıları, işçi grevleri, köylü ayaklanmaları ve askeri isyanlar şeklinde gelişmiştir. Olaylar sonucunda anayasal monarşiye geçiş yapılmış ve Çarlık Duma'sı kurulmuş, çok partili sistemler yapılmış, 1906 Anayasası meydana getirilmiştir. Ancak Çarlık rejiminin yıkılması ve bazı bölgelerdeki bağımsızlık yönünde yapılan silahlı ayaklanma girişimleri başarısız olmuş ve bastırılmıştır.

arasındaki ilişkiler gerginleşti. Mayıs'ın başında Ermeniler Nahcivan kazasında birçok Azeri Türkü'nü öldürmüş ve pek çoğunu da yaralamışlardır. 26 Kasım'a kadar taraflar arasında zaman zaman ateşkes ilan edilmiş, ancak 26 Kasım gecesi Rus Kazakları Ermeni güçlerle birleşerek saldırıya başlamışlardır. Müslümanların pazar yerini yakıp dağıtmışlar ve şehirde yaşayan Müslümanlar şehrin yöneticisi General Paskeviç'e Kazakları şikâyet etseler de o hiçbir önlem almamış ve şehri gizlice terk etmiştir.

Cevanşir kazasında da çok kanlı olaylar yaşanmıştır. 3 Ekim 1905'te Ermeniler, Sırhavend Köyü'ne baskın yapmışlar ve insanlar ormanda saklanmak için kaçmış fakat yolda Hamazasp'ın liderlik ettiği 400 kişilik Ermeni süvarileri tarafından bunlar da öldürülmüşlerdir⁵⁰.

1905 yılının karışık noktalarından biri de Şuşa olmuştur. Burada 16-20 Ağustos tarihlerinde kanlı çatışmalar yaşanmıştır. Rus Kazakları ve Rus piyade birliği, Ermeni gönüllüleriyle birlikte Azeri Türklerin evlerine baskınlar yapmışlardır. Ancak Azerilerin savunması karşısında Rus Kazakları karargâhlarına, Ermenilerin bir kısmını evlerine bir kısmını da yerleşim birimlerinin dışına çıkarmayı başarmışlardır. Rus Generali Galaşçanov, Azeri Türklerine gelerek barış için aracı olmuştur⁵¹.

Rusların bu yayılmacılığı ve gelişmeler sonucunda Türkistan ve Kafkasya'yı ele geçirmesi, İngiltere'de endişe uyandırmıştır. Bu durum Rusların Hindistan ve İran üzerinde emelleri olduğunu açığa çıkarmıştır. Ancak gelişen Alman yayılmacılığı, Rusya ile İngiltere'yi birbirine yaklaştırmıştır. 1907 yılında imzalanan İngiliz-Rus anlaşmasına göre, İran coğrafyası nüfuz bölgelerine ayrılmıştır. Buna göre İran'ın kuzey kısmı Rus nüfuz sahası, yani Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, orta kısmı tarafsız, güney kısmı da İngiliz bölgesi olarak paylaşılmıştır. İngiliz-Rus anlaşması Azerbaycan ve İran'ın kuzey bölgesinde Rus yayılmacılığını hızlandırmıştır.

SONUÇ

XVIII. ve XIX. yüzyılda Kafkasya, bölgede, etkin olmak isteyen güçlerin mücadele alanı olmuştur. Bu bölge özellikle Osmanlı Devleti, İran ve Rusya bakımından stratejik önemini korumuştur. Bu sırada bölgede çeşitli bağımsız, yarı bağımsız ve bağımlı feodal Hanlıkların varlığı ortaya çıkmıştır. Her hanlık kendi şehri

⁵⁰ Özçelik, **Karabağ Tarihi ve Karabağ'da Ermeni Olayları**, s.77.

⁵¹ Geniş bilgi için bkz. Dursun Yıldırım, **Karabağ Dosyası**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Yay., Ankara, 1990

ve çevresinde etkili olduğu siyasi bir yapı oluşturup, birbirleriyle zaman zaman mücadele ederek ve çeşitli ittifaklara girilerek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Karabağ toprakları daha Selçuklu döneminden başlayarak kadim bir Türk yerleşme sahası olmuştur. Karabağ Hanlığı kurulmadan evvel, çevresiyle birlikte XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin etkisi altına girmeye başlamış ve III. Ahmet zamanında çevre kale ve şehirlerle Karabağ, Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır.

İdari bakımdan Azerbaycan'daki diğer hanlıklar gibi, Çıldır ve Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlı olarak Osmanlı Devletiyle bağlantısını sürdüren Karabağ, Osmanlı Devleti'nin bölgede etkinliğinin zayıflaması üzerine, İran ve Rusya arasında mücadele alanı olmaya başlamıştır.

Bundan sonra bütün Kafkasya gibi Karabağ'da İki devletin Kafkasya ve Azerbaycan üzerinde şekillenen politikalardan etkilenmiştir. 1757 yılında bağımsızlığını İran'dan kazanan Penah Ali Han, Karabağ Hanlığını kurmuş ve uzun bir süre Hanlık, bağımsız olarak varlığını sürdürmüştür.

Karabağ Hanı olan gerek Penah Ali Han gerekse İbrahim Halil Han, Osmanlı Devleti'ne yakın politikalar izlemiş ve Osmanlı Devleti ile sürekli ilişki içinde olmak bir tarafa, devletin memurları gibi iş birliği içinde olmuşlardır. Ancak Osmanlı Devleti'nin gerileme ve zafiyet dönemlerine rastlayan yıllarda Karabağ Hanlığı ve diğer hanlıklara Osmanlı Devleti tarafından istenilen ölçüde gerekli destek verilememiştir.

Bu gelişmeler 1805 yılında Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, Ruslara tabi olmayı kabul etmek zorunda kalmasından sonra Rus yönetiminin bölgedeki etkinliğinin artmasıyla başlamış, süreç devam ederek, 1813 tarihinde imzalanan Gülistan Anlaşması ve ardından imzalanan 1828 Türkmençay Anlaşması ile Azerbaycan toprakları, İran ve Rusya arasında paylaşılmıştır. Karabağ'ın kaderi de buna göre şekillenmiştir. Kuzey Azerbaycan, Rusya'nın etki alanı içine girmiş, Güney Azerbaycan da İran'a bırakılmıştır. Bunun sonucunda Karabağ Hanlığı ve diğer hanlıklar ortadan kaldırılarak bir kısmının Ruslara, bir kısmının da İran'a bağlanması neticesinde Azerbaycan coğrafyasında uzun yıllar ve hatta günümüze kadar sürecek Rus ve İran etkinliğinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Bu şekilde hanlıkların ortadan kalkması ve Azerbaycan topraklarının Rusya ile İran arasında bölüşmesinden sonra, 1828 Türkmençay Anlaşması sonucu Kafkasya'da gerek İran ve gerekse Rusya arazisinde yaşayan halklar için istedikleri yere göç etme hakkı tanınmıştır. Rusya, İran tarafında yaşayan Ermenileri göçe teşvik etmek amacıyla bunlardan 30 yıl süreyle vergi almama kararı almış ve kendilerini vergiden muaf tutmuştur. Rus idaresi, İran'dan göç eden Ermenilerin-ki bunlar 70.000 civarıydı- büyük bir kısmını başta Karabağ olmak üzere Erivan ve Nahcivan'a yerleştirmiştir. Böylece anılan yerlerde Ermeni nüfusu yoğunluk kazanmıştır. Bu sırada Karabağ nüfusunun bir kısmı Ermenilerden ibaret olması

nedeniyle Azeri Türkleri ile Ermeniler arasında sert tartışmalar yaşanmış ve anlaşmazlıklar baş göstermiştir.

Neticede, bir taraftan Revan, diğer taraftan Karabağ havalisine Rusya ve İran'daki Ermenilerin göç ettirilmesi, bunlara vergi muafiyetleri tanınarak buralara yerleştirilmeleri ile bu coğrafyada günümüze kadar devam edecek özellikle Karabağ üzerindeki Azeri-Ermeni anlaşmazlığının tohumları atılmış ve bir çatışma zemini hazırlanmıştır.

KAYNAKÇA

Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dair Arşiv Belgeleri, (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Sirvan, Seki, Revan, Kuba, Hoy), I, (1578-1914), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1992.

BALA, M. (1993) “*Karabağ*”, İstanbul: İslam Ansiklopedisi, c.6, Millî Eğitim Bakanlığı Yay.

BAYKARA, H. (1966) *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.

BUDAK, M. (1999) “*Kafkasya ve Osmanlı Devleti, (XVI.-XX. Yüzyıllar)*” Ankara: Osmanlı c.1, Yeni Türkiye Yay.

CAFEROĞLU, A. (1940) *Azerbaycan*, İstanbul: Bürhaneddin Yay.

CEVANŞİR, Ahmet Bey, (1993) *Karabağ Hanlığının Tarihi, (hazırlayan Yusuf Gedikli)*, İstanbul: Selenga Yay.

GEYBULLAYEV, Gıyaseddin, *Karabağ/Etnik ve Siyasal Tarihine Dair*, Bakü, 1990.

GÖKÇE, C. (1979) *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Yay.,

KAFALI, M. (1993) “*Timur*”, İslam Ansiklopedisi, c. 12, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay.

KAFESOĞLU, İ. (1973) *Sultan Melikşah*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay.

KARABAĞLI, M. C. (1990) *Karabağ Tarihi*, (çeviren Tahir Sümbül), Ankara: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 4

- ÖZÇELİK, İ. (Mayıs, 1992) “*Karabağ Kimidir?*” Ankara: Kamu Çalışanları Aylık Mesleki Yorum Dergisi
- ÖZÇELİK, İ. (1996) “*Tarihin Işığında Karabağ*”, Ankara: Ankara Aydınlar Ocağı Bülteni
- ÖZÇELİK, İ. (2014) *Devlet-i ‘Aliyye’nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, Ankara: Gazi Kitabevi
- ÖZÇELİK, İ. (2003) *Karabağ Tarihi ve Karabağ’da Ermeni Olayları*, Ankara: Bilge Yayınları
- ÖZÇELİK, İ. (2014) *Tarih ve Metodolojisi*, Ankara: Gazi Kitabevi
- ÖZÇELİK, İ. (2016) *Devlet-i ‘Aliye’nin Taşra Yönetimi*, Ankara: Gazi Kitabevi
- TAŞKIRAN, C. (1995) *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Ankara: Genel Kurmay Basımevi
- TOGAN, Zeki Velidi, (1993) “*Azerbaycan*”, İstanbul: İslam Ansiklopedisi, c. 2, Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, (1972) *Osmanlı Tarihi, Cilt 2*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- UZUNÇARŞILI, (1972) İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi, Cilt. 3*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- YILDIRIM, D. (1990) *Karabağ Dosyası*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları

TÜDEV DENGİ

AKAR, Metin - KARAKARTAL, Oğuz “1. Dünya Savaşı’nda Kıbrıs’taki
Esir Türk Askerleri ve Gazi Magosa Çanakkale Şehitliği”.
TÜDEV Denge. 2020/9: 19-28.

1. DÜNYA SAVAŞI’NDA KIBRIS’TAKİ ESİR TÜRK ASKERLERİ VE GAZİ MAGOSA ÇANAKKALE ŞEHİTLİĞİ

Metin AKAR - Oğuz KARAKARTAL

1. Dünya Savaşı sırasında Çanakkale, Galiçya, Kafkasya, Mısır ve Yemen gibi imparatorluk coğrafyasının çeşitli cephelerinde savaşmak zorunda kalan Osmanlı devleti, İngiltere ve Rusya’nın eline bazı Türk askerlerinin esir düşmesini engelleyemez. Ruslar tarafından esir alınan Osmanlı-Türk askerlerinin çoğu Sibirya’ya sürülürken¹, İngilizler’e tutsak düşenler Mısır ve Arabistan’daki kamplarda tutulurlar. Yine İngilizler, ellerindeki esir Türk askerlerinden bazılarını Kıbrıs Adası’na naklederek onlara Magosa’da sürgün ve esaret hayatı yaşatırlar. 1. Dünya savaşı sırasında düşman kuvvetlerinin eline esir düşen askerlerimizin şüphesiz her biri romanlara konu olacak kadar zengin hayat hikâyesine sahiptir². İşte biz bu yazımızda onların Kıbrıs’ta esir tutulanlarından ve esirken şehit olan Türk askerlerinin defnedildikleri Gazi Magosa “Çanakkale Şehitliği”nden söz edeceğiz.

İngilizler tarafından Kıbrıs’ta esir tutulan Türk askerlerinin maceralarını ve geride bıraktıklarını anlatan bilgileri dört ana başlık altında toplamak mümkündür.

I. Türk esirlerinin Kıbrıs’a getirilişi

İngilizler tarafından Kıbrıs’a getirilen Türk askerlerinin Çanakkale, Mısır ve Hicaz

¹ Bu konuda geniş bilgi için bk. E. GÜVEN: *1. Dünya Savaşı’nda Rusya’daki Türk esirleri ve Rusya Türkleri*. İstanbul, 1996 (M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi); O. KARAKARTAL: 1. Dünya savaşı sonunda Sibirya’daki esir Türk askerleri ve Türk dünyası gazetesi. *Türk edebiyatı*, 271, Mayıs 1996, 38-40.

² Bizde günlük ve hatıra türü fazla gelişmemiştir. Hele esaret hayatına dair olan müstakil hatıra kitaplarını veya bu konuda yazılmış eserlere fazlasıyla sahip bulunmamaktayız. Bu sebeple, esir Türk askerlerinin esaret günlerini ve hatıralarını merak edenlere, önemli gördüğümüz şu iki eseri tavsiye ederiz: A. N. OLÇEN: *Mehmet Arif Olçen, Vettuga Irmağı*. Ankara, 1994; E. SABRİ: *Bir esirin hatıraları*. haz. N. SEFERCİOĞLU. İstanbul, 1978.

cephelerinden alınan esirler oldukları görülür. İngilizler bu esir Türk askerlerini on gün ara ile, iki ayrı kafilde halinde, harp gemilerinin refakatinde getirirler. Magosa civarında, sahilde, Karakol denilen bir yere, sıra halinde ve süngülü askerlerin nezaretinde yerleştirirler. Esir Türk askerlerinin Magosa'ya girişleri şehrin liman kısmındaki Cambulat kapısından gerçekleşir. Bu esnada, Magosalı Türkler liman civarında toplanırlar. Kalabalıktan ve önlenemeyecek bir olay çıkmasından korkan İngiliz subayları, esirleri süratle limandan uzaklaştırmak isterler. İşte bu acele ve telaş yüzünden, Türk esirlerini taşıyan bir araç devrilir ve iki Türk eri vefat eder. Bu olay üzerine halk galeyana gelip İngiliz askerlerinin üzerine yürür. İngilizler havaya ateş açarak halkı güçlülkle dağıtırlar. Şehit düşen erlere de baş imam Mustafa Nuri Efendi'nin önderliğinde, şehir tarihinin bilinen en büyük defin merasimini yaparlar. Şehit askerlerin yarattığı galeyan yerli Türklerin milliyetçilik duygularını kamçılar. İngiliz yöneticiler de halka karşı baskıcı ve sert tedbirler alarak hakimiyetlerini sürdürmek zorunda kalırlar ³.

Kıbrıs'a getirilen esir Türk askerlerinin sayısı ve adaya çıkış tarihleri konusunda kesin bilgiler yoktur. Ancak, bu sayının 2.000 civarında olduğu ve Magosa'ya 1916 yılının eylül ayında geldikleri kabul edilir⁴.

Kıbrıs'taki esir Türk askerleri, önceden de belirttiğimiz gibi, Karakol veya Karağulo denilen semtte, sahilde, Gazi Magosa'dan Karpaz'a giden yolun sağında, önceden kurulan esir kampında toplanırlar. Çoğu er olan esirlerin arasında onbaşılar, çavuşlar ve bir de İsmail Şevki isimli esir bir Türk doktor vardır.

II. Esaret kampında günlük hayat ve el işleri

Esir kampındaki askerlerimiz zor şartlar altında yaşarlar. Esaretin ilk aylarında askerlerin yerli halk ile temasına ve cuma namazı kılmak için Magosa'ya gitmelerine izin verildiği halde sonraları bu uygulamadan vazgeçilir⁵. Kampa bir mescit yaptırılır. Burada çok güzel sesli müezzinler ve hafızlar beş vakit ezan ve

³ Türk askerlerinin karaya çıkışı ve bilahare gelişen olaylar hakkındaki bilgiler hâlen Gazi Magosa'da yaşayan mücahit ve emekli öğretmen sayın Raif DİNÇER'den alınmıştır. Raif DİNÇER naklettiği bilgileri, bu olaylara bizzat şahit olan babasından dinlediğini bildirmiştir. Baş imam Mustafa Nuri Efendi, Raif DİNÇER'in babasının amcasıdır. Baş imam efendinin kabri Gazi Magosa'daki aile mezarlığındadır. Torunları da aynı şehirde yaşamaktadır.

⁴ Bu konuda bk. A. SAMİ: 1914-1918 cihan savaşı, Kıbrıs İngiliz esir kamplarında ölen ve Mağusa'da toprağa verilen şehitlerimiz. Mağusa, 1964, II. H. METİN, adaya ilk kafilde taşınan esir sayısının 215 olduğunu, bu sayının daha sonraki nakillerle 4.000'e ulaştığını yazar ki (*Kıbrıs tarihine toplu bir bakış*. Lefkoşa, 1959, 240) biz bu rakamı mübalağalı buluyoruz.

⁵ H. METİN, age, 240.

Kur'an-ı Kerim okurlar⁶. Esirlerle sadece baş imam Mustafa Nuri Efendi'nin, cenaze merasimi esnasında görüşmesine izin vardır⁷. Baş imama gösterilen bu müsamaha bir müddet sonra, bazı jurnalcilerin işgüzarlıkları sebebiyle sona ermiş, imamla birlikte kavanin meclisi Magosa üyesi Mahmud Celâleddin Efendi askerî mahkemede yargılanmış, berat etmelerine rağmen 1. Cihan Harbi sonuna kadar Girne Kalesi'nde sürgün olarak yaşamışlardır⁸.

İngilizlerin sıkı kontrolüne rağmen Türk askerleri anavatandaki yakınlarıyla haberleşmek için güzel bir yol bulurlar: İngilizlerce yol inşaatında çalıştırılanlar, yolda gördükleri Kıbrıslı Türk çocuklarını severler ve bu sırada onların ceplerine mektuplarını koyarlar. Çocukların anne veya babaları, bu mektupları deniz yoluyla Türkiye'ye ulaştırmak üzere Türk kayıkçılara verirler. Cevabı mektuplar da yine aynı yöntemle Türkiye'den Kıbrıs'a ve esirlere ulaştırılır⁹.

Yol inşaatlarında amelelik, limanda hamallık¹⁰ gibi işlerde çalıştırılan esirler, kamptaki boş zamanlarını el işleri yaparak değerlendirirler. Kendilerine verilen yiyecekler az ve kalitesi düşük olduğundan, tahtadan yaptıkları sigaralık, ağızlık, kaşık, komodin; boncukla ördükleri para kesesi ve yılan; mermerden kestikleri ve işledikleri domino taşları; zeytin çekirdeğinden imal ettikleri tesbih gibi eşyaları satarak tütün, ekmek ve buna benzer ihtiyaç maddelerini temin ederler.

Esirlerin, üzerinde esaret numaralarını bulunduran giysileri, pantolon ve ceketleri de gayet perişandır¹¹. Yemekleri genellikle kırmızı kabaktır; ekmekleri talaşla karıştırılmış kılçıklı arpa unundan yapılmıştır¹².

Esir kampında serbest hareket edebilen sadece Doktor İsmail Şevki Bey'dir. Onun şehre inmesine, eşrafla rahatça konuşmasına uzun süre göz yumulur. Bu

⁶ A. SAMI, age, II. Esirlerin beş vakitte okuduğu ezanların sesleri şehir merkezine, surların içine ulaşınca halk bu sesleri hüznle dinler, birbirlerine "Esirler ezanı okuyor" derlermiş. Bu bilgi tarafımıza Gazi Magosalı iş adamı, mücahit sayın Mehmet EYÜBOĞLU tarafından verilmiştir.

⁷ A. SAMI, age, III

⁸ A. SAMI, age, III

⁹ Mektuplaşma ile ilgili olan bilgiler hâlen Gazi Magosa'da yaşayan eski kaymakam yardımcısı ve turizm bölge müdürlerinden sayın Ali ÖZEL'den alınmıştır.

¹⁰ A. SAMI, age, III

¹¹ A. SAMI, age, IV.

¹² A. SAMI, age, IV.

serbesti, Dr. Şevki Bey'in, gizli olarak, Lefkoşa'da oynamakta olan Vatan-yahut-Silistre adlı oyunu görmeye gitmesi sebebiyle, Rumlarca ihbar edilmesi üzerine son bulmuştur¹³.

Kampta çok talihsiz bir esir daha vardır; vatanında, ailesinden iki üç kilometre uzakta esir olarak yaşayan bir adam: Magosalı Osman oğlu Hasan Hilmi. Bu zât gençlik yıllarında çalışmak üzere, o zamanlar bir Osmanlı şehri olan Beyrut'a gitmiş, orada postahane'de bir işe başlamıştır. 1. Dünya Savaşı'nın patlaması üzerine silâh altına alınarak Medine cephesine sevk edilmiştir. İngiliz ve asi Araplarla girdiği sıcak çatışmalarda ayağından yaralandığı için esir düşmüş, daha sonra da vatanına, Magosa'ya nakledilerek esir kampına yerleştirilmiştir¹⁴.

Avukat Fâdıl Niyazi KORKUT'un hatıralarında bildirdiğine göre, 1. Dünya Savaşı'nın sona ermesi üzerine harp gerginliği ortadan kalkar ve kampa kısmi bir serbestlik gelir. O günlerde, Lefkoşa'daki Türk kulüpleri, esirlere bir cemilede bulunmak ve uygun hediyelerle onların gönüllerini almak isterler. Bu iş için kampa giden Fâdıl Niyazi Bey'i komutan nezaketle karşılar ve dileklerini yerine getirebileceklerini söyler. Sonra bir İngiliz askerine, "Azman'ı çağır!" diye emir verir. Biraz sonra, emir eri ile birlikte, sakallı, sivil kıyafetli, beti benzi solmuş, adeta ölüyü andıran biri odaya girer. Bu zat esirlerin imamı, esir asker Şevket Efendi'dir. Ziyaret sebebi imama da anlatılır. Fâdıl Niyazi Bey Lefkoşa'ya döndükten sonra esir imam ona, esirlerin kendi elleriyle yaptıkları bir sigara kutusunu hediye olarak yollar. Kutunun bir yüzünde Çanakkale, diğer yüzünde Kıbrıs haritası vardır. Çanakkale haritasının altında şunlar yazılıdır:

"Türk, gücüyle öğünür ve düşmanın yüzlerce gemisini yeniden boğar."

Kutunun diğer yüzünde de,
"Ey sevgili anavatan!"
"Kahrolsun sana hor bakan."
beyti yazılıdır.

Esir Türk imamı, hürriyetine kavuştuktan sonra, bir müddet İstanbul'da bulunan Fâdıl Niyazi Bey'i bulmuş, oğluyla birlikte onu ziyaret etmiş ve iltifatlarda bulunarak bir vefa örneği vermiştir.

Aynı kulüpler, yine İngiliz kamp komutanının izni ile kampta, Namık

¹³ A. SAMI, age, IV.

¹⁴ Hasan Hilmi Bey tam bir milliyetperverdir. Hayatı boyunca İngiliz tebası olmayı reddetmiş, İngiliz idaresinden hüviyet cüzdanı ve pasaport almayı bir milli onur meselesi yapmış, bu sebeple resmi kimliği olmaksızın 1954 yılına kadar Larnaka'da yaşamıştır. Cenazesi Gazi Magosa'ya taşınmış ve defnedilmiştir. Hasan Hilmi Bey ile ilgili olan bilgiler oğlu emekli banka müdürü sayın Erol OLKAR' dan alınmıştır.

Kemal'in Gülnihal adlı piyesini sahneye koymuşlardır. Bu oyunun gelirinden elde edilen paralarla üstünde Kıbrıs haritası bulunan mendiller satın alınarak her esire bir tane armağan edilmiştir¹⁵.

Esir Türk askerlerinin ürettikleri el işi ürünlerden bugün elimizde fazla örnek yoktur¹⁶. Bu el ürünlerinden çok güzel bir komodin günümüze ulaşabilmiştir. 1974 barış hareketinden sonra, Mehmetcikli emekli öğretmen Sayın Ahmet ŞENER tarafından, Gazi Magosa'da surlar dışındaki Massey Ferguson bölgesinde, bir Rum'un terk edilmiş olan evinde bulunan ve Canbulat Müzesi'nde muhafaza edilen, esir Türk askerlerince yapılmış el yapımı bu komodinin ölçüleri şöyledir:

Üstü: 36.5 x 54.5 cm.

Önü: 51.7 x 55 cm. (ayak hariç)

Yanı: 32 x 55 cm.

Ayak: 14 cm.

Komodinin dört yüzü kabartma, oyma resimlerle tezyin edilmiştir. Üstte, iki köşede ay yıldız, ortasında kanatları açık bir kartal ve kanatların altında da birer gül motifi vardır. Sağ yanda, asmaya uzanan bir köpek; sol yanda tavus kuşu kabartma resmi bulunmaktadır. Ön yüzde, üstten alta iki sıra hâlinde altı çekmece ve her çekmecenin ön tahtasında çeşitli resimler vardır. Birinci sıradaki çekmecelerde çiçekler ve bir kuş ile çiçek; ikinci sıradakilerde doğan kuşu ile bir kraliyet tacı, iki tarafı kanatlı bir daire içinde "RAF" yazısı, bitki motifleri; sonuncu sıralardakilerde de duran iki asker ile çarpışan iki asker ve oturan bir asker motifleri yer alır. Bu motifler eserlerin yaşadıkları yakın çevrede sık sık karşılaştıkları eşya ve çeşitli objeler üzerinde gördükleri motifler olmalıdır.

Komodinin dış yüzünde yer alan bu motifler iyi işlenmiş, muhtemelen daha sonraki yıllarda cilâlanmıştır. Çekmece tutacakları ahşaptır ve dönen kilit dillidir.

Eserin arka yüzüne, eski harflerle ve el yazısı ile şu ilgi çekici cümleler, ibareler ve motifler hakkedilmiştir:

1.satır: 25.7.1919 Kıbrıs Adası'nın Famakusta kal'ası şimâl-i garbı sevâhilinde userâ ikametgâhında,

¹⁵ F. N. KORKUT: [Hatıralar]. Bu eser Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi arşivinde bulunmaktadır. Makalemizde özetlediğimiz bilgiler [Hatıralar]ın ikinci bölümünden alınmıştır. Eserde düzenli sayfa numarası yoktur.

¹⁶ Bu konuda, mahallinde araştırma yapan arkadaşlarımız, Lefkoşa'da Tanzimat Sok. 46'da ikamet eden sayın Dr. Fikret RASSİM'de boncukla örülmüş bir para kesesi, Gazi Magosa'da yaşayan iş adamı sayın Ali EYÜBOĞLU'nda ikiye katlanabilen bir kaşık bulunduğunu bildirdiler.

2. satır: bulunan müstakil Balıkesir sancağının Bandırma Manyasından 1802 numrolu onbaşı Hüseyin ve 1841

3. satır: numrolu nefer Ramazan ve 10278 numrolu nefer Sinan taraflarından tezyin edilmiştir.

4. satır: fî sene 1335 Temmuz 20
(Kalbin arkasında çapraz olarak yer alan ok ve hançer motifinden sonra)

5. satır: Âh felek

6. satır: Yandı yürek

7. satır: Zâlim esâret.

O yıllarda adada sık sık görüldüğü gibi, 25 Mart 1920 günü akşamında da, Lefkoşa Hürriyet ve Terakki Klübü tarafından, geliri İzmir muhacirlerine insani yardım olarak verilmek amacıyla bir tiyatro eseri sahneye konmuştur. 29 Mart 1920 tarihli Doğru Yol gazetesinde yer alan bir habere göre, o akşam Namık Kemal'in Akif Bey piyesi oynanmıştır. İkinci perdenin hitamında, İnas rüştiyesi öğrencilerinin yaptığı işlemeli bir takvim ile Magosa'daki Osmanlı esirlerine imal edilmiş olan bir divit açık arttırmaya konmuş, takvim altı liraya, divit de on beş liraya alıcı bulmuştur. Haberin yazarı, açık arttırmada, divit için neden ona daha çok para sürüldüğünü şöyle yorumlamıştır: "Osmanlı esirlerinin ma'mülleri bir taştan olsa bile büyük bir manevi değere sahiptir¹⁷."

Vatan savunması sırasında düşmana esir düşme bahtsızlığına uğrayan, işgal edilmiş bir başka vatan toprağında esaret hayatı yaşayan bu Mehmetçikler, eli kolu bağlı Kıbrıs Türk halkı tarafından daima merhamet ve sempati ile işlenmiş, imkân nisbetinde de kollanmış, basit el ürünleri gerçek değerlerinin üstünde satın alınarak onların hayatı bir nebze olsun kolaylaştırmak istenmiştir¹⁸.

III. Esir Türk askerlerinin Kıbrıs'tan ayrılışı

Kıbrıs'taki günlerini sıkıntı içinde geçiren Türk askerlerinin adadan ayrılışları 1920 yılına rastlar. I. Dünya Savaşı sonunda, çeşitli yerlerde düşman kuvvetlerinin esline esir düşen Türk askerlerinin anavatanlarına dönüşlerine dair olan ve *Doğru Yol* Gazetesi'nde yer alan şu habere rastlıyoruz:

¹⁷ İzmir felâket-zedeleri menfaatine yapılan tiyatro. *Doğru yol*, nr. 27, 29 Mart 1920 Pazartesi.

¹⁸ Gazi Magosalı mücahit ve iş adamlarından sayın Mehmet EYÜBOĞLU, eskiden, ellerinde bu ürünlerden çok miktarda bulunduğunu, 1974 Barış Harekatı sırasında bunların güneyde kaldığını üzülererek bildirmiştir.

“Aldığımız mâlûmât-ı mevsûkaya nazaran Magosa’da bulunan Osmanlı üserâsından iki yüz kişi vatanlarına i’zâm olunmuştur. Bunlar meyânında İmam Şevket Efendi dahi bulunmaktadır. Pek yakın bir zamanda diğer üserâ kardaşlarımızın da esâretten tahallüs ederekhasret-keş-i didâri oldukları vatanlarına ve ailelerine kavuşacaklarını ümid ederiz.

Üserâ-yı Osmaniyyeden Doktor Şevket Bey ahvâl-i sıhhiyyesinin muhtel olması hasebiyle altı gün serbest bırakılarak Lefkoşa’ya gelmiş ve şehrimizi beş altı günlük kıymetli ve hatır-nüvâz müsâferetleriyle memnûn eylemişlerdir. Mümâ-ileyh teşerrüfüne Türk derneğinde bir çay ziyâfeti keşide edilmiştir¹⁹.”

Bu haberden hareketle esir Türklerin 1920-1921 yılları arasında Türkiye’ye geri dönmüş oldukları da söylenebilir.

IV. Gazi Magosa Çanakkale Şehitliği

Esaret sırasında vefat eden, şehit düşen Türk askerlerinin bir kısmı bugün Gazi Magosa’da Çanakkale Şehitliği adıyla anılan yere gömülmüşlerdir. Daha sonra buraya gömülenler ve Kıbrıs’ta şehit olan öteki Türk askerleri de Çanakkale esirlerinin şehit olanlarıyla yan yana yatmaktadırlar.

Kıbrıs’ta esir olan Türk askerlerinin çoğunluğunun Çanakkale Savaşı sırasında İngilizlerin eline geçenler olduklarını daha önce söylemiştik. İşte bu yüzden Gazi Magosa’daki Türk mezarlığının esir şehitlere ait olan bölümüne sonradan Çanakkale şehitliği adı verilmiştir. Burada yatan Türk askerlerinin bir kısmı esaret hayatı sırasında ecelleriyle ölenler, bir kısmı da kaçmak isterken İngilizler tarafından vurulan Türklerdir²⁰.

Vefat eden esirler için arkadaşları çok hazin cenaze merasimleri yaparlar²¹. Bu merasimlere esirler otuz kırk kişilik gruplar hâlinde katılırlar. Esirlere ve cenazeye, aynı sayıdaki silahlı İngiliz askerleri refakat eder ve mezarlıkta İngiliz usulü askeri merasim yapılır²². Cenaze merasimlerine kaleden çıkan yüzlerce Türk, imkân nisbetinde katılır, şehitlerin ardından gözyaşları döker²³. Halkın bu heyecan ve teessürü yine esir Türk askerlerince, “Ağlamayın anneler yine gideriz; dinimiz uğruna şehit gideriz” sözleri ile teskin edilmeye çalışılır²⁴.

¹⁹ Kıbrıs’taki Osmanlı esirleri. Doğru yol, nr. 17, 19 Kanun-ı sâni 1920, Pazartesi.

²⁰ H. METİN, age, 240.

²¹ A. SAMİ, age, III.

²² A. SAMİ, age, III; H. METİN, age, 240.

²³ H. METİN, age, 240-241.

²⁴ H. METİN, age, 240-241.

Magosa esir kampında kaç Türk askerinin şehit olduğu bilinmemektedir. Ancak bunlardan 217 tanesinin esir numarası, rütbesi, adı soyadı ile ölüm tarihlerini gösteren bir liste A. SAMİ tarafından teksir yoluyla yayımlanmıştır²⁵. Bunlardan otuz üçünün mezarı ve mezar kitabeleri günümüze kadar ulaşmış, ancak yazıları zamanın ve tabiatın tahribatı yüzünden okunamaz hale gelmiştir. 1959 yılında henüz tamamen bozulmamış durumda bulunan bu kitabeler öğretmen Hüseyin METİN tarafından okunarak yeni harflere aktarılmış ve yayımlanmıştır²⁶. Diğer mezarların akıbeti meçhuldür.

Mezar taşı metinleri ile listeler incelendiğinde şehitlerin, anavatan Türkiye'nin dört bir yanından geldikleri görülür. Bu şehitliğin civarına, daha sonraki zamanlarda, Kıbrıs'ta vefat eden, şehit düşen Türkler de gömülmüş ve onun girişine Çanakkale'deki şehitler anıtının bir benzeri inşa edilmiştir. Böylece biri Türkiye'de, biri de Kıbrıs'ta, birbirini selâmlayan iki tane Çanakkale Şehitliği ve Anıt'ı ortaya çıkmıştır.

²⁵ A. SAMİ, age.

Yazar bu eseri niçin hazırladığını ön sözde şöyle ifade eder:

“Bu ufacak kitapçığı, bu zamanda, hazırlamaktan maksat Birinci Cihan Savaşı esnasında Mağusa İngiliz Esir Kamplarında şehit olan Türk askerinin hatıralarını anmak ve diğer yandan da şehit düşenler hakkında, kaybolmağa yüz tutan malûmatı, (belki de ilk defa olarak) ilgililere iletmektir.

Bilhassa şehitlerimizin listeleri, son zamanlarda ele geçirmeğe muvaffak olduğum, orijinal evraka ve planlara istinat etmektedir; yırtılarak mahvolmağa yüz tutan orijinal şehit listeleri ile plânlar tarafımdan düzenlenerek yanımda mahfuz tutulmaktadır.

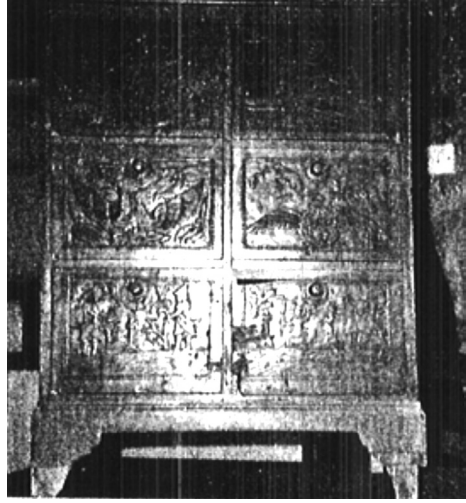
Türkiye Cumhuriyeti Genel Kurmay Başkanlığı'na ve Kıbrıs tarihini yazacak olan Türk tarihçilere faydeli olacağına inandığım bu kitapçık pek mahdud sayıda kimselerin emrine tahsis edilmiştir. İleride daha da güzel bir şekilde bastırılmasına gayret edilecektir.

23 Nisan 1964 Ahmed Sami.”

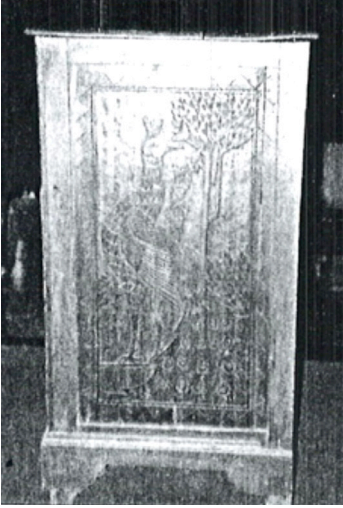
²⁶ H.METİN, age, 241-244.

Komodinin üstten görünüşü (Metin AKAR arşivi)

Komodinin önderi görünüşü (Metin AKAR arşivi)

Komodinin sağ yüzü (Metin AKAR arşivi)

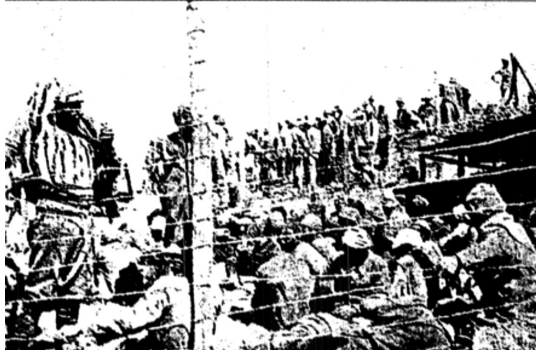
Komodinin sol yüzü (Metin AKAR arşivi)

Gazi Magosa Çanakkale şehitliğinden bir görünüş (Metin AKAR arşivi)

Gazi Magosa Çanakkale Şehitliğinden bir başka görünüş (Metin AKAR arşivi)

Gazi Magosa Çanakkale Şehitliğinden bir başka görünüş (Metin AKAR arşivi)

TÜDEV DENGE

ÇAY, Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet “1915-1917 Yıllarında Azerbaycan’daki Türk
Siyasi Kuruluşları”
TÜDEV Denge. 2020/9:29-42.

1915-1917 YILLARINDA AZERBAYCAN’DAKİ TÜRK SİYASÎ KURULUŞLARI

Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet ÇAY

XIX. yüzyılın sonlarına doğru gelişen milliyetçi duygular Azerbaycan Türk aydınlarının “**millî-mahallî muhtariyet**” ve “**kültürel muhtariyet**” gibi hedeflere yönelmelerine sebep olmuştu. Bu gayelere ulaşabilmek için gerek basın yoluyla gerek siyasî cemiyet ve partilerle mücadele verilmişti. Biz burada XX. yüzyılın hemen başlarından, Millî Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kuruluşuna kadar (28 Mayıs 1918) olan sürede Azerbaycan’da faaliyet gösteren siyasî kuruluşları inceleyeceğiz.

1. **Himmet (Bakû Sosyal Demokrat Partisi)**

Himmet Partisi’nin kuruluşu 1901 tarihine kadar inmektedir. İlk teşkilâtlanma Bakû’de gerçekleşmiştir. Partinin kurucuları arasında Petersburg (Leningrad)’dan gönderilen teşkilâtçı Rus sosyal-demokratları, Bakû’ye sürgün olarak gönderilen ihtilâlcı Ruslar, Tiflis’teki güçlü yer altı teşkilâtına sahip Gürcü sosyal-demokratları bulunmaktaydı¹. Bakû sanayi tesislerinde çalışan işçilerin büyük bir bölümünün Türk olmasını hesaba katan komite, kendine bağlı olarak bir Türk seksiyonu oluşturmak istemiş, bunun için kendileri ile ihtilâlcı faaliyetlerde bulunanlar aranmıştır. Neticede 1905 yılında ilk Türk sosyal-demokrat partisi olan Himmet ortaya çıktı. Kurucular arasında **Mehmed Emin Resulzâde, Mehmed Ali Resuloğlu, Neriman Nerimanov, Sultan Mecid Efendiyev, Meşedî Azizbekov, A. Çaparidze, Stalin (Çugaşvili)** ve **Shaumian** yer almaktaydı². Himmet Partisi Marksist bir parti olan Rus Sosyal-Demokrat Partisi’ne bağlı olup parti bünyesinde çoğunluğu Bolşevikler teşkil etmekte idi³.

¹Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, İstanbul 1975, s. 77.

²A. Bennigsen – C.L. Quelquejay, *Les Muslumans Oublies*, Paris 1981, s.39; Serge A. Zenkovsky, *Rusya’da Pan-Türkizm Ve Müslümanlık*, Çev. İzzet Kantemir, İstanbul 1971, s. 149; Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, New York, Oxford 1950, p.18-19.

³ Efendiyev, Himmet’in ilk liderleri olan Gürcü asıllı Stalin ve A. Çaparidze ile Ermeni asıllı S. Shaumian’ı özellikle belirtmektedir (Bkz. F. Kazamzadeh, s. 19).

Himmet'in kuruluşu ve kurucuları hakkında fikir birliği yoktur. Buna sebep olarak kurucularından Resulzâde Mehmet Emin'in daha sonraki yıllarda Türkçü bir çizgide politik hayatına devam etmesi; Stalin, Nerimanov ve Efendiyeve gibi sosyalistlerin ise Bolşevik çizgide mücadeleleridir. Ancak hedefin tek ve bu hedefin de Çarlık rejiminin yıkılması olduğundan çeşitli görüş sahipleri müşterek bir cephe meydana getirmekte bir mahzur görmemişlerdi. Resulzâde Mehmed Emin Bey 1954 yılında "**Dünya Gazetesi**" nde yayınlanan hatıralarında⁴, Bakû'deki çeşitli öğrenci arkadaşlarıyla gizli bir mahfel oluşturduklarını, şapirografla "**Himmet**" adında bir gazete çıkardıklarını, daha sonraları kurdukları bu derneğe Menşevik ve Bolşevik fikirde Rus, Gürcü vb. gibi çeşitli milletlerden sosyalist kişilerin sızmaya çalıştığını ileri sürmektedir. O'nu doğrular mahiyette **Müsavat** Partisi'nin üç kurucusundan birisi olan Mehmed Ali Resuloğlu da hatıralarında⁵, 1902 yılında Çarlık rejimi aleyhtarları propagandanın etkisi altında kalarak 1903-1904 yıllarında Resulzâde Mehmed Emin Bey başta olmak üzere "**Himmet**" adlı millî-sosyalist eğilimli bir teşkilât kurduklarını, bu teşkilâtın "**Tekâmül**"⁶ adlı jelatinle basılan bir gazetesinin olduğunu, Kafkasya'daki Menşevik ve Bolşevikler'le temasta olduklarını anlatmaktadır.

Yukarıdaki hatıralar o dönemdeki Azerbaycan aydınlarının ruh hâlini açıkça ortaya koymaktadır. Resulzâde'nin daha sonraki faaliyetleri (1913'ten sonra) bir tezat teşkil eder gibi görünüyorsa da, komünizme hizmet etmiş Neriman Nerimanov ve diğerlerinin "**milliyetçilik**" ile suçlanarak ortadan kaldırılmaları bu dönem neslinin fikir yapısını ortaya koyar.

Resulzâde başlangıçta Stalin'le birlikte Himmet'in gelişmesinde büyük gayret sarf etmiştir. Resulzâde bu görüşüne muhtemelen 1911 yılına kadar bağlı kalmıştır. Bu tarihte İstanbul'a gelmesi, İstanbul'da kendini Türkçü bir ortamda bulması düşüncesinin billûrlaşmasında tesirli olmuştur. Resulzâde'nin Himmet'le ilgisi, Rusya yayın organlarından özellikle çıkarılmalıdır. Buna mukabil Rusya dışındaki bir kısım muhalifleri de Himmet'le olan münasebetinden dolayı Resulzâde'yi suçlamaktadırlar⁷.

Azerbaycan'daki sol hareketler Himmet mensubu liderlerce yönlendirilmiştir. 1904 Aralık ayında Stalin'in kışkırtmaları sonunca Bakû petrol

⁴ Resulzâde Mehmet Emin, "Stalin'le İhtilâl Hatıraları", **Dünya Gazetesi**, İstanbul (23 Mayıs 1954)

⁵ Mehmet Ali Resuloğlu, "Müsavat Partisi'nin Kuruluşu", **Millî Azerbaycan Müsavat Partisi Bülteni**, Sayı: 4(1962), s.9.

⁶ Sosyalist mahiyette bir gazete idi (Bkz. A. Bennigsen – C. L. Quelquejay, **La Presse et le Mouvement National chez les Musulmans de Russie avant 1920**, Paris 1964, p. 122-123.).

⁷ Köroğlu, "Müsavat Partisinin Hangi Alemdarlığından Dem Vururlar?", **Türk İzi**, Sayı: 4-8 (Nisan- Ağustos 1956),

işçileri grev yapmıştı. Himmet daha sonra kısa bir süre içinde Güney Kafkasya'da teşkilatlanmasını tamamladı. 1906 yılında Bakû Himmet teşkilatı varlığını kuvvetli bir biçimde duyurmaya başlamıştı. Bu faaliyetler sonrasında Çarlık Rusyası dışına da taşan Himmet, 1906 İran İhtilâli'nde de önemli rol oynadı⁸. 1907 yılında başlayan **Stolipin**'in sert yönetimi ve bu politikanın Kafkasya'daki uygulanışı Himmet'in gücünü kısa süre içinde kırmış ve Himmet'in teşkilâtını dağıtmasına sebep olmuştu⁹. Bünyesindeki Menşevik-Bolşevik çekişmesine rağmen 1907 yılına kadar bütünlüğünü bozmayan bu teşkilât liderlerinin tutuklanmaları veya yurt dışına kaçmaları¹⁰ yüzünden 1907-1917 yılları arasında yarı-gizli faaliyetlerini devam ettirmişti. Ancak bu dönemdeki Himmet'in siyasî faaliyetleri oldukça pasiftir. Himmet yanlısı Azerbaycanlı aydınlar siyasî emellerini artık Türkçe yayınlanan dergi ve gazetelerde yaşatma gayretine gireceklerdir¹¹.

2. Dıfai Teşkilâtı

1905 Meşruiyeti döneminde ortaya çıkan karışık ortamdan faydalanan Ermeniler Erivan, Nahçıvan, Ordubad, Karabağ, Gence, Bakû ve Şirvan gibi bölgelerde Türk-Müslüman ahalie karşı katliâma girişmişlerdi. Ancak Ermeniler Kafkasya'nın hiçbir bölgesinde çoğunluğu teşkil edememekteydiler. 54 yerleşme merkezinden ancak 5'inde Ermeni nüfusu çoğunlukta idi. Bugünkü Ermenistan'ın başkenti durumunda olan Erivan'da dahi Türk nüfusu Ermeniler'den kat kat fazlaydı. Ermeni komitaları yaptıkları kanlı eylemlerle bölgeden Türkler'i uzaklaştırmayı plânlamışlardı. Ancak Türkler'in tepkisi oldukça sert oldu. İki taraftan çok sayıda insan öldü¹². Rus idaresi suçluları cezalandıracağı yerde olayı kapatma yolunu seçti. Bu durum Rus-Ermeni işbirliğini açıkça ortaya koyduğu gibi Türkler'in de ayrıca teşkilatlanmalarına yol açtı.

Türkler'in bu teşkilatlanmaları sonucu ortaya çıkan Dıfai Teşkilâtı

⁸ F. Kazamzadeh, p. 19.

⁹ F. Kazamzadeh, p. 19.

¹⁰ Bu arada takibata uğrayan Resulzâde de İran'a kaçmıştır (bk. Zenkovsky, s. 150).

¹¹ F. Kazamzadeh, p. 19.

¹²1905 Ermeni saldırılarının gayesi Gürcü asıllı bir sosyalist olan **Karibi** şöyle anlatmaktadır: “*Ermeni ihtilâlcilerinin bilhassa Taşnaksutyun Fırkası'nın zuburuna kadar Maveray-ı Kafkasya'da sulh ve müsalemet hükm-ü ferma idi. Bu ülkede, bilâhare Türkler'le Ermeniler arasında vaki olan kanlı katliâmların gölgesini bile hatırlayan yoktu. Ermeniler, Türkler ve Gürcüler, asırlarla bir yerde yaşadılar ve bu müddet esnasında kanlı bir hadise şeklinde milliyet adaveti görülmemiştir... taşnaklar geldiler ve müstakbel Ermenistan için sırf Ermeniler'le meskûn bir arazi yaratmak istediler. Pederşâhi Kafkasya köylerine millî adavet ve nefret hisleri doldu. Ermeniler'in silah oynatmalarına Türkler de aynı surette mukabele ettiler.*” (Bkz. Karibi, **Krasnaya Kniga**, Tiflis 1921, s.49'dan Mirza Bala, Milli Azerbaycan Hareketi, Milli Azerbaycan “Müsavat” Halk Fırkası Tarihi, Berlin 1938, s. 56.).

hakkında ne yazık ki elimizdeki bilgiler tam ve net değildir. Ancak bu teşkilâtın varlığı 1905'ten beri bilinmekte 1917 dönemine kadar kendini hissettirmektedir. Kuruluşu ile ilgili olarak Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu'nun 1905 tarihinde Bakû'de "*Fedai*" adlı bir gizli teşkilât kurduğunu belirtmekte¹³, fakat daha fazla bilgi vermemektedir. Diğer yandan Azerbaycan İlimler Akademisi'nin yayınladığı "*Azerbaycan Tarihi*" adlı eserde¹⁴, Dıfai'nin kuruluşu ile ilgili olarak şu bilgi bulunmaktadır:

"1905 yılının payızında Azerbaycan'ın Şuşa, Cavenşir, Karyagin ve başka kazalarında tacirden, kolçomaklardan, burjuva-mülkedâr ziyalılardan ve kısmen de beylerden ibaret mürteci Dıfai adlı teşkilat ortaya çıktı. Burjuva mülkedâr ziyalıları K. Mihmandarov, A. Agayev, M. Hacinski bu teşkilata başçılık edirdi. Müslümanları Daşnakların baskısından müdafaa etmek perdesi altında çıkış eden bu teşkilât, milletler arasında tokuşmaları kızıştırmakta iştirak ederdi. O'nun faaliyetindeki metodlardan biri, ferdi terör idi. Bazı halde Dıfai'nin uzuvları Taşnaklara kömek etmekle taksirlendirilen memurlara karşı terör tatbik edirdiler."

Dıfai'nin kuruluşu ile ilgili olarak elimizde bir de **Naki Keykurun**'un hatıraları¹⁵ bulunmaktadır. N. Keykurun, Ahmet Ağaoğlu'nun Ermeni katliâmlarından hemen sonra Gence'ye geldiğini ve şehrin büyük camiinde Müslümanlar'ı yatıştıran bir konuşma yaptığını, daha sonra Ağaoğlu'nun akşam yemeğine davet edildiğini ve yapılan görüşme sırasında Dıfai teşkilâtının kurulmasını kararlaştırdıklarını anlatmaktadır. Keykurun bu toplantıya katılanların isimlerini şöyle vermektedir: **Refibeyli Ali Ekber Bey, Hasmehmetli Ali Ekber ve Ali Asker kardeşler, Yusufbeyli Nasip Bey, Dr. Hasan Ağaoğlu ve Ahmet Ağaoğlu**.¹⁶

Bu durumda karşımıza iki husus çıkmaktadır. Birincisi, Ahmet Ağaoğlu, Bakû'de kurduğu teşkilâtı Gence'de de kurmak için buraya gelmiş ve temaslar kurmuştur, ikincisi ise, ilk defa olarak Genceli aydınların Ağaoğlu'nun şehre gelmesinden istifade ederek böyle bir teşebbüse geçmiş olmalarıdır. Bu hususta bir açıklık yoksa da Dıfai'nin kuruluşunda Ağaoğlu'nun önemli bir rol oynadığı açıkça bellidir. Dıfai Fırkası'nın Ermeni saldırıları karşısında yayınlamış olduğu bir bildiri de elimizdedir. Bu bildiride Dıfai'nin gayesi şöyle açıklanmaktadır:

¹³ Yusuf Akçura, **Türk Yılı**, Ankara 1928, s. 431 vd.

¹⁴ **Azerbaycan Tarihi, C. II** (1964), [Azerbaycan İlimler Akademisi Yayını], s. 613.

¹⁵ Naki Keykurun, "Dıfai Fırkasının Doğuş Sebepleri", **AD.**, Yıl: 9, Sayı: 2-3 (1960), s. 17.

¹⁶ N. Keykurun, s. 17.

“Müşekkil bir askerî kuvveye mâlik, aynı zamanda yeni dilahlarla, toparla mücehhez Taşnak Fırkası, bir taraftan silah gücüyle bütün Ermeniler’i diğer taraftan da Kafkasya hükümetini kendisine tabi edip en ümde maksadı takip edir; o da Kafkasya dâhilinde olan bütün Müslümanlar’ı kırıp bitirdikten sonra onların yerini işgâl etmektedir. Ermeniler’in bu maksatlarına nail olduktan sonra, fikirleri Kafkasya’daki Ermeni halkı için millî müstakil bir idare yaratmaktadır. Fırkamızın başlıca maksadı: ayrı ayrı Kafkasya halkları arasında samimî kardaşlık ve birlik yaratmaktadır. Her gâh Taşnak Fırkası namûs ve samimiyetle öz hareket ve faaliyetlerinin hakiki programını aşîkâr söyleser ve eğer bu program ayrı ayrı Kafkasya milletlerinin hürriyet ve istiklâllerine tecavüz edecekleri maddeleri havi değilse, o zaman biz öz birlik elimizi hemîşe ona uzatmağa hazırlık. Bilâkis, o, kabağda olduğu gibi, Müslümanlar’ın üstüne hain ve gaddarcasına hücumlarında devam ederse, bizden lâyikî cevabını alır ve Kafkasya bitmez tükenmez kanlı bir sahne haline düşer.

Taşnak Fırkası emin olsun ki, hiçbir vakit biz öz milletimizin harabazarlığı ve külü üzerinde Ermeni milletinin sade ve hoşgözerenlik kurmasına yol vermerik¹⁷.”

Diğer yandan Mirza Bala, Dıfai’nin Bakû, Gence, Karabağ, Nahçıvan gibi merkezlerde şubeleri olduğunu, ancak Ağaoğlu’nun 1908 yılında Azerbaycan’ı terk edip İstanbul’a gitmesinden sonra teşkilâtın başsız kaldığını ve dağıldığını, fırka mensuplarının ise daha sonra Müsavat’a iltihak ettiklerini belirtmektedir¹⁸. Ancak I. Cihan Savaşı yıllarında da Dıfai’nin faaliyetinden haberdarız. 14 Ocak 1915 tarihinde **Miralay Ömer Naci**¹⁸ komutasındaki Türk kuvvetleri Tebriz’e girdiği zaman, Gence merkez olmak üzere Azerbaycan Türkleri büyük bir isyan çıkarmışlardı. Bu isyanda Ruslar’a ve Ermeniler’e karşı çarpışan unsurlar ise gene Dıfai Teşkilâtına mensup kuvvetlerdi²⁰.

Aynı tarihlerde (Şubat 1915) bu teşkilâtın temsilcilerinden birisi olan **Emir Arslan Han Hoyski**’nin Erzurum’a geldiği ve **Enver Paşa** ile görüşerek kendisine Kafkasya hakkında geniş bilgi verdiği de bilinmektedir²¹. Gene Naki Kaykerun’un anlattıklarına göre 1917 **Kerensky** ihtilâli sırasında Gence şehrini

¹⁷ Mirza Bala, **Millî Azerbaycan Hareketi**, s. 58-59.

¹⁸ Mirza Bala, **Millî Azerbaycan Hareketi**, s. 61.

¹⁹ İttihat ve Terakki Fırkası’nın meşhur hatibi Ömer Naci (1878-1916).

²⁰ İttihat ve Terakki Fırkası’nın meşhur hatibi Ömer Naci (1878-1916).

²¹ G. Jaschke, “Der Turanismus der Jungtürken”, **Die Welt des Islams**, C. XXIII (Leipzig 1941), p.16.

temsilen seçilen 5 kişiden birisi Dıfâi teşkilâtına mensuptu²². Cihan Savaşı yıllarında Ruslar'a esir düşen ve 1917 ihtilâlini takiben esaretten kurtularak Gence'ye gelen Azerbaycanlı Türk subayı **Hüsametdin Tuğaç** da hatıralarında²³ ilk millî Azerbaycan ordusunun çekirdeğinin Dıfâi teşkilâtı mensuplarının oluşturulduğunu yazmaktadır. Bu bakımdan Mirza Bala'nın, bu teşkilâtın 1908'de dağıldığını, mensuplarının ise daha sonra Mûsavat Fırkası'na katıldıkları şeklindeki görüşüne katılamıyoruz. Düşünce itibariyle milliyetçi olan bu unsurlar daha sonra siyasî bir parti olarak ortaya çıkan Mûsavat'a elbette katılacaklardı. Ancak illegal olarak ortaya varlığını 1917 tarihine kadar devam ettirmiştir.

3. Millî Mûsavat Fırkası

Azerbaycan siyasî tarihinde önemli bir rol oynayarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasını temin eden ve Sovyet istilâsına karşı uzun mücadeleler veren siyasî kuruluş Millî Mûsavat Fırkası'dır. Stolipin rejiminden kaçan Azerbaycanlı aydınlar çeşitli ülkelere sığınmışlar ve mücadelelerine orada devam ediyordu. Bunlardan birisi de uzun yıllar Mûsavat'ın liderliğini yapacak olan Resulzâde Mehmet Emin Bey (1884-6 Mart 1955)'dir. Bu siyasî parti Azerbaycan'da kalan, Resulzâde'nin arkadaşları tarafından 1911 yılında kurulmuştur. Ancak Partinin kurulmasıyla ilgili olarak Resulzâde'nin haberi vardı. Partinin ilk kurucuları **Resuloğlu Mehmed Ali, Nakioğulları'ndan Taki ve Kâsımzâde Abbas Bey**'dir²⁴. Daha sonra **Veli Mikâiloğlu, Seyyid Hüseyin Sadık, Abdurrahim, Yusuf Ziya (Ahunt Yusuf), Seyyid Musevî** de dahil olmuştu. Kısa sürede gerek Kafkasya'da, gerek İran'ın Reşt şehrinde partinin şubeleri teşekkül etti. Mûsavat'ın bu şekilde yayılması, Azerbaycan'ın o günkü durumuyla ilgilidir²⁵. Mûsavat'ın ilk programı

²¹ G. Jaschke, "Der Turanismus...", p. 16.

²² Naki Keykuran, "Dıfâi Fırkasının Doğuş Sebepleri", **AD.**, Yıl: 9 , Sayı: 10-11-12 (Ocak, Şubat, Mart 1961), s. 13.

²³ Hüsametdin Tuğaç, **Bir Neslin Dramı**, Ankara 1966, s. 147-148.

²⁴ Mehmet Ali Resuloğlu, s. 10; Mirza Bala, **Millî Azerbaycan Hareketi**, s. 11.

²⁵ Resulzâde Mehmet Emin Bey bu genel durumu: "1905 senesine kadar Azerbaycan cemiyetçiliği tazyikte ve Azerbaycan fikri Çarlığın sıkı kontrolünde idi. Yalnız ilk Rusya ihtilâlinin sonradır ki Azerbaycan içtimai hayatında yeni bir devir başladı... Ayakları altında zemini mukkem bulan cemiyet hareketi, bütün sarahatıyla millî bir şekil ve mahiyet aldı. İmparatorluk dahilinde cereyan eden liberal ve istiklâlcî cereyanlarla hem abenk olarak yürüyen bu hareket bir taraftan da bütün Rusya'daki Müslümanlar'a mahsus olmak üzere, millî-medenî hakların teminini istiyordu." (Bkz. Resulzâde Mehmet Emin, "Millî Azerbaycan Hareketinin Karakteri", **AYB.**, C. III, s. 164.).

ve beyânnâmesi İslâmî mahiyettedir²⁶. Ancak burada Müslümanlık ile Türklük ayrı düşünülmemiştir. Müsavat Fırkası gaye olarak bütün Müslüman devletlerin istiklâllerinin korunması ile Rusya mahkûmu toplulukların istiklâl kavuşmaları hususunu benimsemiştir. **Rusya Müslümanları İttifak Partisi**'nin 1908 yılında kendini feshetmesinden sonra Azerbaycan'da Millî Müsavat, İttifakçılar'ın Türkçülüğe dayanan ana görüşlerini benimsemiş olmakla beraber taktik bakımından tamamen ihtilâlcî-inkılâpçı bir çizgidedir. Çarlığın yıkılmasına ve Cumhuriyet'in ilânına taraflardır. Bu bakımdan aynı gaye için çalışan sosyalist fırkalarla da işbirliğinden kaçınılmamıştır. F. Kazamzadeh, Müsavat'ın ilân ettiği bu programı dışında belli bir ideolojinin bulunmadığını, sistematik bir siyasî felsefeye sahip olmadığını ve bütün bunların yanında Parti üyelerinin de değişik dünya görüşlerine sahip olduklarını belirterek, Müsavat'ın bu özelliği sebebiyle muhaliflerin çeşitli eleştirilerine hedef olduğunu ileri sürmektir²⁷. Hatta Resulzâde'nin Sovyet arşivinde sivil savaşta öldürülen 26 Bakû'lu Bolşevik'ten **Çaparadze** ve **Azizbekov**'la beraber çekilmiş bir fotoğrafı da bulunmaktadır²⁸.

²⁶ Müsavat Partisi beyânnâmesi: *"Bir zamanlar soylu İslâm Milleti bir yandan Pekin'e dayanmış, diğer yandan Avrupa'da Elhanra Saraylarını inşa ediyordu. Aysa ve Afrika'ya bâkim olan İslâm, bugünkü günde parçalanmış ve Müslüman devletleri yabancıların elinde oyuncak olmuşlardır; milletimiz ise onların nüfuz ve tabakkümünde inlemektedir... dolayısıyla, Kur'an'ın eldeki bütün imkânlarla düşmanı def etmeği emreden âyet-i şerifesi mucibince Müsavat Partisi kurulmuş olup, bütün Müslümanlar'ın millî ve medenî haklarını korumak maksadıyla açıkça ortaya çıkmağa karar vermiştir... parti, millet ve mezhep farkı gözetmeden bütün maddî ve manevî güçleri birleştirmeyi gaye ediniyor."* (Bkz. Mirza Bala, *Millî Azerbaycan Hareketi*, s. 64-65).

Müsavat Partisi'nin Programı:

- 1- Milliyet ve mezhep farkı gözetmeden bütün Müslümanlar'ın birleşmesi,
- 2- İstiklâllerini kaybetmiş Müslüman memleketlerin yeniden müstakil olmalarına çalışmak,
- 3- İstiklâllerini müdafaa veya ihya için çarpışan bütün Müslüman memleketlerine maddî ve manevî yardımda bulunmak,
- 4- Müslüman milletlerin ve memleketlerin tedafî ve taaruzî kuvvetlerini artırmak için yardım etmek,
- 5- Bu idelerin yayılmasına mani olan bütün engelleri yıkmak,
- 6- Müslümanlar'ın birleşmesine ve terâkkisine çalışan yabancı fırkalarla, ihtiyaç görüldüğü nispette irtibat ve mübadeleyi efkârda bulunmak,
- 7- Beşeriyetin saadet ve terâkkisine çalışan yabancı fırkalarla, ihtiyaç görüldüğü nispette irtibat ve mübadeleyi efkârda bulunmak,

Müslümanlar'ın yaşamak uğrunda savaşı vesaitini onların ticaret, sanayi ve âlûmum ihtisadî hayatlarını kuvvetlendirmeye çalışmak" (Bkz. Mirza Bala, *Millî Azerbaycan Hareketi*, s. 65-66; Zenkovsky, s. 154-155; F. Kazamzadeh, p. 21.).

²⁷ F. Kazamzadeh, p. 22.

²⁸ F. Kazamzadeh, p. 21.

Bunu dikkate alan bazı muhalif yazarlar Müsavat'ın sosyalist hüviyette olduğunu iddia etmektedirler²⁹. Günümüzdeki Sovyet görüşüne göre ise Müsavat'ın üst kademesinde 200-300 maceraperest ve sivrilmiş işadamı, alt kademesinde ise, “*han, beğ*” gibi mütegalibenin emirlerine itaati görev sayan kabadayı Tatar toplulukları yer almakta idi³⁰.

Müsavatçı lider ve kadrolar ile ilgili bu şekildeki değişik görüşlerin ileri sürülmesi gerçekten de Azerbaycan Türk aydınını o dönemde henüz belirginleştirmemiş şahsiyetinden kaynaklanmaktaydı. Azerbaycan'daki geniş aydın kitlesi Rusya mahkûmu Müslüman Türkler'in sosyal, siyasî, kültürel ve ekonomik durumlarından hoşnut değillerdi. Azerbaycan aydını bir yandan **Marks** ve diğerlerinin sosyalist görüşlerinden etkilenirken, diğer yandan **Cemaleddin Afgani**'nin görüşlerinin de tesiri altında kalmıştı. İlk zamanlar **Rus Sosyal-demokrat İşçi Partisi** Azerbaycan aydınlarını kendisine çekmişti. Daha sonra Himmet, Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisi'nin yerini alacaktır. Ancak her iki partide de Azerbaycan Türk aydınları aradıklarını bulamamışlardır. Çünkü Çarlık rejiminin baskısı altında bir azınlık olma duygusu gaye ve amaç yönünden kendilerinin Rus asıllı aydınlarından kopmalarına sebep oluyordu. Bu duyguyu daha da kuvvetlendiren diğer faktör Azerbaycan'daki “*kapitalist*”lerin büyük çoğunluğunun Rus, Ermeni ve Avrupalı olması idi. Bu gibi sosyal ve siyasî durumlar Azerbaycan Türk aydınlarını daha da radikal olmaya zorluyordu. Türkçü, İslâmcı ve sosyalist görüşlerin iç içe bulunduğu bir fikir cereyanının etkisindeki Türk aydını zaman içinde Himmet'ten koparak Müsavat'a yönelecektir. Ancak bu karmaşık fikir yapısı Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yıkılmasında kadar devam edecektir.

Müsavat Fırkası, millî, dinî ve sosyal yapıdaki bu görünüşü altında yavaş yavaş Türkçülük düşüncesine doğru meyletmeye başlamıştı. Türkiye ile daha fazla ilgileniliyor³¹ ve İstanbul'un himayesinde geniş bir Müslüman Türk birliği kurulması fikri ağırlık kazanıyordu. Ancak Müsavat bu fikrini saldırgan bir biçimde sergilemiyor, yumuşak bir politika takip ediyordu.

²⁹ Zenkovsky, p. 153; Bunun bir strateji olduğunu iddia eden Mirza Bala (Bkz. **Millî Azerbaycan Hareketi**, s. 12)' ya karşılık A. Bennigsen – C. L. Quelquejay adlı yazarlar, Müsavat'ın başlangıçta sosyalist olduğunu, Menşevik eğilim gösterdiğini, daha sonra muhafazakâr bir hüviyet kazandığını, en sonunda da Azerî milliyetçiliğinin yegâne sözcüsü durumuna geldiğini ileri sürmekte idiler (Bkz. **Les Musulmans Oublies**, s. 40.); Kazamzadeh ise, bütün Azerbaycan kitlelerinin, Müsavatçı liderin elinde itaatli bir hedefe yönelmiş olduğunu vurgulamaktadır (Bkz. p. 22).

³⁰ F. Kazamzadeh, p. 22.

³¹ Balkan Harbi sebebiyle Bakü'deki konsolosluk önünde Türkiye'ye yardım için toplanan kalabalıktan ürken Çar yönetimi bu konsolosluğu kapattırmıştı. Ancak Müsavat, Balkan Savaşı sebebiyle bir bildiri yayınlayarak, bir nüshası da **Müsavatçı Yusuf Ziya** tarafından İstanbul'a götürülmüş ve orada yayınlanmıştı. Bu bildiri şöyledir:

Romanof sülâlesinin kuruluşunun 300. yıl dönümü sebebiyle çıkan genel aftan faydalanan başta Resulzâde³² olmak üzere birçok Azerbaycan aydını ülkelerine dönmüşlerdi. Resulzâde Mehmed Emin Bey'in liderliğine getirildiği Müsavat Fırkası 1910-1914 yılları arasında Çarlık rejimi ile barışçı bir politika takip etti. İlegal olarak yürütülen faaliyetler sonunda Müsavat taraftarlarının sayısı gittikçe artmaktaydı. Bazı yazarların belirttiği üzere **“istiklâl şuuruna sahip münevverler, Ermeni rekabetinden huzursuz esnaf, eski itibarına kavuşmak isteyen burjuvazi”**³³ Müsavat'a destek olmaktaydı.

Türkiye'nin İttihat ve Terakkî Fırkası'nın yürüttüğü propaganda kadar 1905 Rusya Müslümanları Kongresi'nin de Müsavat'ın fikriyatında etkisi olduğu şüphesizdir. 1911 yılından beri Yusuf Akçura ve O'nun kurduğu **Türk Ocağı** ve **Türk Yurdu** dergisi etrafında toplanan Türk liderler, dünya Türklüğü meselelerini incelemeğe ve Türk-Tatar topluluklarının haklarını müdafaa etmeğe başlamışlardı. Bu gaye ile 1913 yılında Doğu Bayezid'de bir konferans toplanmış, bu konferansa Azerbaycan temsilcisi olarak Ahmed Ağaoğlu, Resulzâde Mehmed Emin ve Ali Merdan Bey Topçubaşı'dan oluşan bir heyet de katılmıştı. Zenkovsky, her ne kadar bu tip toplantıların fanteziden öteye geçemediğini³⁴ ileri sürüyorsa da bu tür faaliyetler Rusya mahkûmu Türkler'in millî ülküleri doğrultusunda yaptıkları mücadelenin başka bir görünüşüdür.

“Bugün sahne-i âlemde bilcümle milel ve akvamın enzır-i tabkir ve istihzası altında İslâm Âlemi, facie-i elimenin son perde-i dilhıraşını, gamü ekdari, binibaye ile bitirmek üzredir. Bu vatka kadar kendilerini mütemeddin addeden Avrupalılar, İslâm Âlemi'nin cem-i âzasını eziyor ve hergüne tabkirden çekinmiyorlardı. Ümidvâridirler ki, Âlem-i İslâm'ın kalbi menzilesinde olan Hilâfet-i Osmaniye, nahoş insan gibi bu kadar darbelerden sonra çar ve naçar devam edemeyip mahv ve nabûd olacaktır. Lâkin ilân-ı meşrutiyetten sonra onlar kendilerinin yanlışlıklarını, Hilâfet-i Osmaniye'nin yeniden kuvvetlendiğini görek dehbete geldiler. Ve Âlem-i İslâm'ın terâkkî edeceğine yakın ettiler. Hayal-i batıllarına göre Müslümanlar'a reva gördükleri ezâ, cefa ve biyanetlerin cezasını tadacaklarını düşündüler. Ona göre Trablus, Bosna-Hersek, şimdi de Balkan meselesini çıkarıp her taraftan toplar, tüfekler, bombalar, hançer ve nizalarını alarak Âlem-i İslâm'ın kalbine sapladılar. Onu parçalamak ve tamamıyla pâyimal ve müzmehil etmek istiyorlar.

Dindaslar! Biliniz ve agâh olunuz ki, yegâne ümidimiz ve çare-i necatımız Türkiye'nin istiklâl ve terâkkisindendir. Eğer biz şimdi de kendimizin evvelki hissizliğimizden vazgeçmezsek, dünyanın gözü önünde hak, İslâmiyet ve milliyetimizi kaybedip ağıyara ecir, tâbi, âdeta esir olacağımız şek ve şüpheden âridir...

*Cem-i âlem biliyor ki, bu muharebeyi Hilâfet-i İslâmiyeye mâlik olan Türkiye'ye açan Balkan'ın küçük ve ufak hükümetleri değildir. Zira, şir ne kadar zayıf olsa da çakal ve tilkiler ona yakın gelmeğe cür'et edemezler. Bu işleri işleyen, İslâmiyet ve insaniyet düşmanı, “jandarma-i âlem” lâkabı ile mulâkkeb olan şimal ayısı Rusya hükümet-i müstebidesidir, ki hergün levazım-ı sıhhiye, ettiba, ianeler ve gönüllü adıyla bölük-bölük nizâmiler gönderiliyor.” (Bkz. **Sebilürreşad**, C. IX, Sayı: 38/320, İstanbul 1928).*

³² Resulzâde 1908-1911 yılları arasında İran'da bulunmuş, burada İran Demokrat Partisi lideri **Seyyid Hasan Takizâde** ile tanışmış ve onunla birlikte **“İran-ı Nev”** adlı gazetede çalışmıştı. Daha sonra Takizâde ile birlikte 1911 yılında İstanbul'a giderek Türk Ocağı bünyesinde çalışmıştır. F. Kazamzadeh, Resulzâde'nin İran'da çıkardığı gazetenin adını **“İran-e Azad”** olarak vermektedir (Bkz. s.21).

³³⁻³⁴ Zenkovsky, p. 156.

Türkiye'nin I. Cihan Savaşı'na Rusya'ya hasım olarak girmesi, Rusya'daki bazı Türk liderlerin tepkisine yol açmış³⁵, Yusuf Akçura gibi bazı temsilcileri de oldukça ümitlendirmişti. Türkiye'nin de içinde yer aldığı "İttifak Zümresi"nin yardımıyla Rusya mahkûmu Türkler'in istiklallerine kavuşabileceklerini ve hatta bir Türk birliğinin gerçekleşebileceklerini düşünmeye başlamışlar ve bu alanda faaliyete geçmişlerdi.³⁶ Ancak bunun üzerine bazı Türk illerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da mahallî-muhariyet tezi ağırlık kazanmaya başlamış ve bu tez Müsavat'ı adem-i merkezîyetçi bir yöne sevk etmiştir³⁷.

³⁵ Zenkovsky, p. 190-193.

³⁶ Yusuf Akçura ve arkadaşları İstanbul'da Rusya'daki Türk-Tatar topluluklarının haklarının savunulması gayesiyle bir komite meydana getirmişlerdi. Bu komitede **Yusuf Akçura**, **Abdurreşid İbrahimov**, **Hüseyin-zâde Ali**, **Ahmet Ağaoğlu** gibi kimseler bulunmaktaydı. 1915 yılının sonlarına doğru komite Avrupa'ya bir propaganda gezisine çıktı. Avusturya Başbakanı **Kont Stürgkh** ve Dışişleri Bakanı **Kont Forgaç** komite üyelerini kabul ederek kendilerini dinlemişlerdi. Komite Başbakanı bir memorandum takdim etti. Aynı heyet daha sonra Macar Başkanı **Kont Tiszo** ve Alman yetkilileri tarafından da kabul edildiler. Avusturya ve Macar hükûmeti esir kamplarında bulunan Rus tebalı Türk ve Müslümanlar arasında komitenin faaliyet göstermesine müsaade etmişlerdi. Komite daha sonra 1916 yılında İsviçre'de "**Rusya'daki Halklar Kongresi**" adı altında bir toplantı yaparak dileklerini Batılı devletlere ve ABD'ne de iletmışlerdi (Bkz. Zenkovsky, s. 196-198).

³⁷ Resulzâde 1915 yılında yayınlamaya başladığı "**Açık Söz**" Gazetesi'nin ilk sayısında takip edilecek yolu şu şekilde işaret etmektedir: "**Dehşetlerine şahit olduğumuz büyük muharebe, büyük bir hakikatı –asrımızın milliyet asrı- olduğunu ispat etti. "Dünyanın haritası galiba değişecek" diye hayretle karışık bir cümle imdi birçok ağzılardan işitilmektedir. Dünya haritasının alacağı şekle vatandaşların fedakârlığı, devletlerin teşkilâtı ve orduların azametiyle beraber, hiç şüphe yok ki, vuzuh ve rüşih peyda etmiş milliyet mefkûrelerinin de büyük tesiri vardır ve olacaktır. Özlerini lüzumsuzca bilip de istikbal için muayyen bir mefkûre besleyen millet, şüphesiz ki, büyük bir kuvvet teşkil eder. Şüphesiz ki, sözün tam manasıyla denilecek kadar küh-i efken toprakların hakim olduğu harp meydanlarında tesirsiz kalmayan bu kuvvet yeşil mobutlu barışık masası üzerinde de esaslıca bir tesir yapacaktır.**

Herhangi galip taraf, az çok sürünçlü bir dinçlik vücuda getirmek isterse, asrın vicdanları üzerinde en çok tesir icra eden-milliyet mefkûresi- ihmal edemez. Bunun böyle olacağı gelecek sulh hakkında ara bir söz söyleyen Avrupa mütefekkirlerince de kabul olunmaktadır. Sulhûyuna mensup siyasilerce milliyet esasına riayet etmeyecek, milletlerin hukukunu gözetmeyecek bir sulh akitnâmesi çok geçmez yırtılır ve sürünçlü bir dinçlik temin edemez.

Hukuk-u tabiyesi payıml olmuş bir millet baki kalıncaya kadar Avrupa muvazene-i düveliyesi bakiki ve sürünçlü bir sulh yüzü görmekten mahrum kalacağı gibi, kendi vatandaşları arasında üvey-doğmalık gözetken bir devlet de hakiki bir kuvvete sökenmeyecek, müterakkî ve kuvvetli bir teşkilâta malik olamayacaktır. Demek ki, muayyen bir mefkûreye ve ekser efradınca müşabhas bir gayey-i amele malik olan milletler, devletler arasındaki münasebetta ehemmiyet kazandıkları gibi, devletlerin dahili siyasetleri üzerine de büyük tesirler icra edecektir. Bu suretle, ayrı ayrı milletler birer millet olarak yaşayabilmek için her şeyden evvel özlerni bilmeli, muayyen fikir ve ameller etrafında birleşerek, büyük bir mefkûreye, gayey-i amâle hedef olacak o ışıklı yıldızla sahip olmalıdırlar. Çünkü, mütehid bir ruh ve müşterek gayeye malik olmayan milletlerle yeni esaslar üzerine kurulacak bayat hesaplaşmayacak ve böyle bir silabtan mahrum kalan cemaatler kimseye söz işittiremeyeceklerdir." [Bkz. Açık Söz, Sayı: 1 (2 Ekim 1915, Bakû)].

Cihan Savaşı³⁸ yıllarında illegal olarak nitelendirilebilecek bir faaliyetin içine girmiş olan Müsavat Fırkası, Şubat 1917 ihtilâlinde, Azerbaycan Türklüğü'nün büyük bir desteğine sahipti. Millî Müsavat liderleri Türkiye'ye sempati beslemekle beraber 1917 yılında Rusya ile federatif bağlar kurulmasından yanaydılar. 19-20 Nisan 1917 tarihinde Müsavat'ın öncülüğünde, Resulzâde'nin başkanlığında toplanan "*Kafkasya Müslümanları Kurultayı*"nda Rusya'nın federatif olarak teşkilâtlanması için bir program kabul edilmiştir. Bu program Mayıs ayında Moskova'da yapılacak olan "*Umum Rusya Müslümanları I. Kongresi*"nde resmen kabul edilecek, Azerbaycan ve diğer Türk topluluklarının yaşadıkları topraklar "*bölünmez, demokratik ve cumhuriyetçi Rusya'nın otonom birimleri*"ni teşkil edecektir. B kongrede ayrıca Azerbaycan'da eğitim reformunun yapılması kabul edilmişti. Buna göre ilkokullarda Azerbaycan şivesi, ortaokul ve yüksek okullarda edebî dil olarak Türkiye Türkçesi, Rusça ile birlikte okutulacaktı. Aynı kongre, mihver devletlere karşı savaşın sürdürülmesini de kabul etmiş yani Kerensky'nin dış politikasını desteklemişti³⁹.

Kongre sırasında Azerbaycan için önem taşıyan ikinci bir olay da, **Nesip Bey Yusufbeyli** başkanlığını yaptığı Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası ile Müsavat'ın birleşerek "*Türk Adem-i Merkeziyet Müsavat Halk Fırkası*" adını almasıdır (20 Haziran 1918)⁴⁰.

M. Emin Resulzâde, Ali Merdan Bey Topçubaşı, M. Hasan Hacinsky ve Nesip Bey Yusufbeyli gibi liderlerin bulunduğu yeni parti kısa zamanda gene eskisi gibi Müsavat olarak anılmakta devam etmiştir. Yeni programda Müsavat'ın sosyal muhtevalı fikirleri ile Adem-i Merkeziyetçiler'in muhafazakâr ideolojisi birleşmiş, otonom Azerbaycan'ın kurulmasında fikir birliğine varmışlardır.

İlk genel kongresini 1918 Ekim'inde yapan Müsavat'ın Genel Başkanlığı'na Resulzâde Mehmed Emin Bey seçilmiştir. 2-11 Aralık 1919 tarihinde yapılan ikinci kongrede parti programı kesin olarak ortaya çıkmıştı⁴¹.

³⁵ Müsavat Fırkası'nın, Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası ile birleşerek ilk kongresini yaptığı tarihe kadar illegal faaliyet gösterdiğini Parti'nin Başkanı Resulzâde Mehmed Emin Bey de belirtmektedir (Bkz. "Azerbaycan Dâvası", AD., Yıl:2, Sayı: 26-27, s. 4)

³⁹ Zenkovsky, p. 397; Resulzâde Mehmed Emin, "Azerbaycan Dâvası", s. 4.

⁴⁰ Zenkovsky, p. 397; Mirza Bala bu birleşmeyi 1917 yılının Nisan ayında göstermektedir (Bkz. **Millî Azerbaycan Hareketi**, s. 13); Hisamettin Tuğaç, s. 143-144; Mehmed Emin Resulzâde, **Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti**, İstanbul 1339-1341, s. 48.

⁴¹ **Azerbaycan Türk Federalist "Müsavat" Halk Fırkası Programı**, İstanbul 1927, 6. Baskı, s. 3-24.

4. Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası

Nisan 1917 başında Kafkasya Müslümanları Kurultayı'nın toplanmasından çok kısa bir zaman önce muhafazakâr Batı Azerbaycanlılar Gence'de "**Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası**" adıyla yeni bir siyasî teşekkül kurdular⁴². Partinin başkanlığını Nesip Bey Yusufbeyli yapmaktaydı. Kurucuları arasında yerli tüccar, sanayici, çiftçi, din adamları ve aydınlar bulunmaktadır. Kurucularını dikkate alarak Zenkovsky, bu partinin kuruluşunu sola kayan Müsavat'a karşı bir tepki olarak nitelendirmektedir⁴³. Ancak Mehmet Emin Resulzâde, 15 Nisan 1917 tarihinde yapılan "**Kafkasya Kurultayı**"nda tarafların "**halkçılık ve Türkçülük**" hususunda hemfikir olduklarını anlattıktan sonra birleşme kararı aldıklarını açıklamaktadır⁴⁴. Nesip Bey, hukuk tahsili yapmıştı. Gence Millî Komitesi'nin başkanlığını yapmaktaydı. Ünlü **İsmail Gaspıralı** kayınbabası idi. Nesip Bey'in etrafında oldukça tanınmış, idealist bir kadro vardı. Bunlar arasında **Cevad Ahunzâde** (şair), **Naki Şeyhzamanlı** (Dıfai Teşkilâtı'nın Başkanı), **Mehmed Bakır Bey** (Naki'nin ağabeyi), **Ali Ekber Sarımamkulu**, **Ali Ekber Refibeyli**, **İstanbul İsmail Hakkı**⁴⁵'yi sayabiliriz.

İslâmcı tarafı ağır basan yeni parti, topraklarının millîleştirilmesine de karşıydı. Mahallî otonomiye, Rusya'ya federatif olarak bağlanmayı prensip olarak öne sürüyordu. Şehirlerde kuvvetli olan radikal Müsavat'a karşılık, Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası geleneklerine sıkı sıkıya bağlı köylerde büyük taraflara sahipti. Mayıs ayı içinde de "**Bütün Azerbaycanlılar**" adıyla bir kongre toplamayı da başarmıştır.

Oldukça cesur bir devlet adamı olan Nesip Bey kısa zamanda Gence'de emniyeti sağlamış, ilk millî kuvvetleri kurmayı gerçekleştirmiştir. Bu kuvvetlerin silahlandırılması için de Gence'deki 119 ve 188'nci Rus alaylarının silahları ve cephaneleri ellerinden alındı. Diğer bir Rus kuvvetini de Şemkir İstasyonu'nda karşılayarak kısa bir çatışmayı takiben bunların da silahları ellerinden alındı. 1917 ihtilâli ortamında millî mücadelenin ilk tohumları böylece atılmış oluyordu⁴⁶.

⁴² Azerbaycan Türk Federalist "Müsavat Halk Fırkası Programı, İstanbul 1927, 6. Baskı, s. 3-24.

⁴³ Zenkovsky, p. 396; Kuruluş için Bkz. Mirza Bala, **Millî Azerbaycan Hareketi**, s. 13; Hüsamettin Tuğaç, s. 141-142.

⁴⁴ Mehmed Emin Resulzâde, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin...**, s. 39.

⁴⁵ Hüsamettin Tuğaç, s. 141-142.

⁴⁶ Naki Keykurun, "Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası'nın Faaliyeti ve Müsavat Partisi'yle Birleşmesi", **Millî Azerbaycan Müsavat Halk Partisi Bülteni**, Sayı: 4 (1962), s. 20; H. Tuğaç, s. 147-153.

Bakü'nün Şaumyan'ın eline geçmesinden sonra daha Azerbaycan Cumhuriyeti ilân edilmeden, Türk ordusunun yardımı çağırılması meselesine de ciddi şekilde eğilen Nesip Bey'dir. Türkiye yetkilileri ile temasa geçmek üzere **Naki Şeyhzamanlı, Ömer Faik Bey ve Hüsametdin (Tuğaç) Bey**'den oluşan bir heyet, Nesip Bey tarafından Türkiye'ye gönderildi⁴⁷.

Mahallî muhtariyet (federasyon) tezinin şiddetli bir taraftarı olan Nesip Bey⁴⁸ Müsavat Fırkası'yla birleşmek suretiyle, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasında oldukça önemli bir görevi yerine getirmiştir. Ancak resmen bu birleşmeye rağmen iki parti mensupları arasındaki anlaşmazlık devam etmiş⁴⁹, Cumhuriyet düşmanlarına karşı tam bir millî cephe oluşturulamamıştır.

5. Diğer Siyasî Kuruluşlar

5.1. İttihâd-ı İslâm Fırkası

Müsavat Fırkası'na Azerbaycan'da Sosyalist Himmet Fırkası'nın dışında en büyük muhalefeti dinî çevreler yapmakta idi. Bu unsurların siyasî teşekkülü ise "**İttihâd-ı İslâm Fırkası**"⁵⁰ olup, Parti tamamen Şii din adamlarının kontrolündeydi. Partinin İran dini hayatı ve kültürüyle olan eski başları dolayısıyla "**Türk Birliği**"ne karşı çıkmakta idi. Bu bakımdan muhalefetleri Azerbaycan için yıkıcı olmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kızıl-ordu tarafından yıkıldığında hatta komünizmin aleti dahi olacaktı⁵¹. Partinin liderliğini üstlenmiş olan **Karabek**

⁴⁷ Naki Keykurun. "Türk Adem-i Merkeziyet...", s. 21; H. Tuğaç, s. 157, 175.

⁴⁸ Azerbaycan'ın muhtariyeti hususunda Nesip Bey'in Hüsametdin Tuğaç'a söylediği şu sözler dikkat çekicidir; "Azerbaycan'a bir Türk ordusu gelmesi olabilir ve lâzımdır da. Ancak korktuğumuz bir nokta var. Türkler bizi İstanbul'dan idareye kalkmasınlar. Bizim "**adem-i merkeziyet**" üzerine kurulmuş programımız var, ona uymak gerekir."

H. Tuğaç'ın; "**Siz bu adem-i merkeziyet usulünü Rus idaresine karşı ileri sürmüş bulunuyorsunuz. Türkler gelince onların Ruslar'dan bir farkı olmayacak mı? Bu adem-i merkeziyete ne lüzum var?**" şeklindeki sorusuna gene Nesip Bey şu cevabı vermişti: "**Azerbaycan'ın sosyal yapısı bambaşkadır. Bakü bir endüstri ve işçi merkezidir. Sultan rejimi buradaki ahvale uymaz. Biz balking her sınıf ve tabakasının müsavatı temeli üstüne dayanan bir hükümet kurmak fikrindeyiz. Çarlık devrinin aristokratik ve feodal idaresine son vereceğiz. Milliyetçi ve demokratik bir idare istiyoruz. Halbuki Osmanlı Padişahlığı idaresi de rejim itibarıyla Çarlık idaresinden farksızdır. Elbette ki bu konu ırk mefhumundan ayrılır. Elbette ki Osmanlı Türkleri Azerî Türkleri'nin büyük kardeşidir. Ancak, Bakü İstanbul'dan idare edilemez. Bunun için Müsavat Fırkası'nın adem-i merkeziyet prensibi Osmanlı idaresine karşı da var olmalıdır. İçişlerimizde özgürlük tanınmalıdır.**"

Daha sonra Nesip Bey gülererek şu halk deneyimini de ilâve etmiştir: "**Menim gözüüm senden su içmir!**" (Bkz. H. Tuğaç, s. 154-155).

⁴⁹ Zenkovsky, p. 398.

⁵⁰ Hüsametdin Tuğaç, s. 144.

⁵¹ Zenkovsky, p. 408.

Karabekof un mazisi oldukça karanlıktır. Azerbaycan istiklâl mücadelesi yıllarında gerek Azerbaycan'da gerek Anadolu'da bir takım faaliyetlerde bulunmuştur⁵². Bu siyasî kuruluş 1917 yılından sonra yalnızca "**İttihad**" olarak anılacaktır.

5.2. Sosyalist Fırkalar

Himmet'in dışında Azerbaycan'da iki sosyalist fırka daha mevcuttu. Bunlardan ilki Sosyal-Demokrat (Menşevik) karakterli olup, partinin liderleri arasında **Ağamali Oğlu Samed Ağa, Abilof İbrahim Bey** gibi kimseler bulunmakta idi⁵³. İkinci Sosyalist Fırka, Gence'de liderliğini **Dr. Arslan Safiyurtlu**'nun yaptığı partidir⁵⁴. Bu parti yalnızca Sosyalist Fırka olarak bilinmektedir.

5.3. Rusya Müslümanları İttifakı Fırkası

Parti, 16-21 Ağustos 1906 tarihlerinde III. Müslümanlar Kongresi kararıyla, "**Rusya Müslümanları İttifakı Fırkası**" adıyla bütün Rusya'da, Türk ülkelerinde kurulmuştur. Ancak bu fırkanın Azerbaycan tarihinde çok az rolü görülecektir. Fırkaya mensup Azerbaycan aydınları arasında başta **Ali Merdan Bey Topçubaşı** ve **Fethali Han Hoylu** olmak üzere Müsavat'ı desteklemişlerdir.

5.4. Ahrar Fırkası

Ahrar Fırkası'nın siyasî görüşü "**Türk halkçılığı**" olup, programı itibariyle Müsavat'ın görüşlerine yakındı. Partinin lideri **Arslan Bek Kardeşef**ti⁵⁵.

⁵² Mehmed Emin Resulzâde, **Azerbaycan Cumhuriyeti...**, s. 84;

⁵³ Karabek Karabekof'un İstanbul ve Anadolu'daki faaliyetleri ile ilgili Kâzım Karabekir'in hatıraları onun güvenilmez kişiliğini ortaya koymaktadır (Bkz. **İstiklâl Harbimiz**, İstanbul 1969, s. 232; ayrıca Bkz. Hüsmamettin Tuğaç, s. 144).

⁵⁴ Bunlar, Azerbaycan'ın Kızılordu tarafından işgal edilmesinden sonra Bolşevik olmuşlardır (Bkz. Mehmed Emin Resulzâde, **Azerbaycan Cumhuriyeti...**, s. 85).

⁵⁵ Hüsamettin Tuğaç, s. 144; Mehmed Emin Resulzâde, bu fırkanın "**halkçı-sosyalist**" olduğunu, liderinin ise Arslanbek Safi (Safi Kürdiki) olduğunu belirtmektedir (Bkz. **Azerbaycan Cumhuriyeti...**, s. 85.).

⁵⁵ Mehmed Emin Resulzâde, **Azerbaycan Cumhuriyeti...**, s. 85.

TÜDEV DENGE

YAHNİCİ, Şevket Bülend (2020). “Türk Komünistler”. TÜDEV Denge.
2020/9: 43-52.

TÜRK KOMÜNİSTLER

Şevket Bülend YAHNİCİ

Bu yazıda sizlere dünya fikir tarihinde, komünist ideoloji terminolojisinde; Türk ve Müslüman olmaları sebebiyle de Türk aydınları arasında çokça konuşulan / tartışılan kişilerden bahsetmek istiyorum. Öncelikle hepsinin kısa biyografilerine göz atmanın faydalı olacağı inancındayım. Özellikle gençler dikkatli okumalıdır.

Mollanur Mollazyanoviç Vahidov

1895'te Kazan'da doğdu. O'na takılan sıfatla “Doğu halklarının ilk büyük devrimcisi” idi. 1905'ten itibaren sosyalist hareketlerin içinde yer aldı. 1906'da Markist Öğrenci Birliği'ne katıldı. 1912'de St. Petersburg'da Psikonörolojik Enstitüsü'ne girdi. 1917'de Müslüman Komünist Komitesi üyesi oldu. 1918'de Kazan Merkez Müslüman Komiseri görevini aldı.

Teori ve pratikte Galiyev dahil birçok Müslüman ve Türk komünistin yol göstericisidir, hocalarıdır. “Doğu'nun sömürge halklarının bağımsızlığı” fikrini ortaya atan kişidir. Tatarların, Orta Asya Türkleri'nin, Sibiryalı halklarının kültürel özerkliği'ni savundu. 3 Kasım 1917'de Kazan Devrimci Komitesi'nin Rus üyeleri tarafından ihraç edildi. 8 Mart 1918'de Galiyev'le birlikte Moskova Müslüman Emekçiler Konferansı'nı topladılar. “Yerli bir komünist hareketi özerk olmalıdır” dediler. Vahidov başkan oldu. 1918'in Ağustos'unda Çek lejyonierlerin saldırısında yerli güçlere komuta etti, Kazan'ı savundu, bu sırada esir düştü. İdam edildi.

Kazan'da “Tatar devrimcisi” heykeli O'na aittir. Stalin devrine yetişmeden öldü.

Mirsaid Sultangaliyev

1892'de Başkurdistan Elimbetova'da doğdu. Pedagoji okudu, öğretmenlik, gazetecilik yaptı. 1917 Devrimi'nden önce devrimin ve Parti'nin içinde yer aldı. 1917'de Bakü'deydi. Müslüman Kongresi Yürütme Kurulu Sekreteri oldu. Kazan Müslüman Sosyalist Kongresi'nde(Başkanı Vahidov) görev aldı. 1917 Devrimi sonrasında Rus Komünist Partisi içinde en yüksek hiyerarşideki Müslüman oldu. Adı, Lenin'le, Stalin'le, Troçki ile anılır oldu. Vahidov'dan sonra O'nun yerine

geçti, Askeri Komite'nin de başkanı oldu. Gazetede editörlük yaptı. Türk-Tatar Müslümanları Kızıl Ordusu'nu kurdu. Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi Rektörü oldu. 1920-23 yıllarında Stalin'le ters düştü. Stalin, Galiyev'i tehlikeli bir rakip gördü. İlk defa 1929'da tutuklandı, sonra 1937'de tekrar tutuklandı, Lefertevo Hapishanesi'nde kurşunlanarak infaz edildi.

Neriman Nerimanof

1870 Tiflis doğumludur. Gürcistan'da okudu, Bakü'ye yerleşti, öğretmenlik yaptı. 1908'de tıp fakültesini bitirdi. 1905'te Azerbaycan Komünist Partisi (Himmet Komitesi) üyesi, 1917'de KP Başkanı, Rusya Bakü Komite Başkanı, sonra da Başbakanlık görevine geldi. 1922 yılında Kafkasya Güney Federasyonu Başkanı, gazete editörü oldu. 1918 Bakü Halk Komiseri, 1920'de Azerbaycan Askeri Konsey Başkanı, 1923'te de Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi üyesi oldu. SSCB Merkez Yönetimi dönem başkanlığı yaptı.

1925 Mart'ında Moskova'da kalp krizi sonucu öldü. Ölümüne dair şüpheler olduğu söylenir...

Feyzullah Hocayev

1896'da Buhara'da doğdu. Zengin bir tüccarın oğludur. Buhara Medresesi'nde iki yıl eğitim aldıktan sonra Moskova'ya gider, 1907'den 1912'ye kadar eğitimini Moskova'da sürdürür. Buhara Emiri'nin müstebit yönetimine başkaldırı olarak başlayan siyasi hayatı, Buhara Cedit Hareketi içerisinde önce 1912'de Yaş Buharalılar Partisi, 1913'te Merkez Komite Partisi içerisinde devam eder. 1917'ye kadar halkının istibdat idaresine karşı koyuşunu yönlendiren, demokrasi ve daha iyi şartlar için uğraş veren bir ceditçidir. Ancak Emir'e karşı mücadeleleri zayıf kalınca ve netice alamayınca komünist/bolşevik gruplarla temas başlar.

1917'den itibaren Türkistan Halk Komiserliği ile işbirliği başlar. 1918'de baskıların artması üzerine Moskova'ya gider Rusya Federatif Sosyalist Cumhuriyeti ile görüşmelere başlar. 1920 yılında Taşkent'te Yaş Buharalı İnkılapçılar Partisi'ni kurar. 6 Ekim 1920'de yapılan 1. Buhara Halk Vekilleri Kurultayı, Hocayev'i Halk Nazırları Sovyeti Başkanlığı'na seçer. 1924'de Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Devrim Komitesi Başkanı oldu.

Bir yandan da Sovyet Merkez Yönetimi'nin talimatları, diğer yanda vatandaşlarına hizmet, refah ve eğitim sağlama arasında mücadeleli geçen bir süreçte halkına inandığı yönde faydalı olmaya çalışır. Ama Merkez'in kendisini "basmacılarla işbirliği"; Çolpan, Fıtrat, Abdullah Kadiri gibi Türkçü aydınlarla aynı görüşte olma; "panislamist", "pantürkist" olma iddialarının muhatabı olur, 1937 Temmuz'unda Moskova'da tutuklanır, idamı ve hükmü Butova'da infaz edilir. SSCB 1965'te iade-i itibar etti.

Akmal İkrarov

1898'de Taşkent'te doğdu. Komünist Parti'ye üyeliği 1918'dir. 1921-22'de Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Sekreteri oldu. 1922'de Moskova'da üniversiteye gitti. 1925'te Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Komite Sekreteri oldu. 1929'da ÖKP Birinci Sekreteri (Özbekistan Hükümet Başkanı) seçildi.

1937'de Stalin tarafından tutuklandı, Sovyet karşıtlığı, İngiliz casusluğu, Troçkicilik suçlamalarıyla sorgulandı, idama mahkum oldu, 1938'de infaz edildi.

Turar Rıskulov

1894 Almatı doğumludur. 1907-1910'da Rus-Kırgız Okulu'na gitti. Bişkek Türkistan Kazakistan Halkları Milli Kurtuluş Hareketi'ne katıldı. 1917'de öğretmen enstitüsüne (Taşkent) devam etti. Evliya-Ata'da tutuklandı. Çıkınca Evliya-Ata Kazak-Kırgız Gençleri Devrimci Birliği'ni kurdu, Bolşeviklerle işbirliği kararı aldılar, 1918'de Evliya-Ata Sovyeti Başkan Yardımcısı oldu. 1918-19'da SSCB Merkez Komitesi'nce Türkistan Sovyeti'ne yönetici atandı. 1918 sonuna doğru Türkistan Sağlık Halk Komiseri (Bakan) oldu.

1920'de Türkistan Komünist Partisi 5. Konferansı toplandı. 3. Eyalet Konferansı'na başkanlık etti. Türkistan Cumhuriyeti Merkez İcra Komitesi Başkanlığı, Milliyetler Halk Komitesi Birinci Yardımcılığı gibi görevler sonrası SSCB Merkez Komitesi'ne yükseldi. Merkez Komite Turar'ı, 1924'de Azerbaycan ve Ortadoğu Dairesi Başkanlığı'na getirdi. Moğolistan'da görevlendirildi. 1926'da SSCB Halk Komiserleri Sovyeti Başkan Yardımcısı oldu. İaşe sorunları, Sibirya'nın imarı ve demiryolu projesi, sağlık ve tarım projeleri yürüttü.

Merkez Yönetimi O'nu da suçladı, 1937'de tutuklandı. 1938 Mayıs'ında Moskova'da infaz edildi.

Yukarıda adları “doğunun komünistlerine”, ”doğulu komünistlere” çıkmış insanların kısa biyografilerini vermeye çalıştık. Hiçbir yorum ve ilave bir bilgiye ihtiyaç olmadan okunacak olsa bile, sadece bu kısa biyografi metinleri dahi her şeyi anlatıyor ve açıklıyor.

Özel olarak ilgi duyan aydınlar dışında –ki buna komünist ideolojiyi benimseyenler de dahildir- dünyada ve ülkemizde pek fazla tanınıp bilindikleri söylenemez. Fakat hepsinin de komünizm dünyası için yazdıkları, yaptıkları, mücadeleleriyle “teori ve pratik”te çok önemli kişiler oldukları inkar edilemez. Bu insanlar dışında da komünizme inanan, inandığı ideoloji yolunda hizmet veren birçok Türk ve Müslüman aydın yok değildir elbette... Fakat yukarıda biyografilerini okuduklarınız o dünya içerisinde hem yerel, hem de genel görevler itibarıyla en meşhurları olup en yukarıdaki görevlere yükselme başarıları

gösterenlerdir. Bu gerçekliği bir kere daha gözler önüne sermek amacıyla kısa biyografilerini verelim dedik...

Vahidov, Sultan Galiyev, Nerimanof, İkrarov, Hocayev ve Rıskulov.. Hepsi de Türk'tüler ve komünisttiller!

İnanmış devrimcilerdi. Ekim Devrimi'nden önceki yıllarda "partili" oldular. Devrimin içinde yer aldılar. Öğretmenlik, gazetecilik hemen hepsinin yaptığı işler oldu. Kazan'da, Bakü'de, Türkistan'da yayımlanan rejim gazetelerinde editörlük yaptılar. Yerel parti örgütlerinde yükseldiler, genç yaşlarında devrimin önderleri olarak yerel görevler aldılar, sağlık, eğitim, tarım, imar projelerinde çalıştılar. Sonraki yıllarda da genelde Parti'nin ve rejimin en üst yöneticilik makamlarına yükseldiler. Parti, rejim, ideoloji, Merkez Komite, sistem ne dersiniz deyince kendilerine verilen görevleri yerine getirdiler. Cicim yıllarında görev üstüne görev veren; Komintern adına, Merkez Komite adına oradan oraya koşturanlar, eceliyle gideni hariç hemen hepsini kurşunlarla infaz ettiler.

"Ne İsa'ya, ne Musa'ya" yaranamamışlardı..

Birinci Dünya Savaşı'nı takip eden günlerde dünya siyaset arenasında başlayan bloklaşma, İkinci Büyük Savaş'tan sonra da devam ederek Berlin Duvarı'nın yıkıldığı, Yıldız Savaşları'nın yaşandığı günler olarak Sovyetler'in dağıldığı günlere kadar soğuk savaş stresinin devamını sağladı. Batı Bloğu ve Doğu Bloğu bu görünmez ya da bal gibi görünen savaşın tarafıydı. Doğunu diğer adı "komünist dünya" Batı'nınki ise "Kapitalist Dünya" idi. Ancak komünist dünyada, yani doğu bloğu denilen kesimde bir tabir vardı ki, doğunun etnik ve din farklılığı olan komünistlerini anlamak için kullanılıyordu. Onlara "doğulu komünistler", "doğunun komünistleri", "doğu halkları komünistleri" denilmekteydi. Sanki komünist/doğu dünyasında bir başka doğu tarif edilmekteydi. Mesela, Türk komünistlerin ilklerinden olan Vahidov -ki; kendisi Sultan Galiyev'in hocası, yol göstericisidir -"doğu halklarının ilk büyük devrimcisi" olarak anılmıştır.

Adeta, doğu dünyasının içinde bir başka "doğu"dan bahsediliyordu. Bu "doğu" sözünün komünizm dünyasında yer alan farklı "etnik" ve "dini" topluluklar için kullanıldığı açıktır.

SSCB'nin en batısından Çuvaşistan, Tataristan, Başkurdistan, Kırım bölgelerinden başlayıp; Kafkasya ve Hazar bölgesini içine alarak Tacikistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan'la Türkistan coğrafyasına uzanan 22 milyon kilometrekarelik bir alan bahis konusu coğrafyadır. Doğuda Moğolistan, Çin, Güneydoğu Asya ülkeleri var. Doğu dünyası, ya da komünist blok denilince akla gelen topraklar... Bu topraklarda Türk topluluklar var, Müslüman halklar var. Bu insanlar komünizmi gördüler, yaşadılar. Aynı coğrafya ve bölgede komünizme inanmayan, bu ideolojiye karşı mücadele eden, nasyonalist

çizgide Türklük için yazan, çizen, siyaset yapan, bazen savaşıyan birçok aydın vardı. Başkurdistan, Tataristan, Kırım bölgelerinde Zeki Velidi, Yusuf Akçura, Sadri Maksudi, Mehmet Ali Ayni, Ayas İshaki, Ağaoğlu Ahmet, Numan Çelebi Cihan, Gaspıralı, Abdullah Taymas, Müstecip Ülküsal gibi adları saymakla bitmez birçok Türk aydını yazarak, konuşarak, siyasetle eğitimle, kültürle, bazen savaşarak Türklük için kavga verdiler. Nerimanof'un bulunduğu coğrafyada ise Mehmet Sadık Aran, Hüseyinzade Ali, Ahundzade Fethi Ali, Mirza Bala, Ali Merdan Topçubaşı, Mehmet Emin Resulzade gibi ziyalılar aynı mücadelenin yürütücüsü oldular. Keza, Türkistan coğrafyasında da Mustafa Çokay, Çolpan, Fıtrat, Osman Batur, İsa Yusuf, Ali Beğ Hakim, Alihan Bukeyhanov, Kırgızistan'da İmanov kardeşler, Baytursun gibi yüzlerce Türk ve Müslüman aydınının mücadeleleri tarihte yer aldı. Kimi kalemiyle, kimi silahıyla (bazen kementiyle-Osman Batur-) adına "ceditçi", "basmacı", "yeniceditçi", "korbaşı" denilen hareketler içinde mücadele ettiler.

SSCB coğrafyasında da bu isimler, bu aydınlar Türk kültürüne, diline, İslamiyet'e yönelik komünizm tehdidine karşı dikilen, direnen isimlerdir. Aynı dönemde bu "doğu dünyası"nın yani "komünizm dünyası"nın "doğulu komünistler" nitelendirmesine muhatap olan bir başka aydın türünün öteki cephede yer aldığı açıktır. Birbirleriyle çağdaş, yaşları birbirlerine üç aşağı, beş yukarı yakın olan Sovyet coğrafyasının bu Türk ve Müslüman aydınları bölünmüş ve farklı cephelerde yer almışlardı. Hepsi bir arayış içindeydi. Mesela Zeki Velidi Togan, coğrafyada Velidov diye tanındığı yıllarda devrimin önderleriyle görüşmeler yapıyordu. Yine Hocayev, başlangıçta nasyonalist denilecek bir çizgi sergiliyordu; fakat zamanla saflar netlik kazandı; bir kısmı Türklük ve Türkçülük yaparken, diğerleri Komünist Parti saflarında yükseldiler. Fakat kader ve rejimin dişleri onları da "Türkçülük" yapmakla suçlayarak öğütecekti... Merkez Komite adına "basmacılık"la mücadele için görevlendirilenler dahi "basmacı" suçlamasıyla yargılandılar.

Vahidov, Sultan Galiyev, Nerimanof, İkrarov, Hocayev, Riskulov.. Onlar Türktüler ve aynı zamanda komünist.. Fikirlerine veya ortaya koydukları harekete bazı aydınlarımız "milli komünizm" adını taktılar. Temelinde beynelminelcilik yatan bir fikrin "milli" olması; ya da "milli"lik iddialı bir ideolojinin "beynelminelci" bir fikirle yan yana anılmasının şahsen bana ters geldiğini ifade ederek, bu konuda uzun bir tartışma yapmayı doğru bulmuyorum. Ama bu şahısların Türk ve Müslüman oldukları, aynı zamanda komünist oldukları çok açıktır. Komünistler ve sisteme hakim olan merkezi güç, gün geldi onları "Türkçülük"le suçladı, yargıladı, infaz etti; öte yandan Türkler ve Türkçüler ise onları komünist olarak görüp sevediler, sevediler. Şüphe hep üstlerindeydi.

Komünistler ama mensup oldukları halka hizmetin bu yolla olacağına inanıyorlardı; merkezdeki gücü elinde bulunduranlar(Rus Merkez Federatif Sovyeti ve yerel yandaşları)kendi mensup oldukları halkı ezme ve sömürmeye

yeltenince de halklarını koruma, sahiplenme, ihanet etmeme içgüdüleriyle isyanlarını dile getirmeye çalıştılar. Hayatları bu ikilem içine sıkıştı, o hayatı bir roman gibi yaşadılar. Küçük yaşlarında, okul çağlarında “partilenmişlerdi”. Sadakatla bağlı kaldılar, yazdılar, konuştular, o kongreden öbürüne koştular. Sovyetlerin yerel ve genel yöneticileri oldular. Merkez Komiteye girenleri oldu. Sovyet Devrimi’nin Lenin, Stalin, Troçki, Zinovyev Buharin gibi liderleriyle anılır oldular. Türktüler, Müslümandılar, inandıkları komünizmin ezilen halklarının ve aynı kaderi paylaşan ezilenlerin kurtuluşuna çare olacağına inanmışlardı. Ama inandıkları devrim onlara inanmayacaktı..!

Çubuksarı, Kazan, Ufa, Bakü, Bişkek, Almatı, Duşenbe, Taşkent hatta Moğolistan gibi bir coğrafyada bir gün orada, ertesi gün burada, rüzgar gibi estiler. Onlar Sovyet Soyuz’un inanmış devrimcileriydiler. Ne görev verilirse yaptılar. Azerbaycan’da görev verildi, gittiler, Moğolistan’a git dediler, gittiler, Sibiry’da çalış dediler, çalıştılar; yerelde, genelde, SSCB çapında üstlendikleri her görevi yaptılar; yerine getirdiler. Bu kadar inançla hizmet ettikleri devrim/komünizm onlara, samimiyetlerine inanmadı, bunun için de harcanıp gittiler.

Onlar, komünizmin dince ve ırkça kendilerini bağlı/mensup hissettikleri halka da eşit davranacağına inanmışlardı, halklarının ancak bu yolla refahı yakalayabileceğini zannediyorlardı. Bu sebeple komünist olmuşlardı.

Sonuncusu 1940’ta öldü. Stalin’le çatıştıkları yıllara kadar Sovyet coğrafyasında rüzgar gibi esen bu Lenin Devrimi’nin devrimcileri hiçliğe, boşluğa, loşluğa itildiler, suçlandılar, yargılandılar. İnandıkları ve uğrunda gençliklerini, ömürlerini verdikleri komünizm tarafından dışlandılar. Onların hepsi de birer hizmet/eylem adamı olmanı ötesinde birer entelektüel, birer ideolog idiler. Yazdıkları, konuştukları, fikirleri komünizm ideolojisi içerisinde yüzlerce sayfa halinde literatüre geçti. “Doğu Halkları Kurultayı”, “Müslüman Emekçiler Konferansı”, “Bakü Kurultayı” v.b. isimlerle yapılan toplantılar onların konuşmaları, bildirileri, raporları ile anıldı. Komünizm ideolojisi ve uygulamaları yıllarca onların ortaya attığı fikirleri tartıştı. Sovyet Soyuz’un en önemli ideologları oldular.

Bütün bu hizmet ve gayretlerine rağmen hepsi de bir noktaya gelip tıklandılar. Mensup oldukları bölgeler ve bölge halklarının (Başkurt, Tatar, Özbek, Kırgız, Kazak, Türkmen) etnik ve dini açılardan zarar görecekleri ve Sovyetler’in Merkez gücünün halklarını ezeceği, haklarını suistimal edeceği noktada içlerinden gelen isyanı önleyemediler. Bu isyanın sonucu olarak da inandıkları ideolojinin ve sistemin halklarının haklarını gasp etmesini önlemeye çalıştılar. Bakü’de, Taşkent’te, Kazan’da onlarca toplantıyı(konferans, kurultay, komite) bu sebeplerde düzenlediler. Böylece komünist dünya içinde bir “doğu halkları” literatürü gelişti.

Bu anlamda yüzlerce diyebileceğimiz bildiriye, rapora, konferans/

kurultay tutanağına imza atıldılar. Bunların içerisinde en önemlisi ve anlamlısı olarak gördüğümüz aşağıdaki metin, belki de bardağın taşmasına ve Rus Merkez Federatif Sovyeti'ne egemen olan güçler ve onların yerel işbirlikçilerince dışlanmalarına, suçlanmalarına ve sonlarına sebep oldu. Taşkent'te Ocak 1920'de Türkistan Komünist Partisi 5. Bölgesel Konferansı toplanır. Riskulov bu toplantıya "Ulusal Sorunlar" başlığıyla bir rapor sunar. Aynı rapor bir gün önce Orta Asya Müslüman Komünist Partisi 3. Konferansı'nda oybirliğiyle kabul edilen metindir. 5. Konferans sonrasında Türkistan Otonom Cumhuriyeti'nin adı "Türk Cumhuriyeti" Türkistan Komünist Partisi'nin adı da, Türk Komünist Partisi olarak değiştirilir. Her ne kadar Riskulov başta olmak üzere bu tarih ve olaydan sonra Galiyev, İkrarov, Nerimanov, Hocayev hepsi de Sovyet Soyu'daki hizmet ve görevlerine devam ederek komünist hareket ve dünya içinde yükselmeye devam ettiseler de, bence Taşkent Belgesi ve bu belge istikametindeki düşünce ve davranışı devam ettirmeleri sonlarını getiren sebep olmuştur. İdeolojisiyle, sistemle ve neticede Stalin'le ters düşmeleri için bu belge ve aynı yönde savunulan fikirler yeterli sebep teşkil etmiştir inancındayım.

Sonunda inandıkları devrim onları "Türkçülük"le suçlayacaktı.. İşte bardağı taşıran o raporun kabul ettiği hususlar:

1- Türkistan Özerk Sovyet Cumhuriyeti'nin adı 'Türk Cumhuriyeti' olarak değiştirilmelidir.

2- Türkistan Komünist Partisi, 'Türk Komünist Partisi' olarak adlandırılmalıdır.

3- Türkistan ahalisinin tamamı, Tacikler dışında, Türkçe konuşan halklardan oluşmaktadır. Bu nedenle onlar yalnızca 'Türk' olarak adlandırılmalıdır.

4- Türk dili, Türkistan'ın devlet dili olmalıdır.

5- Bir Müslüman Türk Ordusu kurulmalıdır ve Müslüman olmayan askeri birlikler, Türkistan'ı terk etmelidir.

6- Türk Cumhuriyeti, kendi bağımsız anayasasına sahip olmalıdır.

7- Dışişleri, askeri, ticari ve maliye siyaseti, Türk Cumhuriyeti'nin yetkisinde olmalıdır.

Taşkent'teki belge ve rapor sadece Riskulov'un savunduğu ve Türkistan coğrafyasını için geçerli bir metin veya inanış biçimi değildi. Galiyev de, İkrarov da, Hocayev de, Nerimanov da aynı yönde yazdılar, konuştular, aynı duygularla yaşadılar.

Ömür verdikleri ideolojiyi ve devleti ele geçiren tiranlar, onları silkeleyip atıverdi; sistemin dışlıları arasına attı, çarkları arasına aldı, öğüttü, paramparça etti. Fransa'daki oyun ve tarih tekerrür ediyor, "devrim evlatlarını yiyordu"... Onlara göre ise bu devrim başka olmalıydı, olmak zorundaydı. İnsanlığa ve halklarına mutluluk, eşitlik, özgürlük getirecekti. Halbuki, gönül verip hizmet ettikleri komünizm, inanç ve ırk birlikteliklerinin söz konusu olduğu halkların "sovyetlerine" karşı acımasızdı. Hele o halklara sahip çıkma, haklarını savunmaya kalkışma gayretini sergileyen önderlere tahammülsüz ve yine acımasızdı. Rus Merkez Federatif Sovyeti etrafında şekillenen "yeni imparatorluk" diğer küçük "sovyetleri" ve halklarını sömürge olarak görmeye başlamıştı. Bu duruma karşı çıkan, çıkması muhtemel önderler yok edilmeliydi. Ancak bu sayede (yani engeller ortadan kaldırılarak) Rus Merkez Federatif Sovyeti'nin neticede SSCB gayrisafı milli hasılasının %70'ini, diğerlerinin (16 cumhuriyet ve özerk bölge sovyetleri) %30'u ufacak ufacak üleşeceği bir sistem kurmak mümkün olabilirdi. Bu sebeple, aksi için direnen ve halkları için eşitlik isteyen önderler tasfiye edilip onların yerine merkezdeki tiranlarla işbirliği yapan, bu sayede onların kendilerine sağlayacağı yüksek hayat seviyesi ve imkanlara kavuşan; halklarının ezilmesine de göz yumacak küçük ve yerel tiranlar gerekliydi. Böylece işbirlikçi sovyet yönetimlerine geçildi. Vahidov, Galiyev, Nerimanov, Hocayev, İkrarov, Rıskulov gibiler harcanmalıydı ki, Stalin ve Stalingiller rahat at oynatabilsinler.. Bence bizim komünistlerin hayatlarının ve sonlarının gerçek hikayesi budur. İdeoloji, "teori"de iyi niyet, güzel söz ve vaatlerle doluydu. "Teori"de söyleneni "pratik"te uygulanır hale getirmek; ya da, pratiği teoride belirlenen güzelliklerle uygulamak rejimin başlangıçtaki çıkış noktasıydı. "Pratik" acı gerçekliği ve acımasızlığıyla "teori"yi silip atacaktı. "Teori" gelen gerçeğe 10 yıl bile dayanamadı ve "ütopya" oldu. Campenalla'nın "Güneş Beldesi" hoş bir hikayeydi.. Stalin ise bir gerçek... "Stalin olmasa ne olurdu?", sorulabilececek bir sorudur, ama o da tarihe terstir.

Haklarında çok şey söylendi, yazıldı. Yine de az bilinen kişilikler olarak kaldılar. 1970'li yıllar öncesinde (1968 olabilir) Sultan Galiev'in adını ilk olarak Aclan Sayılğan ve İlber Ortaylı'dan duymuştum. Sonra, yerli ve yabancı kaynaklardan bu isimleri ve hayatlarını, yazdıklarını takip etmeye çalıştık. Sevgili Halit Kakinç'la Kazan'a gittiğimizde O, Kazan Bilimler Akademisi, Galiev Enstitüsü, üniversiteler v.b. kurumlardan bol miktarda belge getirdi. Galiev'i yazdı, sonra Rıskulov'u (Kızıl Cebe).. "Türk Solu" nu yayınlayan arkadaşlar da bu isimlere dikkat çeken yayınlar yaptılar. Ben inanıyorum ki, Türkiye'de, eski "doğu dünyası" coğrafyasında ve dünyada bu isimler ve yaptıkları, yazdıkları daha çokcana tartışılacaktır. Nitekim, son birkaç ay içerisinde ülkemizde ilgilenen çevrelerde yapılan tartışmaların şahidi olduk. Ben bu noktada acizane bir tespit dizisini paylaşmak isterim.

1- Bu kişiler, devrime inanan, içinde yer alan komünist ideolojiye ve rejime hizmet inancıyla yaşayan kimselerdi.

2- Kendilerine hiçbir zaman “milliyetçi, Türkçü, Turancı, Ceditçi, Basmacı” demediler, bunu diyenlerle veya böyle olanlarla birlikte olmadılar.

3- Çağdaş ve yaşıtları olan “Türkçü, Turancı, Ceditçi, milliyetçi” ziyalılar da onları kendilerinden bilmediler, görmediler.

4- Ancak inandıkları ideoloji ve rejim onlara “Türkçü, Turancı, Basmacı, Ceditçi” dedi, suçladı, yargıladı, çoğunu infaz etti.

5- Objektif bakışla da onları “Türkçü, Turancı” olarak görmek imkansızdır.

6- Onlar birer iyi yetişmiş, iyi inanmış, hizmet etmiş komünistler. Sadece, Türk ve Müslüman olmaları, öyle olduklarını unutmamaları bile hazin sonlarının sebebi oldu.

7- İdeoloji ve rejim yıllarca onları dinledi, dinlemeye çalıştı. Sistemi, kominterni, KP’yi “milliyetler meselesi” ile yıllarca meşgul ettiler, bunalttılar. “Artık bu durum (milliyetler meselesi/ doğu halkları problemi) ideoloji için, rejim için, sistem için mesele olmaktan çıkarılmalıdır” noktasına gelen hakim güç için bir tek yol kalıyordu: TASFİYE... Tasfiye edilmeleri bundandır.

8- Bir kere SSCB’nin patronu Rus Merkez Federatif Sovyeti olacaktı. SSCB’ye hakim güç tartışmasız Moskova idi. İçerde ve dünyada SSCB denildi mi, akla Moskova gelecekti. Bu durum ve buna uygun davranan ve düşünen sistemle, Taşkent Belgesi’nde yazılanlar istikametinde düşünen ve davrananların yol ayrımı ve dolayısıyla “TASFİYE”leri mukadderdi. Öyle de oldu.

Bu tespitlere katılıp katılmamak herkesin hakkıdır. Benimkisi biyografilerinden yola çıkarak yapılmış basit bir değerlendirme çalışmasıdır.

Peki ne faydası olacaktır?.. Daha ne olsun, her birinin hayatı dünya tarihinin gördüğü, görebileceği tarihe geçecek birer ibret vesikası niteliğindedir. Herkese ve bilhassa gençlere ders olmalı..

Komünistler, ama Türk ve Müslüman... Dolayısıyla, hepsini rahmetle anıyoruz..!

Onlar, düşünceleri, fikirleri ve yaptıklarıyla dünya tarihinde, entelektüel çevrelerde daha çok konuşulacak, tartışılacaklardır.

Ben burada bir pencere açmaya çalıştım. Bu, onların etrafında gelişen olaylara ve onlara benim bakış açımdır. Başkaları başka türlü görüp değerlendirebilir, saygı duyayım..

Çünkü, adına ne dersiniz deyin, komünizm, faşizm, oligarşi, otokrasi, falanjizm, falanizm; ya da kim dersiniz deyin, Stalin, Hitler, Mussolini, Pinoche, Marcos, Humeyni, Aliyev, Nazarbayev, Kerimov v.s. hepsi de rejim ve rejime hakim olan gücü elde tuttıkları sürece, bu güce engel olabilecek veya güçlerini pervasızca kullanmalarına ses çıkarabilecek; ya da İsviçre'deki altın veya yabancı banka hesaplarını sorabilecek, her sesi kısacaklardır, kısmışlardır da.. (Özellikle komünizm dünyası içerisinde aksi denebilecek iki örnek, Eski Yugoslavya ve Küba'dır. Birisinde "özyönetim" ve federatif sistem, diğerinde Devrim Koruma Komiteleri gücün, tek elde ve tek kişide toplanmadığı bir yapı oldurmuştur. Fakat bu hususu konu dışı görerek uzatmıyorum.) Bazen adı demokrasi olan sistemlerde, şekli demokratik olan toplumlarda bile otokrat, oligarşik bir yöneliş varsa, insanlar harcanmak içindir. Bizde de, 2002-2018 aralığında mevcut sistem içlerinde cumhurbaşkanlığı, başbakanlık, meclis başkanlığı, bakanlık, parti ve meclis yöneticiliği, milletvekilliği yapmış nice insanı (şöyle bir saymaya çalışın, saymakla bitmeyecek yüzlercesi aklınıza geliverecektir) esamesi okunmazlar haline getirip yiyip bitirmedi mi?..

TÜDEV DENGİ

ÇAKMAK, Prof. Dr. Haydar(2020). “Balkan Antantı”. TÜDEV Denge.
2020/9: 53-60.

BALKAN ANTANTI

Prof. Dr. Haydar ÇAKMAK

Özet:

Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923 de Lozan Barış Antlaşması'yla bağımsız, özgür bir ülke olmasından sonra, Türkiye Cumhuriyeti hükümeti, Balkan komşularıyla dostluk ve işbirliğini geliştirmek istemiştir. Bölgede barışın devamı için örgütlenmenin en iyi seçenek olduğu düşünülmüştür. Ayrıca, 1922 de İtalya'da Mussolini ve Almanya'da Hitler'in iktidara gelmesi ve bu iki liderin yayılcı ve emperyalist politikaları, barış yanlısı Balkan ülkeleri arasında iş birliği yapmayı teşvik etmiştir. Uzun görüşmeler ve müzakerelerden sonra, İngiltere ve Fransa'nın desteğiyle dört Balkan ülkesi, Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya 9 Şubat 1934'de Balkan Antantı örgütünü kurmuştur.

Abstract:

After the Republic of Turkey became an independent free country with the Lausanne peace treaty in 1923, the government of the Republic of Turkey wanted to develop friendship and cooperation with its Balkan neighbours. Organizing for the continuation of peace in the region was considered to be the best option. In addition, Mussolini in Italy and Germany came to power in 1922, and the expansionist and imperialist policies of these two leaders encouraged cooperation in the search for peace-oriented Balkan countries. After lengthy negotiations and negotiations, with the support of Britain and France, four Balkan countries, Turkey, Greece, Yugoslavia and Romania established the Balkan Antant organization on 9 February 1934.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun uluslararası senedi olan Lozan Barış Antlaşması, 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalandıktan sonra, Türkiye Cumhuriyeti özgür devletler ailesine katılmıştır. Yeni kurulan devletin ilk işi, 12 yıldır aralıksız savaşan (Trablusgarp Savaşı, 29 Eylül 1911-18 Ekim 1912, / Balkan Savaşları, 8 Ekim 1912-31 Temmuz 1913, / Birinci Dünya Savaşı, 1914-1918 / ve Kurtuluş Savaşı 1919-1923) Türk halkının sosyal ve ekonomik yaralarını sarmak olmuştur. Savaşlar nedeniyle genç erkeklerin askere alınmasıyla, ülkede genç erkek nüfus azalmış, doğum oranları düşmüştür. Bunun doğal sonucu olarak da, ülkede

çalışacak erkek nüfus sayısı azalmış ve üretim durma noktasına gelmiştir. Bu nedenle, ülke de yoksulluk ve kıtlık baş göstermiştir. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra, sosyal ve ekonomik yaraların sarılması için ülkenin artık herhangi bir tehlikeye maruz kalmaması ve devletin bütün gücünü kalkınmaya vermesi gerekir. Ülkenin ve halkın, on iki yıl savaştan sonra, yeni bir gerginliğe ve savaşa tahammülü kalmamıştır. Mustafa Kemal Paşa başta olmak üzere, savaşın ne demek olduğunu çok iyi bilen genç Türkiye'nin yeni yöneticileri, ülke güvenliğini tehdit etme riski olan batılı komşularıyla sınırlarının korunması için tedbir almak ve muhtemel uluslararası tehlikelere karşı da ittifak oluşturmak ihtiyacı hissetmişlerdir. Bir nevi ortak güvenlik şemsiyesi altına girme politikası takip etmiştir. Zira Birinci Dünya Savaşı'ndan çok sayıda ülke savaşın sonucundan memnun olmamış ve revizyonist ülkeler ortaya çıkmıştır. Bulgaristan'ın Yunanistan üzerinden Akdeniz'e açılacak bir koridor ve Romanya'dan Dobruca'yı istemesi Balkanlar'da ve Türkiye'nin batı sınırlarında yeni savaş tehlikesinin varlığını göstermektedir. Revizyonist ve yayılmacı bir politika izleyen İtalya, 1922 de Faşist Mussolini'nin iktidara gelmesiyle tehlike iyice artmıştır. İtalya, kendisi gibi revizyonist olan Bulgaristan'a destek vermeye başlamıştır. Türkiye, Balkan ülkeleriyle ikili ilişkilerini geliştirmek ve dostluk tesis etmek için kuruluşundan itibaren komşularıyla dostane ilişkiler içinde olmuş ve bunu da anlaşmalarla sağlamlaştırmak istemiştir. 15 Aralık 1923 de Arnavutluk Cumhuriyeti'yle, 18 Ekim 1925 de Bulgaristan ile ve 28 Ekim 1925 de ise Yugoslavya ile dostluk anlaşmaları imzalamıştır.

Türkiye'nin, diğer iki Balkan ülkesi olan Romanya ve Yunanistan ile de sorunları vardır. Karadeniz den komşusu Romanya ile Lozan Barış Antlaşması'nda boğazların statüsü konusunda tatmin olmadığı için, boğazların statüsünün değişikliğiyle Karadeniz'e kıyısı olan ülkelere, aynen Rusya gibi, özel bir hak arayışındadır. Yunanistan ise Lozan Antlaşmasından sonra arta kalan Patrik ve Patrikhane sorunu, ahali değişimi (mübadele) gibi sorunlardan dolayı dostluk ve işbirliği anlaşmaları yapmak istememiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın sonucundan memnun olmayan ülkeler özellikle Almanya ve İtalya savaş sonrası kurulan mevcut düzenden rahatsız oldukları için, Avrupa'da yeni bir sınır çizme ve güç dağılımı peşindeler ve yanlarına da kendileri gibi Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra çizilen sınırları istemeyen ülkeleri toplamaya başlamışlar. Bu ülkelerden birisi de Balkan ülkesi Bulgaristan'dır. Bulgaristan'ın bu tutumu özellikle başta Yunanistan ve Romanya olmak üzere bütün komşularını tedirgin etmektedir.

Statüko taraftarı İngiltere ve Fransa, Avrupa'daki sorunların, gerginliğin ve niyetlerin farkında oldukları için tedbir olarak, Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya, Polonya, Macaristan, Çekoslovakya ve Belçika ile, 1 Aralık 1925 de İsviçre'nin Locarno kentinde bir anlaşma imza etmişlerdir. Locarno Anlaşması'yla, Almanya, Fransa ve Belçika sınırının değişmezliğini kabul etmişler ve İngiltere ile İtalya'da kefil olmuşlardır. Buradaki amaç, görüldüğü gibi Almanya ve İtalya'yı yeni bir maceradan uzak tutmaktır. Almanya dan çekinen ve saldırmasından kuşkulanan batılı ülkeler bu anlaşmayla Fransa, Belçika, İtalya ve İngiltere batı

sınırını garanti altına almış oldular ama, Almanya'yı doğu sınırlarında serbest bıraktılar, anlayışı hakim oldu, bu durum da doğu Avrupa ve Balkan ülkelerini tedirgin etmiştir. Balkan ülkeleri, bir tarafta Statükocu İngiltere-Fransa grubu, bir tarafta revizyonist, Almanya-İtalya grubu, diğer yanda ise Sovyetler Birliği arasında tercih yapmak zorun da hissetmektedir. Bulgaristan'ın kendisi de Birinci Dünya Savaşı sonucundan memnun olmadığı için revizyonist gruba daha yakın durmaktadır. Türkiye ve Yunanistan daha ziyade Statükoculara daha yakın durmaktadır. Arnavutluk İtalya baskısıyla revizyonistler tarafında yer almaktadır. Yugoslavya, Sovyetler Birliği ve Statükoculara daha yakın durmaktadır. Romanya ise Bulgaristan'ın Dobruca üzerindeki iddiası nedeniyle Statükocu olan tarafa daha yakın durmaya başlamıştır.

Türkiye ve Yunanistan, Lozan Barış Antlaşması'ndan arta kalan, aralarındaki sorunları çözdükten ve 10 Haziran 1930 tarihinde anlaşma imzaladıktan sonra, Balkan ülkeleri arasında barışın tesisi ve revizyonist ülkelere karşı dayanışma ve işbirliğini sağlamak için bir ittifak anlaşması yapmak için faaliyetlere başlamışlardır. Yukarıda not ettiğimiz ikili anlaşmalardan ziyade Türkiye ve Yunanistan, Balkan ülkelerinin tamamını kapsayan bir ittifak arayışına girdiler. Politikacılar, entelektüeller ve basın Balkan İttifakı fikrini desteklemekteydiler. Bu konuda ilk ciddi ilerleme, 6-10 Ekim 1929 tarihinde, Milletlerarası Barış Bürosu'nun Atina'da düzenlediği 27. Evrensel Barış Kongresi'nde olmuştur. Bu kongrede, Balkanlar'da, birlik ve ittifak düşüncesinin ateşli savunucusu, Eski Yunanistan Başbakanı Papanastasiu, Balkan ülkeleri arasındaki sorunların çözümü, dostluğun tesisi ve ittifak yapılması konularında çalışacak bir enstitünün kurulmasını teklif etmiştir. Bu teklif katılımcı Balkan ülkeleri tarafından olumlu karşılanmış ve ayrıca Balkan ülkeleri arasında bir dizi konferanslar yapılması kararı alınmıştır. İlk toplantı bir yıl sonra 5 Ekim 1930'da Atina'da yapıldı. Bu toplantıya altı Balkan ülkesinin (Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya) tamamı katıldı. Bu toplantıda iki temel konu ele alınmıştır. Birincisi, Balkan ülkeleri arasında siyasi işbirliği için çareler arama, ikincisi ise Balkan ülkeleri arasında bir örgütlenmeye gitme, sürekli bir birlik oluşturma konusunda çalışmaktır. Bunları gerçekleştirmek için Balkan ülkeleri dışişleri bakanlarının her yıl toplanması ve ülkeler arasındaki sorunların çözümünde barışçıl yolların kullanılması kararı alınmıştır. Ayrıca bir saldırı durumunda Balkan ülkelerinin birbirlerine yardım etmesini sağlayacak bir örgütlenmeye gidilmesi kararı da alınmıştır.

İkinci Balkan Toplantısı, altı Balkan ülkesinin iştirakiyle, 20 Ekim 1931'de İstanbul'da ve 25 Ekim'de Ankara'da devam etmiştir. Bu toplantı bir Balkan Birliği'nin kuruluşu için adım atma arayışına sahne olmuştur. Bu nedenle de ülkeler arasındaki farklı görüşler de ortaya çıkma fırsatı bulmuştur. Revizyonist Bulgaristan ile, İtalya'nın kontrolünde olan Arnavutluk, Balkanlar'da bir birlik kurulması fikrine karşı çıkmışlardır. Diğer dört ülke olumlu yaklaşmıştır. Atatürk, 25 Ekim'de Ankara'da Balkan ülkeleri delegelerine birlik çağrısı yapan bir konuşma

yapmıştır. “ ..Bugünün hakiki icapları Balkan milletlerinin, devrin hükümet ve riayete mecbur kıldığı, yepyeni şartlar ve kayıtlar ve geniş bir zihniyet altında birleşmelerinde ki faydanın büyük olduğunu göstermektedir. Balkan Birliği’nin temeli ve hedefi, karşılıklı siyasi müstakil mevcudiyete saygı ile dikkat ederek iktisadi sahada, kültür ve medeniyet vadisinde teşriki mesai eylemek olunca, böyle bir eserin bütün medeni beşeriyet tarafından takdirle karşılanacağına şüphe edilemez.” Atatürk, Balkanlar’da kurulacak bir birliğin, hem bölge ülkeleri için, hem de savaş sonrası politik ve ekonomik sıkıntıları yaşayan gergin Avrupa için, barışın sağlanması ve refahın kazanılmasın da yararlı olacağı kanaatindedir. Atatürk, 1 Kasım 1931’de, TBMM’nin açılışın da ülkelerin gündeminde olan Balkanlar’da birlik konusundaki düşüncesine ve Türkiye’nin rolüne şu şekilde değinmiştir. “Balkan milletleri arasında barışı ve anlaşmayı hedefleyen her millete mensup özel teşekküllerin çalışmalarını taktirle anmak benim için hususi bir zevktir. Türkiye, coğrafi vaziyeti itibariyle Balkanlar’da barışın korunması ve kuvvetlendirilmesinde bilhassa ilgilidir. Komşularıyla hemen hiçbir davası ve ihtilafı bulunmamak durumu Türkiye’nin temennilerine özel bir samimiyet izafe etmek tabiidir.” Bu toplantıda Bulgaristan, diğer Balkan ülkeleriyle aynı düşüncede olmadığını açıkça beyan etmiş ve üçüncü konferans toplanıncaya kadar da birçok platformda bu düşüncesini sürekli dile getirerek istekleri yerine getirilmediği taktirde uzlaşmayacağı mesajını vermiştir.

Üçüncü Balkan Konferansı, daha anlamlı ve ikna edici bir olaydan sonra toplanmıştır. Zira, 5 Mart 1933’de Hitlerin seçimle iktidara gelmesi, Avrupa’da ciddi bir dönemin başlamasına neden olmuş ve ülkeler bu yeni Alman yönetimini dikkate almak zorunda kalmıştır. Balkan ülkeleri üçüncü kez 23 Ekim 1933’de Romanya’nın başkenti Bükreş’te toplanmıştır. Bu toplantıya Bulgaristan’ın olumsuz tavrı damgasını vurmuştur. Bulgaristan, Balkan ülkeleri arasında azınlık sorunlarının çözülmediği sürece bir birlik kurmanın mümkün ve doğru olmadığını bildirmiştir. Bu cümlemin altında yatan sorun ve istek diğer bütün ülkeleri rahatsız etmektedir. Zira, Bulgaristan azınlıkları bahane ederek komşularından toprak talebinde bulunmaktadır. Yugoslavya’dan Makedonya’yı, Yunanistan’dan, Akdeniz’e açılacak bir koridor ve Romanya’dan ise Dobruca’yı istemektedir.

Katılımcı ülkeler azınlık hakları konusunu gündeme almış ancak toprak konularını konuşmayı ret etmeleri üzerine Bulgaristan toplantıyı terk etmiştir. Bu toplantıda, ülkeler, gümrük birliği, Balkan Ticaret ve Sanayi Odası, Postalar Birliği, Kültürel değişim çalışmaları gibi konularda işbirliği kararı almışlardır. Bulgaristan olmadan Balkanlar’da bir işbirliği aranan ve beklenen sonucu vermeyeceği muhakkaktır. Ancak, Balkan ülkeleri, Bulgaristan’ın bu yayılcı politikalarının bölge barışını bozacağını, dolayısıyla bunun caydırılması ve durdurulması gerektiğinin farkında olarak Bulgaristan olmadan da yola devam etmek istemişlerdir. Son bir hamle olarak başbakan İsmet İnönü ve dışişleri bakanı Tevfik Rüştü Aras, dördüncü toplantıdan önce Bulgaristan’ı ikna etmek

için 20 Eylül 1933'de Bulgaristan'ı ziyaret etmişler ve Bulgarlar isteklerinden vazgeçmemişlerdir. Bu ziyarette, ikili ilişkiler de önemli olan 1929 Türk-Bulgar tarafsızlık, uzlaşma ve hakemlik anlaşması beş yıl daha uzatılmıştır.

Dördüncü konferans toplanmadan önce ülkeler kendi araların da ikili anlaşmalar yapmışlardır. Türk-Yunan Anlaşması 14 Eylül 1933'de, Türk-Romanya 17 Ekim 1933'de, Türk-Yugoslav Anlaşması 28 Kasım 1933'de gerçekleşmiştir. Bu anlaşmalar, sınırların değişmezliği, dostluk, saldırmazlık ve işbirliğini içermektedir. Ayrıca ülkeler arasında ziyaretler de yoğunlaşmıştır. Hitler'in iktidarı Balkan ülkelerini de tedirgin etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın sonucundan memnun olmayan ve yeni bir toprak paylaşımı isteyen Revizyonistler Hitler'in iktidarıyla daha güçlü hale gelmişlerdir.

Dördüncü Balkan Konferansı, dört ülkenin iştirakiyle (Romanya, Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan), 5 Kasım 1933'de Selanik'te toplanmıştır. Bu toplantıda bir Balkan Paktı kurulması kararı alınmıştır. Yunanistan Dışişleri Bakanı Maximos, kurulacak Balkan Paktı konusunda istişarelerde bulunmak için Ocak 1933'de Londra, Paris ve Roma'ya giderek bu ülkelere bilgi vermiştir. İngiltere ve Fransa Balkan Paktı'na destek vereceklerini bildirmiş İtalya ise dinlemekle yetinmiştir.

Dördüncü Balkan Konferansı'na, Balkan ülkelerinin tamamı davet edilmiş ve özellikle de Bulgaristan'a kapıyı açık bırakmışlardır. Dört Balkan ülkesi dışişleri bakanları 5 Şubat 1934 de Belgrat'ta toplanmış ve kurulacak Balkan Antantı'nın anlaşma metnine son şeklini vermişlerdir. 9 Şubat 1934 tarihinde Atina'da toplanan Romanya, Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan dışişleri bakanları "Balkan Antantı Paktı'nı" imzalamışlardır. Paktın, bir girişi, üç maddesi ve bir de gizli protokolü vardır. Birinci maddesinde "dört ülke, birbirlerinin Balkan sınırlarını garanti ederler" dolayısıyla Türkiye'nin Balkan olmayan doğu sınırları garanti dahilinde değildir. İkinci maddesi, "Antlaşmada belirlenen çıkarların tehdit edilmesi durumun da alınacak tedbirler konusun da birbirlerine danışırlar. Antant'ı imzalamamış herhangi bir Balkan devletine karşı birbirlerine önceden haber vermeden siyasi hiçbir harekette bulunamazlar. Taraflardan birinin oluru olmaksızın diğer herhangi bir Balkan ülkesine karşı siyasi hiçbir yükümlülük altına giremezler." Bu madde ile Balkanlar'da, gerginlik, çatışma ve savaş gibi durumlara önceden müdahale etme imkanı ve Balkan ülkeleri arasındaki gerginlikleri çözme amaçlanmaktadır. Bu madde yazılırken daha çok Bulgaristan dikkate alınmıştır. Üçüncü maddesi, "Bu anlaşma imzalanınca yürürlüğe girer. Bu anlaşma her Balkan ülkesine aşıktır." Bu madde, anlaşmaya dahil olmayan iki Balkan ülkesi Bulgaristan ve Arnavutluk cumhuriyetini kastetmektedir.

Bu anlaşmaya ilave olarak taraflar arasında gizli bir de protokol yapılmıştır. Bu protokole göre "Taraflardan biri Balkan devleti olmayan birisinin saldırısına uğrar ve bir Balkan ülkesi de bu saldırgan ülkeye yardım ederse, taraflar

yardım eden Balkan ülkesine karşı beraber savaşa girerler.” Bu gizli protokole Türkiye ve Yunanistan rezerv koymuşlardır. Türkiye, Rusya ile Romanya arasında çıkacak bir savaşta Romanya’ya yardım etmeyeceğini, Yunanistan ise İtalya’ya karşı herhangi bir savaşa girmeyeceğini belirtmiştir. Dolayısıyla bu iki çekince, antlaşmanın Bulgaristan’a karşı yapıldığını açıkça göstermektedir. İtalya’nın Ege adaları ve Antalya hevesi olduğu bilinmektedir. Yunanistan, bir Türk – İtalyan savaşına karşı tarafsız kalacağını belirtmiştir. Bulgaristan’ın Türkiye’den açıkça bir toprak talebi olmamakla birlikte, şartlar uygun olduğunda böyle bir niyetinin olduğu ve başka bir fırsatı değerlendireceği bilinmektedir.

Balkan Antantı, imzadan hemen sonra yürürlüğe girmiş ve örgütün düzenli çalışabilmesi için gerekli alt yapı, sekreteryası, yasal düzenlemeler için özel komisyon, kültür, tarım, ulaştırma, maliye ve ekonomik konsey oluşturulmuş ve bu konularda çalışmalar başlatılmıştır. 2 Kasım 1934’de Balkan Antantı Paketi’nin statüsü imzalanmıştır. Varılan mutabakatla, dışişleri bakanları, yılda en az iki kez toplanmaları kararı almışlardır. Balkan Antantı’nın iki savaş arasında ve İkinci Dünya Savaşı’nın taraflarının henüz net bir şekilde belli olmadığı bir döneme denk gelmesi nedeniyle ve Avrupa’nın güçlü ülkelerinin Antant’a karşı tavırlarının da çok net olmadığı için, başarılı bir sonuç çıkmayacağı düşüncesi hakimdi. Zira kurucu devletler güçlü olmayan ve tek başlarına büyük güçlerle mücadele edemeyecek durumda olan devletlerdir. Ayrıca, İngiltere ve Fransa’nın bu tarihte güçlü bir destek vermemeleri, Hitler ve Musolini’nin agresif tavrı, kurucuları endişeye sevk etmiştir.

İtalya, 02.10.1935’de Habeşistan’a saldırınca Balkan Antantı saldırıyı kınama cesareti göstererek ilk sınavından geçmiştir. İkinci önemli sınav ise, Türkiye açısından son derece önemli olan 1923 Boğazlar Sözleşmesi’nde Türkiye lehine değişiklik yapılması için yapılan çağrıya Antant üyelerinin Türkiye’ye olumlu cevap vermeleridir. Atatürk, yeni bir savaşın geldiğini görmekteydi. Revizyonist ve statükocu ülkeler Türkiye’yi yanlarına çekmek istiyorlardı. Türkiye bu rekabetten ve olumlu ortamdan yararlanarak kendi aleyhine olan 1923 Boğazlar Sözleşmesi’ni değiştirmek için başvurusunu yapmış ve olumlu yanıt almıştır. Bilindiği gibi Montreux Boğazlar Sözleşmesi’ni, taraf devletler 20 Temmuz 1936’da imzalamışlardır. Türkiye’ye yapılan bu yardımda Antant’ın başarı hanesine yazılması gerekir. Diğer imzacı ülkelerde nasıl olsa yeni savaş çıkacak ve bu yapılan değişiklikte tekrar değişecektir. Dolayısıyla bu geçiş döneminde Türkiye’yi memnun etmek onların da işine gelmekteydi. Bilindiği gibi Türkiye savaş dışı kalmayı başarmış ve anlaşma aynen devam etmiştir. 1936’dan itibaren Hitler revizyonist politikasına başlamıştır. Kendisi gibi yayılmacı olan Musolini ile yakın ilişki kurmaya başlamıştır. İtalya’nın 1935 Habeşistan işgalini desteklemiştir. Antant üyesi Yugoslavya, İtalya’nın teşvikiyle Bulgaristan ile 24 Ocak 1937’de bir dostluk anlaşması imza ederek Antant’ın temel hedefine aykırı davranmıştır. Her ne kadar diğer üyelere haber vermişse de bu anlaşma Antant’ın geleceği konusunda kuşku yaratmaya neden olmuştur. Bunun sıkıntısı sürerken

Yugoslavya, iki ay sonra 25 Mart 1937'de bu kez İtalya ile bir dostluk anlaşması yapmıştır. Başbakan İnönü 7-14 Haziran 1937'de Balkan ülkelerini ziyaret ederek Antant'ın devamını sağlamaya çalışmıştır. Türkiye ve Antant, 14 Eylül 1937'de İsviçre'nin Nyon kentinde yapılan İtalya karşıtı, Akdeniz'in güvenliğini sağlayan Nyon Anlaşması'na taraf olmuştur. Bu anlaşmaya katılan Antant'ın, İngiliz-Fransız tarafında olduğunu göstermektedir. 31 Temmuz 1938'de Balkan Antant'ı ile Bulgaristan'ın yaptığı işbirliği anlaşmasıyla Trakya sınırının askersizleştirme şartının kaldırılması Antant'ın asıl amacını ortadan kaldırmış oldu. Bulgaristan Trakya Bölgesi'ne asker konuşlandırma hakkı elde etmiş oldu. Avrupa bu tarihte hızla İkinci Dünya Savaşı'na doğru ilerlemektedir. Almanya 1 Eylül 1939'da Polonya'ya girerek İkinci Dünya Savaşı'nı başlatmıştır. Balkan Antantı çaresizliğini görmüş ve son toplantısını 24 Şubat 1940'da Belgrad'ta yapmıştır. Üye ülkeler çıkarları gereği ve her ülkenin kendisinin yaşadığı tehlikeler nedeniyle aralarındaki dayanışmanın bir faydası olmayacağını görmüş oldular. Almanya, Ocak 1941'de Romanya, Mart 1941'de Bulgaristan ve Nisan 1941 Yunanistan ve Yugoslavya'yı işgal etmiştir. Dolayısıyla Balkan Antantı doğal olarak son bulmuştur.

KAYNAKÇA:

AĞAOĞLU, S. (2004). *Arkadaşım Menderes, Marmara'da Bir Ada*. İstanbul: Alkım Yayınevi

AKŞİN, A. (1991). *Atatürk'ün Dış Politika ve İlkeleri ve Diplomasi*. Ankara: TTK

ARAS, T. S. (2003). *Atatürk'ün Dış Politikası*. İstanbul: Kaynak Yayınları

ARMAOĞLU, F. (2000). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. Ankara: Alkım Yayınevi

AVCIOĞLU, D. (1997). *Milli Kurtuluş Tarihi, 1838-1995, C.4*. İstanbul: Tekin Yayınevi

AYDEMİR, Ş. S. (1999). *Tek Adam, 1922-1938, C.II - III*. İstanbul: Remzi Kitapevi

AYDEMİR, Ş. S. (1993). *Menderes'in Dramı, 1899-1960*. İstanbul: Remzi Kitapevi

CASTELLAN, G. (1995). *Balkanların Tarihi, 14-20 Yüzyıl*. İstanbul: Milliyet Yayınları

ÇAY, A. (1989). *Kıbrıs'ta Kanlı Noel 1963*. Ankara: TKAE Yayınları

- ERİM, N. (1977). *Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs*. Ankara: Ajans Türk
- GÜREL, Ş. (1993). *Tarihsel Boyut İçinde Türk-Yunan İlişkileri (1821-1993)*. Ankara: Ümit Yayınları
- İNÖNÜ, İ. (1987). *Hatıralar, C.II*. İstanbul: Bilgi Yayınevi
- KARAKUŞ, E. (1977). *Karakuş Emin, İşte Ankara*. İstanbul: Hürriyet Yayınları
- TURGUT, H. (2005). *Kılıç Ali'nin Anıları*. İstanbul: TİB, Kültür Yayınları
- KUNTERALP, Z. (1981). *Sadece Diplomat*. İstanbul: İstanbul Matbaası
- LORD KINROSS (2006). *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*. İstanbul: Altın Kitaplar
- SANDER, O. (1969). *Balkan Gelişmeleri ve Türkiye, 1945-1965*. Ankara: AÜSBF Yayınları
- SANDER, O. (2007). *Siyasi Tarih, 1918-1994*. Ankara: İmge Kitabevi
- SAROL, M. (1983). *Bilinmeyen Menderes*. İstanbul: Kervan Yayınları
- SONYEL, S. (1985). *Türk-Yunan Anlaşmazlığı*. Ankara: Kıbrıs Türk Kültür Derneği Yayınları
- SOYSAL, İ. (1991). *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları, 1920-1945 ve 1945-1990*. Ankara: TTK

TÜDEV DENGE

DERMAN, Prof. Dr. Orhan. "Saygılar borçluyuz Mareşal Fevzi Çakmak Paşa'ya"
TÜDEV Denge. 2020/9: 61-70.

SAYGILAR BORÇLUYUZ MAREŞAL FEVZİ ÇAKMAK PAŞA'YA

Prof. Dr. Orhan DERMAN*

10 Nisan 1950 tarihinde milli mücadelenin sembol ismi Mareşal Fevzi Çakmak Paşa ebediyete intikal etti. Corona Pandemisi ile dünya kasıp kavrulurken bu yıl yaşamının yarısından fazlasını savaş meydanlarında geçiren son mareşalimizin ölümünün 70. yılını da geçirdik. Tarih bize gelecek için rehberdir. Yaşamlarındaki mücadelede çaba sarf edenlere, sözleri ve uyarıları ile hep haklı çıkanlara, bir kulak verelim. Paşa neler söyledi, biz nelere dikkat etmeliyiz ve ne için mücadelede bulunmalıyız.

1876 yılının 12 Ocak tarihinde İstanbul'da doğan Paşa'nın, çocukluk yılları Rumeli Kavağı'nda geçti. Fevzi Paşa, 1893 yılında Kuleli Askeri Lisesi'ni ikincilikle bitirdi, 1898 tarihinde kurmay yüzbaşı olarak Genelkurmay Başkanlığı karargahına atandı. 1914 yılında 5. Kolordu Komutanlığı'na getirildi, kolordusu ile Çanakkale Savaşları'na katıldı. Mustafa Kemal Paşa'dan sonra Anafartalar Grup Komutanlığı'na vekalet etti. 1918 de Genelkurmay Başkanlığı'na atandı, 1920'de Harbiye Nazırlığına (Milli Savunma Bakanlığına) getirildi. İstanbul müttelik kuvvetler tarafından resmen işgal edilince 21 Nisan'da görevinden ayrılarak Anadolu'ya geçti. 27 Mayıs tarihinde İstanbul Hükümeti tarafından askerlikten uzaklaştırılarak, nişan ve madalyaları geri alınıp, idamına karar verildi. 5 Ağustos 1921'de Ankara Hükümeti tarafından Genelkurmay Başkanlığı'na atandı. 1922'de mareşalliğe yükseltildi. Buna neden de Atatürk'ün teklifi ile TBMM tarafından 31 Ağustos 1922'de Büyük Taarruz'daki başarısından dolayı idi. Sakarya Savaşları sırasında olağanüstü hizmeti ve katkısı sonucunda da Mustafa Kemal Paşa O'nun Sakarya soyadını almasını teklif etmişti. 1924-44 tarihleri arasında hiç kesintisiz 20 yıl Genelkurmay Başkanlığı görevini sürdürdü. 1945 Çok Partili hayata geçişte, halk tarafından gelen baskılara dayanamayarak Demokrat Partiyi listesinden bağımsız aday olarak seçimlere katıldı ve 1946'da İstanbul Kadıköy'den en yüksek oyu alarak milletvekili oldu bir süre sonra da, Millet partisine geçti ve partinin

* Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı, Ergen Sağlığı Bilim Dalı

onursal başkanı oldu. Kendisinin Demokrat Partiye büyük bir desteği olduğu söylenemez, zaten seçimlerden bir süre sonra da Menderes ve Bayar'ın samimi olmadıklarını ileri sürerek Demokrat Partisi ile yollarını ayırıp, bir süre sonra da Millet Partisi'ne girdi. Millet Partisi, Demokrat Parti tarafından dini istismar ederek, laikliğe aykırı yapıda olduğu için 1954 yılında kapatılırken, Paşa'nın vefatından sonra rehberliğinden mahrum kalmasının bedelini ödemiştir. 1950 yılında ölümü sonrası, CHP ile Demokrat Parti arasında Paşamıza yeteri kadar itibar gösterilmedi tartışmalarına ve bunun üzerine büyük öğrenci kalkışmalarına neden oldu.

İnsanların canlarını namluyla sürdükleri zaman, Sakarya Savaşı arifesinde genç Ankara Hükümeti var veya yok olma mücadelesi veriyordu. Sakarya Meydan Savaşları, hemen Polatlı Haymana kenarından geçen Sakarya Nehri kenarında gerçekleştiği için bu ismi alır. Birçok kişinin zannettiği gibi savaş alanı Adapazarı (Sakarya) il hudutlarında değildir. Muharebe alanı Ankara'ya 75 kilometre mesafededir. Top atışlarının o tarihlerde Ankara'dan duyulduğu söylenir. Bütün bu mücadeleye karşı Ankara Hükümeti Ankara'yı terk etmemiştir. Onların akıllarında yenilme diye bir düşünce yoktur. Mustafa Kemal Paşa bir dost meclisinde Fevzi Paşa'dan "İhtiyaç duyulan her yere yetişt. Cepheyi adım adım dolaştı. Boş kaldığı anlarda ise ordunun muzaffer olması için Kuran-ı Kerim okurdu. Bu adam insan değil, adeta bir evliyadır" şeklinde bahsetmiştir. Paşa inançlı olduğu kadar da yurtseverdi de. İzmir'in Yunan ordusu tarafından işgaline karşı durması başta olmak üzere verdiği kararlarla milli mücadelenin en önemli isimlerden biri olarak tarihe geçti. Paşa savaş sırasında "Düşmanın ilerlemesine karşı halkın katiiyen tereddüt ve endişe etmesine mahal yoktur. Düşmanın, Anadolu içerisine doğru uzanmak isteyen kolları mezarlarına yaklaşmış olacaktır" demiştir.

Fevzi Çakmak Paşa yarım asrı bulan fiili hizmetinde, Arnavutluk harekatı, İtalyan Harbi, Arnavutluk İsyanı'nın bastırılması, Balkan Harbi, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı cepheleri ve muharebelerine katılmıştır. Balkan Harbi'ni yalnız bir askeri mesele değil "namus lekelerinin sürüldüğü" bir olaylar zinciri olarak ele alır. Ordunun temel disiplin ilkesinin, bireysel siyasi tercihlerin öne çıkarılmasıyla nasıl altüst olup bozulduğunu, işlevini tamamen kaybetmesindeki duruma karşı öfkesini her zaman dile getirmiştir. Balkan harbinin öncesinde Millet Meclisi'nde "itirafçılık", orduda "halaskarlık", Arnavutluk'ta "başkımcılık" elele yürüyordu. Balkan harbinin öncesinde siyasi idarenin yönetim zayıflıklarının, toplumsal ortamdan olabildiğince etkilenen ordunun, daha baştan savaşma gücüne olumsuz etkilerine Paşa çok iyi tanıklık etti. Paşa askeri güç olarak, Osmanlı'nın sadece kötü yönetim sonucunun, Balkanlar zaten Hristiyan yurdu bizim askerimiz niye orası için savaşsın sözlerinin Osmanlı'nın kuruluşunu sağlayan toprakların kaybı ile bir toprak parçasının kaybetmenin değil, vatani kaybetmenin aymazlığını o tarihlerde çok üzülerek tanıklık etti.

Çanakkale Savaşı sırasında kardeşi Üst teğmen Mehmet Nazif şehit oldu. Mustafa Kemal'in 5 Eylül'de Paşadan aldığı mektuba cevabında; "Muhterem kardeşim Paşa Hazretleri, övgülerinize ve yakın duygularınıza teşekkür ederim. Kutsal vatanımızı çiğnemeye çalışan hain düşmana ancak yüksek gayretli arkadaşlarımızın canlarını vermeleri sayesinde iyi dersler verilmektedir. Vatanın kurtuluşu için büyük bir istekle onurlu kanlarını cömertçe döken arkadaşlarımızın gayretleri ile düşmanın gelecekte yapacağı her türlü girişime engel olunacağı hakkındaki inancım tamdır. Ancak bu derecedeki fedakarlıkların ortaya çıkardığı bazı acılara dayanmanın zorunlu olduğu yüksek şahsınız tarafından da kabul görecektir", diyerek devam eden mektupta "bu zorunluluğa sığınarak sizi kedere uğratacağı doğal olan kardeşinizin şahadet haberi beni gerçekten üzmüş ve gözyaşlarına boğmuştur. Rahmetli kardeşiniz 8 Ağustos 1915'de millet ve memleketin hayat ve memnat noktası olan Conkbayırın'da düşmana saldıran safların en önünde idi. Üzüntülerinize bütün saflığım ve kalbimin samimiyeti ile katılır. Allah'ın size ve kederli ailesine sabır vermesini sevgi ve en derin dostluk duygularıyla dilerim efendim" diyerek bitirmektedir.

Fevzi Çakmak Paşa'nın çocukları babalarına yıllarca hasret olarak büyüdüler. Paşa'nın varlığını bile çoğu kez söyleyemeyecek durumda kaldılar. Paşa Anadolu'ya geçtiği gün ailesine bile haber veremedi. İstanbul Beykoz'da oturan ailesi akşam Paşa'yı beklerken karşılarında İngiliz askerlerini buldular. İngiliz askerleri Paşa'yı evin her yerinde ararken yatakları bile dipçikleyip, evi tarımar etmekten kaçınmadılar. Fevzi Paşa da Balkanlardan döndükten sonra Beykoz'da ikamet etmiştir. 5 Nisan 1920 günü en son Harbiye nezaretine gitmiş, 18 Nisan 1920 tarihinde de mülazım Salih Efendi ile evinden ayrılarak Anadolu'ya geçmiştir. Fevzi Çakmak Paşa hayatını inandığı davası uğrunda bir gün bile düşünmeden feda etmeye hazır olarak hep yaşadı. Onlar dava insanları idi. Bu cumhuriyet onların inançları üzerine kuruldu. Onlar millette güvendiler, görevlerini canları pahasına yaptılar.

Mustafa Kemal Paşa, Türkiye Cumhuriyeti'ni kurup cumhurbaşkanı olduktan sonraki 15 yıl içinde dış politikada Lozan Konferansı'ndaki başarısı ile kendini ispat etmiş İsmet İnönü'yü başbakan olarak hep görevlendirirken, genelkurmay başkanlığında da Fevzi Çakmak paşayı hep tutmuştur. 15 yıl içinde 3 aylık Fethi Oktar'ın başbakanlığı dönemi ve İnönü ile Hatay sorunu hakkında uyumsuz olduğu ve onun başbakanlığı bırakıp Celal Bayar'ın başbakan olduğu 1937-38 yılı hariç hep beraber çalışmıştır. Atatürk'ün 15 yıllık iktidarında ise Başbakanlık ve Genel Kurmay Başkanlığı her konuda kendi düşüncelerini söyleyip birbirini tamamlayan kimi zamanda dengeleyen bir mekanizma içinde çalışırken Fevzi Çakmak Paşa'nın her zaman cumhuriyette tartışılmaz bir ağırlığı olmuştur. Fevzi Çakmak Paşa muhafazakar görüşlü olmasına karşın Atatürk'ün yaptığı reformlar hakkında onunla bir gün bile ters düşmemiş. Reformların yılmaz savunucusu ve destekçisi olmuştur. Atatürk'ün ölümü üzerine cumhurbaşkanlığı adayları arasında adı geçse bile kendi isteği ile cumhurbaşkanı adayı olmayarak

İnönü'nün önünü açmıştır. Çünkü o zaman adaylardan biri son Başbakan Celal Bayar'dır. Ama askerin gönlü, asker bir cumhurbaşkanından yanadır. Ve Paşa ülkede Atatürk'ten sonra cumhurbaşkanlığı konusunda bir sıkıntı çıkmasını istememiştir. İnönü'nün cumhurbaşkanlığı sırasında da Fevzi Paşa 1944 yılına kadar Genelkurmay Başkanı olarak görevde kalmıştır. Ama İnönü'nün kendine muhalif olanları devletin yetkili pozisyonlarından uzaklaştırma tutumundan da etkilenmemiş değildir.

Çakmak ailesinin yaşayan en büyüklerinden Çanakkale'de şehit olan kardeşi Mehmet Nazif'in oğlu Fevzi Çakmak Bey'den edinilen bilgiye göre ise: "Fevzi Paşa'nın Atatürk'ün vefatından sonra gelen Cumhurbaşkanlığı tekliflerine cevabı çok açık ve net olmuştur. Yasalara göre cumhurbaşkanı olabilmek için milletvekili olmak gerekiyordu ve kendisi milletvekili olmadığı için cumhurbaşkanı seçilmesi mümkün değildi. Yasalarda yapılacak bir değişikliği de kendisi kabul etmeyeceğini belirtmişti. Celal Bayar hiç talip olmamıştır ve seçilme şansı da çok zayıf olurdu. Esas bu konuda çok hırslı olan İçişleri Bakanı Şükrü Kaya idi. Fevzi Paşa Atatürk'ün başlattığı reformların devamı için siyaset dışında kalacak güçlü bir ordu için kendisinin ordunun başında olmasını ve siyasetin başında da Atatürk'ün reformlarını bilen ve onları devam ettirebilecek en uygun kişinin İsmet İnönü olduğunu düşünmekte idi. Bu bakımdan cumhurbaşkanlığı için İsmet Paşa'yı teklif etmiş ve desteklemiştir" diyerek kendisi belirtmiştir.

Fevzi Çakmak paşanın İkinci Dünya Savaşı'nda kararlı tutumu ve on iki ada konusunda gösterdiği duyarlılık bilinmektedir. Fevzi Paşa'nın Genelkurmay Başkanlığı sırasında 1937 yılında Temmuz'da Trakya'da Ekim'de Aydın-Söke'de gerçekleştirilen iki büyük savaş manevrasının coğrafi konumu tesadüfi değildi. Aydın'daki manevra tüm iki savaş arası dönemin en büyük askeri tatbikatıydı ve on iki adadan gelen bir saldırıda Türk güçlerinin savunma kabiliyetini test ediyordu. Manevralara ek olarak Ege'deki askeri hazırlıklar başka alanlarda da artarak devam ediyordu. Sahillerdeki askerleştirmenin gerekliliği hükümet içindeki bakanlıklar arasında bile dönem dönem tartışma konusu oluyordu. 1937'de Genelkurmay, Bodrum, Antalya, Muğla ve Aydın'a yabancıların girişini casusluk yapabilirler gerekçesi ile tümünden yasaklanmasını talep bile etmişti. Hatay konusunda olan gelişmeler karşısında bile, Fevzi Çakmak Paşa bu bölgeye olan dikkatin bir an bile kaybolmasına izin vermemiştir.

Ünlü sinema yönetmeni Metin Erksan'ın dediği gibi "Unutmak ihanettir". Bizlerde Fevzi Çakmak Paşamızı ne unutalım ne de unutturalım. Paşamıza olan saygımızı, onun gösterdiği hedefleri kendi ilkemiz haline getirerek Anadolu'ya çok yakın olan bize ait 16 adanın en büyükleri olan Eşek Adası ve Bulamaç Adası konusundaki haklı davamızı sürdürerek bütün dünyaya hakkımızı onaylatıp geri aldığımız adalarımızı da yerleşime açarak birine Çakmak ismini vererek Paşamıza minnettarlığımızı kanıtlayalım. Türkiye Cumhuriyeti'nin Lozan antlaşması ile neticelendiremediği ev ödevlerinden biri, On iki adalar,

diğerleri de Batı Trakya ve Musul-Kerkük problemidir. Şunu unutmayalım ki Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği lideri Stalin 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nı yenilemeyeceğini söylerken, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak talep etmeye niyetlendiği anda bile Türkiye Cumhuriyeti On iki ada grubundan özellikle beş ada ile ilgilendiğini İngiltere'ye iletmiştir. Leros, Kalimnos, İstanköy, Nisiros, Simi (Sömbeki)'nin kendine bırakılması için çaba harcamıştır. Türkiye Cumhuriyeti bu listeye Meis'i dahil etmemiştir, çünkü bu adanın zaten müzakere etmeyi gerektirmeyen bir şekilde Türkiye'ye ait olduğunu düşünmüştür. 1945 yazı bölgesel dengelerin sık sık değişip, tartışıldığı bir dönem olmuştur. Türkiye Sovyet istekleri ile uğraşırken, Yunanistan 1946'da iç savaşa dönüşecek karmaşayı yaşamaya başlamıştır. Ülke içinde yükselen komünizme ek olarak, Sovyetler Birliği'nin Balkanlar'da özellikle Slavlar lehine istediği bazı sınır değişiklikleri, Yunanistan'ın da sınır bütünlüğüne ilişkin sorunları olduğunu gösteriyordu. Yunanistan Meis Adası'nın Türkiye'ye verilmesini sadece onaylayabileceğini söylediği halde, Amerika Birleşik Devletleri'nin baskısı ile orası bile Yunanistan'a bırakılmıştır. Oniki ada da Alman işgalinin sonu, 1945 Mayıs tarihinde Simi adasında Almanya'nın silah bırakma antlaşması imzalaması ile nihayetlenmiştir. Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov'a göre, On iki ada sorununun ikinci dünya savaşının hemen sonunda çözülememesinin nedeni İngiltere'nin tutumu idi. İngiltere'nin Almanların 1945 yılında en son Rodos'dan çekilmesinden sonra ki bitmeyen askeri varlığı, Boğazları kontrol etme niyeti ile bu durum yakından ilişkili idi. Esasında 1944 yılında Churchill ile Stalin'in yaptığı Yüzdeleer Antlaşması'nda Yunanistan'ın İngiliz etki alanında kalması kabul edilmişti. Ama Sovyetler Birliği Yunanistan'ın içinde yükselen komünizm nedeni ile bölgede er ya da geç kontrolü kazanabileceğini düşünüyordu. Onun için adaların Yunanistan'da kalmasının ileri de kendi hakimiyeti altına girecek bir Yunanistan'da olması denklemine itiraz etmiyordu. 1947 yılı itibarı ile adaların Yunanistan'a ait olması kesinleşmişti. Ama adaların Türkiye ana karasının birer parçası olması özellikle Rodos ve İstanköy'de yaşayan Türklerin varlığı, kimi adaların Anadolu'ya çok yakınlıkları dolayısı ile bağımlılığı ve Türkiye ile Yunanistan arasında Karasu ve FIR Hattı sınırlarının nereden olması tartışmaları hiç bitmemiştir. Bu sorun hakkaniyetle çözülmezse bugünün de, geleceğin de büyük bir sorunu olarak kalacaktır.

Adanın kıta sahanlığı olurken, ana karanın kıta sahanlığı olmaz mı ki? Yunanistan karasularını 6 milden 12 mile çıkarmasını savaş nedeni görürüz açıklamasını ortadan kaldıracak böyle bir deniz sınırı, iki komşu ülkenin Ege'yi hakça paylaşmasına daha fazla imkan sağlayacaktır. Kıbrıs bağlamında Yunanistan'ın Ege adalarının silahsızlandırılması meselesi 1970'lere özgü bir durum değildir. Yunanistan daha 1947'den itibaren silahsızlandırma meselesini gevşetmek istiyordu. Örneğin, İngiliz Dışişleri Bakanlığı ile İngiliz Askeri misyonu arasında geçen bazı yazışmalarda Yunanistan'ın Rodos'ta askeri karargah kurmak istediği ve buna göz yumulup yumulmayacağı tartışılıyordu. Bugün de Yunanistan Ege adalarını Türkiye'ye karşı silahlandırmakta ve büyük bir güvenlik

problemi yaratarak mevcut antlaşmalara karşı bir tutum gösterebilmektedir. Ege denizindeki bütün adalar Ege adalarıdır, Yunan adaları olarak adlandırılmazlar. Ege Denizi de Adalar denizidir, Yunan iç denizi değildir.

Son yıllarda Yunanistan'ın yine bir oldu bitti ile Türkiye'ye ait olan 16 ada ve 1 kayalığın (Ege'deki Koyun, Hurşit, Fornoz, Eşek, Nergizcik, Bulamaç, Kalolimnoz, Keçi, Sakarcılar, Koçbaba, Ardacık ile Akdeniz'deki Gavdos, Dhia, Dionisades, Gaidhouronisi, Koufonisi ve Venedik Kayalıkları) işgalini asla içimize sindirmeden bu hamleyle mutlaka bir cevap vermeliyiz. Şunu unutmamız gerekir ki Yunanistan'ın bu illegal ilhaklarına ve Ege Denizini bir Yunan denizi haline getirmesine biz dur demezsek hiç kimse ne oluyor diye Yunanistan'a sormaz. Akılda tutulması gereken en önemli söz "Gidemediğin yer senin değildir". Türkiye Cumhuriyeti, Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti ile nasıl Akdeniz de bir deniz sınırı antlaşmasına gitmişse, ulusal dış politikamızda Ege ve Akdeniz adalarındaki Türk hakimiyeti olmazsa olmaz bir gerçektir. Bunu gerçekleştirdiğimizde de, Çakmak adını adalarımızdan birine vererek bunu taçlandıralım. Ama yaşamın olmadığı, insanın gidemediği hiçbir yer bir anlam ifade etmez. Türklerin denizi hatırlama zamanı geldi, bunu ülkemizin güvenliği, Mavi Vatan'ın emniyeti için zaman geçirmeden yerine getirelim.

Yunanistan revizyonist bir ülkedir. Bugüne kadar savaşmadan ve hatta savaşta yenilse dahi topraklarını "Megalo İdea" hedefi doğrultusunda genişleten bir ülkedir. 1919-1922 yıllarındaki Türk Kurutuluş Savaşı'nda yenilmesine karşı Yunanistan, Batı Trakya'yı ve Saruhan adalarını (Midilli, Sakız) kendi topraklarına bağlayarak genişlemiştir. Megalo idea, Yunan tarihinin ünlü şairi ve ulusal kahramanı Rigas Ferreros'un (1757-1798) 1791 yılında Bükreş'te ilk çizdiği ve 1796 yılında Viyana'da bastırıp Yunanca konuşan bütün topraklara dağıtıp, hedef gösterdiği topraklara erişme arzusudur. Megalo idea kısaca Yunanistan'ın Bizans'ın en parlak dönemine geri getirme ideolojisidir. Bu haritada, Balkanların büyük bölümü, Anadolu'nun yarından fazlası, kendine göre Karadeniz'de Pontus Bölgesi, Ege adaları ile Girit, Rodos, Kıbrıs, Trakya ve İstanbul, Yunan toprakları gösterilmektedir.

Türkler 1071'de Anadolu'ya girdikten 10 yıl sonra 1081'de Çaka Bey komutasında ilk donanmayı tesis etmişler ve 1090 yılında Koyun Adaları zaferi ile Ege denizindeki hakimiyet sürecini başlatmışlardır. Girit Adası'nın 1669 yılında Osmanlı egemenliğine girmesi ile Ege Denizi'ndeki hakimiyet mücadelesi İstendil Adası hariç tamamlanmış. 1715'te ele geçirilen İstendil Adası ise Venedik ile yapılan 21 Temmuz 1718 tarihli Pasarofça Anlaşması ile Osmanlı egemenliğine girmiştir. Ege, Venedik, Ceneviz, St.Jean Şövalyeleri ile yaklaşık 600 yıl süren bir mücadelenin ardından Türk iç denizi haline gelmiştir. Bu süreçte, Ege Denizi'nde hiçbir zaman Yunan ve Rum hakimiyeti söz konusu olmamıştır. 1718 itibarıyla Ege'de sahipsiz toprak kalmamıştır. Osmanlı devletinin Ege Denizi hakimiyeti Yunanistan bağımsız bir devlet olarak tarih sahnesine çıktığı

24 Nisan 1830'a kadar kesintisiz devam etmiştir. Yunanistan bağımsız olunca Eğriboz Adası, Kuzey Sporad ve Kiklad Adaları Yunanistan'a Osmanlı Devleti tarafından verilmiştir. Büyük devletlerin baskıları sonucunda Ege Adaları'nın Yunanistan'a verilmesi sırası ile 18 Ekim 1912 Uşi Antlaşması (İtalya 1912'de Trablusgarp Savaşı'nda Menteşe Adaları'nı işgal etmiştir. 18 Ekim 1912'de imzalanan Uşi Antlaşması'nda adaların Osmanlı İmparatorluğu'na geri verilmesi öngörülmüş ancak 8 Ekim'de başlayan Balkan Savaşı'nın çıkması üzerine bu devir gerçekleşmemiş, Osmanlı Devleti'nin adalar üzerindeki egemenlik hakları hukuki ve siyasi açıdan 24 Temmuz 1923'te imzaladığı Lozan Antlaşması'na kadar devam etmiştir), 17/30 Mayıs 1913 Londra Antlaşması, 1/14 Kasım 1913 Atina Antlaşması diğer antlaşmalardır. Altı Büyük devlet 13 Şubat 1914 tarihinde Yunanistan hükümetine, 14 Şubat 1914 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'na tebliğ edilen kararı Osmanlı İmparatorluğu tarafından kabul etmemiştir. Süfere Konferansı'nda Altı Büyük devlet (Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya, Rusya, Fransa, İngiltere) ortak karar olarak Gökçeada, Bozcaada, Meis Adası'nın Türkiye'ye aide edilmesi, Osmanlı ülkesi ile adalar arası kaçakçılığın alınacak önlemlerin dışında Yunan hükümetinin tahkimat yapmaması ve adaları bahri ve askeri amaçla kullanmaması konusunda kendilerine ve Osmanlı'ya yeterli garanti vermesi şartı ile Yunanistan'a verilmesini önermişlerdir. Yunanistan 1912 yılında I. Balkan Savaşı'nda Osmanlı hakimiyetindeki Bozcaada, Gökçeada, Taşoz, Limni, Bozbaba, Semadirek, İpsara, Ahikerya (İkaria), Sakız ve Midilli'yi, 1913 yılında II. Balkan Savaşı'nda da Sisam'ı işgal etmiştir. 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması Türkiye ile İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı arasında imzalanırken, Trablusgarp Savaşı'nda İtalya tarafından işgal edilen adalar on iki ada (Menteşe adaları) İtalya'ya bırakılmış, Altı Büyük devlet kararı teyit edilmiş, Midilli, Sakız, Sisam, Ahikerya adaları (Saruhan adaları), Boğazönü adaları (Limni, Bozbaba, Semadirek) Yunanistan'a bırakılırken, Bozcaada, Gökçeada, Tavşan adaları Türkiye bırakılmıştır. Yunanistan ve Türkiye'ye aynı zamanda adalar için askersizleştirilmiş bir statü oluşturmaları istenmiştir. Türkiye egemenliğine bırakılan adalardaki statü, 1936 Möntrö Boğazlar Sözleşmesi ile sona ermiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Türkiye'nin taraf olmadığı ve ardından 10 Şubat 1947'de imzalanan Paris Barış Antlaşması ile Lozan Antlaşması'nda İtalya'ya verilen Adalar silahsızlandırılmış olmaları şartıyla Yunanistan'a devredilmiştir. Yunanistan'a devredilen adalar Türkçe isimleri ile Batnoz, Lipso, İleryoz, Kelemez, İstanköy, İstanbulya, Sömbeki, İncirli, İleki, Herke, Rodos, Kerpe, Çoban, Meis'dir. Antlaşmada aynı zamanda bitişik adacıklar terimi de vardır ama bu ifade ile neyin kastedildiği tam belli değildir. Ama antlaşmada askersizleştirme durumunun gayri askeri statü altına konulması, bu adaların Türkiye'ye yakınlığı ve dolayısıyla Türkiye'nin güvenliği bakımından arz ettikleri önem üzerine alınan karardır. Lozan Antlaşması'nda bile Lord Cruzon tarafından, adaların Türkiye'ye karşı yöneltilecek saldırılarda kara, deniz, hava üssü olarak kullanılmayacak biçimde askerden arındırılacağına ilişkin kesin hükümler antlaşmaya eklenmiştir. Bu şartlar yerine getirilmez ise egemenlik

devri de tartışmalı hale gelecektir.

Ege'de temel mesele egemenliktir. Bunun nedeni de Yunanistan'ın bitmeyen talep ve emrivakileridir. Bu meselenin çözümü ise egemenliği antlaşmalarla Yunanistan'a devredilmeyen Ada, Adacık ve Kayalıklar (EGAYDAAK) ile doğrudan ilintilidir. 1996 yılında büyüklüğü kırk dönüm olan Kardak Adaları krizi iki ülkeyi savaşın eşiğine getirmiştir. Ege Denizi (Adalar denizi) için kendisi de İstanköy'lü olan İçişleri Bakanı Şükrü Kaya 1936'de Ege'deki 800 den fazla ada, adacık, kayalığa bayrak dikmek, isimleri yazılı çinko levhalar ve seyyar fenerler yerleştirme gibi devlet uygulaması yapılmıştır. Yunan Dışişleri Bakanlığı 2011 yılında EGAYDAAK'lara yönelik Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun halefi olması nedeniyle Ege Denizi'nde 937 ada, adacık ve kayalıklara sahip olduğunu yönelik açıklamasını resmi internet sitesinde yer vermiştir. Ayrıca Türkiye ile Yunanistan arasındaki kırıma noktaları arasında gri bölgelere de yer vermiştir.

Ege de temel sorun Yunanistan'ın 1931 yılında görünürde sivil havacılık ve hava polisliği amacıyla hava sahasını 3 milden 10 mile çıkarması ile başlamıştır. Sonra sırası ile 1936'da Yunanistan karasularının 6 mile çıkarmıştır, 1952 yılında belirlene Uçuş Malumat Bölgesini (FIR) egemenlik alanı gibi kullanma girişimlerinde bulunmuştur, 1960'lardan sonra Ege'de Gayri Askeri Statü'deki Adaları silahlandırmıştır. 1973 ve 1987 yıllarında gündeme getirdiği ve Türkiye'nin çıkarlarını hiçe sayıldığı kıta sahanlığı sorununu yaratmıştır, 1987 yılında arama-kurtarma sahasını FIR ile kesiştirme isteği ile Türkiye'yi Anadolu'ya hapsedmeye ve Ege (Adalar) denizini Yunan iç denizi haline getirmeye çalışmıştır. Kardak Kayalıkları'nın hakimiyeti tartışmaları ile başlayan EGAYDAAK sorunu 1996 yılında gündeme gelmiştir. Yunanistan Türkiye'ye ait olan bu adalara, adacıklara insan yerleştirerek sanki yaşam varmış gibi bir atmosfer yaratmaya çalışmıştır. Bunun en güzel örneği Eşek Adası için nüfusu 150 olarak vermesidir. Mülteciler için bu adaları geçici göçmen toplama alanları olarak göstermeye çalışarak Avrupa Topluluğu ülkelerinin desteğini alarak EGAYDAAK sorununu Türkiye ile ikili görüşmeler yapmadan kendi isteği doğrultusunda çözmeye çalışmaktadır. Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayip Erdoğan'ın 2018 yılında Atina ziyaretinde Lozan Antlaşması kapsamında her iki ülke için Ege'de 3 millik karasuları genişliği uygulaması teklifi de karşılıksız kalmıştır. EGAYDAAK sadece küçük ada ve kaya parçası sorunu değildir. Türkiye'nin Ege denizindeki karasuları Ege denizinin %7.55 dir sadece EGAYDAAK karasuları ise %5.5 ine karşılık gelmektedir. EGAYDAAK karasuları Trakya bölgemizin (24.370 km2) yüzölçümünün yarısı kadar bir alandır. Şunu unutmamak gerekir ki uluslararası mahkemeler devlet uygulamalarını tek başına yeterli kanıt saymamaktadır. Eritre-Yemen arası adalar problemi, Palm Adası davaları gibi birçok karar vardır. Filipinler'de ABD ve Hollanda'nın taraf olduğu Palm adası davasında hakem Max Huber "Bir devlete ait olduğu anlaşmalarla belirli olan bir toprak parçasında o devletin uzun yıllar

devlet uygulaması yapmaması bu toprak parçasının ona ait olmadığını göstermez” yorumu Yunanistan’ın yaptığı haksız işgale en güzel cevaptır.

Richard Sennett “Karakter Aşınması” eserinde, ideal insanın yerini İronik insanın aldığını. İnsanların güvensizlik hissi ile kayıtsızlığa kapıldığını ifade etmiştir. Bizler 21. yüzyılda güçlü devletimize güveniyoruz ve ülkemizi ilgilendiren her olay karşısında ise son derece duyarlıyız. Devletimizi yöneten yetkililerden ise Adalar Denizi’ndeki Türkiye’mize ait EGAYDAAK’lar için en kısa sürede bir eylem planı bekliyoruz. Ulusal kahramanlarımızın isimlerini de, bu adalarda devamlı yaşatmanın temennisini taşıyoruz. Revizyonist bir ülkeye dur demezsek yedi kez bizim alehimize büyüttüğü sınırları ile tatmin olmayacaktır. Yunanistan Adriyatik’ten başlayarak karasularını Ege ve Akdeniz’de tedricen genişletirken, Yunanlı siyasetçiler de strateji değil, taktik değiştirdik diyecektir.

KAYNAKÇA:

PABUÇÇULAR, H. (2019). *Türkiye ve Oniki ada. 1912-1947*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

TETİK, A. *Fevzi Çakmak Batı Rumeli Nasıl Kaybettik? Garbi Rumeli’nin Suret-i Ziyai ve Balkan Harbinde Garp Cephesi*.

HOLLAND, J. (1988). *The Aegean Mission: Allied Operations in the Dodecanese, 1943*, s.12. New York: Greenwood Press

GÜREL, Ş.S. (1993). *Tarihsel Boyut İçinde Türk-Yunan İlişkileri 1821-1993*. Ankara: Ümit Yayıncılık

PARLAYAN, A. (2020). *Sakarya Meydan Savaşının Anatomisi. Selim Erdoğan ile söyleşi*. Atlas Tarih Sayı:63

Mustafa Kemal Atatürk’ün 8 Eylül 1915 tarihinde Fevzi Çakmak Paşa’ya yazdığı mektup.

DEMİREL, A. (2013). *Tek Partinin İktidarı: Türkiye’de seçimler ve siyaset (1923-1946)* İstanbul: İletişim Yayınları

DERİNGİL, S. (2003). *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşında Türkiye Dış Politikası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları

DEMİREL, T. (2011). *Türkiye’nin uzun on yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs darbesi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. 2011.

HALE, W. (1996) *Türkiye'de Ordu ve Siyaset. 1789'dan Günümüze*, çev. A.Fetki. İstanbul; Hill Yayınları

YAYCI, C. (2020) *Yunanistan Talepleri. Ege Sorunları Soru ve Cevaplarla*. Ankara: Türk Tarih Kurumu

KURUMAHMUT, A. - BAŞEREN S. H. (2004). *Ege'de Gri Bölgeler Unutul(ma)yan Türk Adaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu

SENNET, R (2008). *Karakter Aşınması, İstanbul: Ayrıntı Yayınları*

Fevzi Çakmak Paşa'nın yeğeni Fevzi Çakmak beyden tarafıma iletilen bilgi notu, 2020.

TÜDEV DENGİ

DERMAN, Prof. Dr. Orhan. "Erenköy bir mucizenin adı olabilir mi ?"

TÜDEV Denge. 2020/9: 71-75.

ERENKÖY BİR MUCİZENİN ADI OLABİLİR Mİ ?

Prof. Dr. Orhan DERMAN*

Corona Virüs pandemisi dünyayı sarıp, insanlık için ağır tablosunu yaratırken, insanların hemen yanı başında ölüm kol gezerken, bizler için çok değerli olan büyüklerimiz bu pandeminin en önemli kurbanları olurken, insanların bir şey yapamadan onları bu salgına teslim etmeleri, insanlığı bir vicdan muhasebesi ile karşı karşıya bırakmıştır. Biz Türk milleti olarak, atalarımıza, büyüklerimize saygıyı bir toplumsal erdemin parçası görürüz. Evlerimizde büyüklerimiz, her zaman sonsuz saygı görürler, yaşamları boyunca onlara hizmet en büyük görev olarak toplum tarafından algılanır. Batılı ülkelerdeki huzurevlerinde, bakım yerlerinde onları ölüme terk ederek, pandemi canavarına ilk teslim edilecek toplumsal kesim olarak görülmeleri, bizim değerlerimizde asla kabul görmez. Türkiye'nin bir çok yerinde Avrupa'da yaşanan bu acılar, bir korkuya, bir kabusla dönüşmüştür. Almanya'da gençlerin ve orta yaşlıların ileri yaşlılar ile teması yok, onun için bu ülkede ileri yaşlı ölümü az saptanıyor değerlendirmesi, bireyselleşen toplumun değerlerinden ne kadar koptuğunun bir ispatıdır. Küreselleşen dünya, ileri yaşlıları bağımlı nüfus olarak görerek, onların yaşam merkezlerinde sadece ömür sürelerini uzatıp, ortalama yaşam süremizi biz bu kadar uzattık diyebilmek için birer sayısal değer olarak görülmeleri çok acıdır. İleri yaşlılar sadece nominal bir değer değillerdir, onlar doğruları ile yanlışları ile yaşamın birer efsaneleridirler. Her biri, yaşamın birer çınarlarıdır. Ömür uzadıkça ileri yaşlıların önceleri huzur evleri ile başlayan serüvenleri şimdi ömrün uzamasına eklenen sağlık sorunlarını da çözebilmek için yaşam merkezlerine kaymaktadır. Ama bu çözümde artık sadece lüks otel ve ileri sağlık desteği verebilen ama temelde ticari amaç güden yapılarla da çözülememektedir. Maalesef bütün çabalar ileri yaşlıyı dünyadan kopup gitmeden onu mutlu edecek bir çözüm olamamaktadır. İnsanlar bütün buluşlarını hep zorda kaldıkları anlarda üretmişlerdir. Şimdi ceset torbalarında ileri yaşlıları görürken, yaşlı merkezlerinde çalışanlar tarafından ileri yaşlıların bile ölüme terk edilirken, bir çözüm üretme zorunluluğumuz Corona pandemisi ile artık kapımıza dayanmıştır. Çözüm, "İleri Yaşlı Yaşam Kasabaları" oluşturmak, ölümü bekleyerek değil, yaşamdan hiç kopmayarak son nefeslerine kadar dolu

* Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı, Ergen Sağlığı Bilim Dalı

dolu yaşamın olduğu yaşam merkezleri ile yeni bir arayışa girmektedir. Türkiye’de Corona pandemisi sırasında 65 yaşın üzerinde olanlar için üretilen çözüm iki aya yakın bir süredir devam eden sokağa çıkma yasağıdır. Çünkü ileri yaşlılar pandemiden en çok etkilenen hedef grupturlar. Dünyada bir insana verilecek en büyük ceza özgürlüğünün kısıtlanmasıdır. Ama pandemiye karşı ileri yaşlıları yaşamda tutabilmek için bütün uzmanların ve aynı sorunla karşı karşıya kalan ülkelerin ürettikleri başka bir çözüm de yoktur.

Türkiye Cumhuriyeti’ni yönetenler, kültürel Türklüğü içinde barındıranlar, asla bu gelişmeler karşısında bir çözüm üretmeden, dünyanın akışı bu diye, sessiz kalamazlar. Çocuk yetiştirme yurtlarında, çocuklar arasında fiziksel, cinsel istismar oluyor, devletin çocukları çalışanlar tarafından örseleniyor diye feryatlar yükselince devleti yönetenler, Sevgi Evleri ile Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı bünyesindeki yerlerde gerekli rehabilitasyon hizmetleri ile bu sorunu çok kısa bir sürede ortadan kaldırmışlardır. Bu hizmetlerin nasıl yürüdüğünün en büyük örneği de, Denizli Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğü’nün bünyesindeki 230’un üzerinde çocuk ve gencimizin yaşadıkları 26 Sevgi Evleri’dir. Türkiye’de yaşayan herkes, devletin şefkatli ellerine sığınan çocuklara, bu hizmeti veren İl Müdürü Süleyman Erdoğan (Müdür Babaları), Müdür Yardımcısı Gökhan Çakırlı ve çalışma arkadaşlarının yarattıkları müthiş özverili hizmeti görseler, nerelerden nerelere geldiğimiz için sevinirler. Şu bir gerçek ki, biz en büyük zorlukların karşısında küllerimizden doğarız ve çözümü de kendimiz üretiriz. Sevgi Evleri ile çocuk yetiştirme yurtlarındaki dramlar büyük oranda çözülmüştür. Şimdi ki ev ödevimiz de büyüklerimizi sağlıklı, mutlu olarak hayatta tutabilecek nasıl bir yapı oluşturmamız gerektiğidir. Türkiye Corona pandemisinde gösterdiği çabayı ileri yaş yaşam kasabaları ile de dünyaya örnek çözüm sunarak gerçekleştirebilecektir. Hemen yanı başımızdaki Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) de Corona pandemisi ile mücadele konusunda çok başarılı bir sınavdan yüzünün akı ile geçmiştir.

KKTC Dünya Sağlık Teşkilatı’na ayrı bir ülke sıfatı ile üye olamadığı için, hala Güney Kıbrıs Rum yönetimi ile bir federasyon veya konfederasyon beklentisi ile vakit geçirirken, Corona karşısındaki başarısını dünyaya deklare edememiştir. KKTC’yi yönetenler, kararlı tutumları ve uyguladıkları kısmi sokağa çıkma yasağı ile iki aya yakındır süren bu pandemiye karşı sadece dört can kaybı ile sıfır vakaya ulaşarak bir başarı öyküsü yaratmışlardır. Dünyadaki 183 ülke içinde Corona virüsüne karşı en başarılı üç ülke de ada devletidir. Adaların kendilerini dışarıya karşı kolay izole edebilmeleri, uygulamalardaki kararlı tutumları ve alınan kararları hayata geçirmekteki kolaylıkları buna neden olmuştur. Dünyada toplam ölümün 230 bini geçtiği, dünyanın en gelişmiş ve en güçlü ülkesi olarak gösterilen Amerika Birleşik Devletleri’nde toplam ölümün 65 bini geçtiği dönemde adaların bu tür pandemilere karşı, çok iyi yaşam koşullarını insanlara sunabilecekleri ortaya çıkmıştır.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, hem iklim koşulu hem de yetişmiş sağlık ve yaşam destek elemaları ile ileri yaşlılar için yaşam kasabaları oluşturmaya en uygun konumda olabilecek ülkelerdendir. İleri yaş yaşam merkezleri hem KKTC ekonomisine inanılmaz katkı sağlarken hem de belki yıllardan beri çözülemeyen Kıbrıs sorununa çözüm için bir zemin oluşturabilecektir. Son yıl içinde KKTC'nin devamlı olarak ortaya koyduğu, 50 yıla yakın süredir kapalı olan Maraş Bölgesi'nin kademeli olarak yerleşime açması gündemde iken bu konuya ilaveten Kıbrıs Barış Harekati'ndan beri kapalı tutulan askeri bölge statüsünde ki KKTC'ye bağlı Erenköy'ün de yeniden bu amaçla yaşama açılması ne kadar doğru bir karar olabilecektir. Yaşamların olmadığı yerde çözümde olmaz. Sadece sorunları buzdolaba koyarak, karşı tarafın rızasını bekleyerek çözümün geleceğini ummak boş bir hayalden ibaret süreçtir. KKTC ekonomisinin hem Maraş Bölgesi'nin turizmine, hem de Erenköy Bölgesi'nde oluşturulacak İleri Yaşam Kasaba'nın ekonomiye katkısına ihtiyacı vardır. Dünyadan tamamen tecrit edilmiş, sadece kendini devlet olarak tanıyan Türkiye'nin dışında dünya ile resmi teması olmayan bir ülkenin de kendi çözümlerini üretmesinin zamanı gelmiştir.

Her toplum için, bazı değerler, bazı yerler, bazı olaylar onu toplum yapmaya neden olan yapı harçlarıdır. Onun için toplumsal kabul aşamasında bu değerleri bilerek çözüm üretilmelidir. Kuzey Kıbrıs gerçeğine baktığımızda da, Kuzey Kıbrıslı birçok kişinin ya kendi adı ya da çocuğunun adı Eren'dir. Çünkü Kuzey Kıbrıslı Türkler için Eren bir kurtuluşun ismidir. Kuzey Kıbrıslı Türklerin Kıbrıs'ta gettolarda yaşam sürdürdüğü, yıllar boyunca denizi bile göremedikleri günlerde, Kıbrıs Türkleri'nin Anadolu ve Dünya ile tek bağlantılı oldukları, ellerinde tutabildikleri yaşam alanı, sadece deniz kıyısındaki bu şirin köy olmuştur. 1974 yılında Kuzey Kıbrıslı Türkler, Türkiye'nin garantörlük hakkından doğan müdahalesi ile küllerinden doğarken, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin elinde kalan asırlardır Türk yerleşimi, bugünlere kadar maalesef kapalı tutularak askeri bölge statüsü ile derin bir yalnızlığa mahkum edilmiştir. Erenköy'de yaşayanlar da Karpaz bölgesinde, Yeni Erenköy ismi ile oluşturulan yeni yaşam yerine zorunlu olarak göç ettirilmişlerdir.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ndeki Erenköy'ün yaklaşık 50 yıl süren yalnızlığı artık sona ermelidir. İnsanlar için tarih, gelecek yaşam için birer rehberdir. Kıbrıs Türk'ünün Erenköy'ü sadece ileri yaşlılar için bir yaşam kasabası değil, hem Kıbrıslı Türkler hem de Kıbrıslı Rumlar için barışı beraber oluşturabilecekleri örnek bir yaşam alanı olabilir. Ne demek bir valiz ile devletin veya özel teşebbüsün oluşturduğu yaşam merkezlerine sığınmak, yaratalım tek katlı, her ileri yaşlı için müstakil tek odalı yerler, mutlu edelim bütün ileri yaşlılarımızı. Ne zaman ölüm gelecek diye beklemenin yanında, sonsuza kadar yaşamın tutkusu ile, yaşama sıkıca bağlanan atalarımıza bir saygı, bir sevgi yeri yaratalım. Sosyal hayatın her yönünün sürdüğü bir merkez yaratmak, ileri yaşlılarımızın üreterek, yaşamın içinde kalarak hiç yaşlanmayacakları bir alan oluşturmak, dünyaya örnek olabilecek bir proje olacaktır. Gazi Magosa'dan başlayacak, Akdoğan, Paşaköy,

Ercan Havalimanı, Lefkoşa, Güzelyurt, Gemi Konağı, Yeşilirmak'tan geçerek Erenköy'e bağlanacak bir demir yolu da toplu taşıma sorununa çözüm getirirken, Erenköy'ümüzü adımıza tekrar bağlayacaktır. Erenköy'den Anamur'a olan feribot seferleri ile Erenköy Anadolu'ya buluşurken, ileri yaşlılar ile beraber olmak isteyen ailelerine hizmet verebilecek otelleri, geriatri hastaneleri, fizyoterapi merkezleri, sosyal hayatın bütün ihtiyaçlarının giderildiği mekanları ve çok uygun iklim koşullarının sunduğu Kıbrıs'ın olağanüstü güzelliği ile ileri yaşlıların yaşam tecrübelerinden faydalanan, çalıştıkları dönemde topluma sonsuz katma değer veren hizmetlerine karşı, bu yapılanmayı çok görmeyelim onlara. Unutmayalım ki, bugün çok uzak olan ati (gelecek), yarın çok yakın bir geçmiş olacaktır. Lütfen bütün geçmişimizi, bir bavula sığdırmayalım.

Kıbrıs Adası'nda demiryolu, İngilizlerin adayı koloni haline getirdikleri tarihlerde bakır rezervlerinin adadan alınması için Gemi Konağı'na kadar uzanan mesafe arasında uygulanmıştır. İngilizler yeşil adanın ağaçlarını Süveyş Kanalı inşaatı için kullanırken, Kıbrıs'ın toprak altı zenginliği olup, adanın oluşmasına neden olan bakır rezervlerini tüketene kadar da demir yolu uygulamasını adada sürdürmüşlerdir. Kıbrıs onlar için her zaman Ortodoğu'da emperyal düşünceleri için kullanabilecekleri bir üs olmuştur. Kıbrıs Adası'nda İngilizler iki üssü (Dikelya ve Agratur) kendi toprakları haline getirip çekildikten sonra bile postkoloniyal yapının izleri hala adada devam etmektedir. Postkoloniyal yapıda Frantz Fanon'un ifadesi ile "psişik yabancılaşıma" vardır. Dekolonizasyondan sonra bu psikopatolojiden kurtulmak için kolonileştirilen sosyal bilincin özgürleşmesi gerekmektedir. Sömürgeciliğin yarattığı en büyük tahribat arkasından kendisine her zaman bağımlı bir melez kültür bırakmasıdır. Sömürgecinin inşa ettiği öteki kavramı, melez muğlaklar oluşturarak sömürülen toplumda belirlenimsizlik ve imkansızlık yaratır. Melezlikler kendini ötekileştiren sömürgeciyi taklit ederek, Homi Bhabha'nın ifadesi ile aynı kültür içinde farklı kültürler yaratarak, homojen toplumu heterojen yapıya sokarak sürekli bağımlı hale getirir. Ama sömürgeciler de bu süreci medenileştirme proje olarak sunarak Comte'un ifadesi ile rasyonel boğun eğişin sömürülen ülkelerin gelişimleri için ne kadar önemli olduğunu savunmuşlardır. Kıbrıs Türk halkı Osmanlı İmparatorluğu'nun adadan çekilip İngiliz yönetimi ile başlayan süreçte çok acılar, çok haksızlıklar görmüştür. Bu süreç hala da devam etmektedir. Bu süreci değiştirecek yine Kıbrıs Türk halkının kendi iradesidir. Artık KKTC, 50 yılı aşan devlet olma bilinci ile büyük projelere, büyük açılımlara kendi iradesi ile karar verebilecek olgunluğa ermiştir. Corona pandemisine karşı çok başarılı bir sınav vermiş olan KKTC'ye de böyle büyük bir projeler ile bu süreci taçlandırmak yakışır. Bütün dünyaki ülkeler işine geldiğinde görüp, işine gelmediğinde hiç görmediği KKTC'nin başarısı karşısında ümit ederim ki örnek alırlar da kendi insanlarını corona gibi pandemiler karşısında kaybetmekten kurtarabilirler. Tarih güçlüğü diyenlerin değil, her zorluğun ve gücün karşısında dimdik ayakta duranların zaferlerini konuşacaktır.

KAYNAKÇA:

KURTULUŞ, H., PURKİS, S., (2012). *Kuzey Kıbrıs'ta Türkiyeli Göçmenler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

HILL, G., (2015) *Kıbrıs Tarihi Osmanlı ve İngiliz İdaresi Dönemi. 1571-1948*. Çeviren Nazım Can Serbest. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

STEVENSON, E.S., (2009) *Kıbrıs'taki Yuvamız*. Çeviren: Cafer Ertuğrul, Şeref Turan. Ankara: Kıbrıs Türk Kültür Derneği Yayını

ALASYA, H.F., (1988) *Tarihte Kıbrıs*. Ankara: Kıbrıs Türk Kültür Derneği Yayını

KESER, U., (2007) *Kıbrıs-Anadolu Ekseninde Ermeni Doğu Lejyonu*. Ankara: Kıbrıs Türk Kültür Derneği Yayını

GÜREL, Ş. S., (1993) *Tarihsel Boyut İçinde Türk-Yunan İlişkileri 1821-1993*. Ankara: Ümit Yayıncılık

KÖKSAL, F., (2013) *Türk Basınında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Kuruluşu*. Ankara: Kıbrıs Türk Kültür Derneği Yayını

ÖZDEMİR, H., (2010) *Salgın Hastalıklardan Ölüm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ümmet Kaynak. (2017) *Postmodern Çağda Postkolonyal Söylemin Olanakları: Kolonyalizm, Neo-Kolonyalizm ve Postkolonyalizm. İçinde Fethi Nas(der) Yüzyılın Sorunları ve Sosyoloji II. SS 123-125*

Hammer Rhonda. (2005) *Postcolonialism (der) G. Ritzer Encyclopedia of Social Theory, Vol II içinde Sage Publications, London*

Gönç-Şavran (2011) *Sosyolojide İlk Dönem Gelişmeler*. İçinde Serap Suğur (der.) *Klasik Sosyoloji Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Basımevi. 2011.

Gürkan Akçaer, Orhan Derman, Damla Güner, Zeynep Tüzün (2014) *Aktif Yaşam için Nesiller Arası Etkileşim Modeli*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları

Yetişkin E. (2010). *Postkolonyal Kavramlar Üzerine Notlar*. Toplumbilim Postkolonyal Düşünce Özel Sayısı, Sayı 25.

TÜDEV DENGE

KOROĞLU ÇORAPÇIOĞLU, Dr. Füsun. "Türkiye'de madencilik"
TÜDEV Denge. 2020/9: 77-89.

TÜRKİYE'DE MADENCİLİK

Dr. Füsun KOROĞLU ÇORAPÇIOĞLU

Giriş

Yerkabuğunun farklı derinliklerinden çıkarılan, ekonomik değeri olan mineral ve elementlere maden denir. Madenlerin oluşumu milyonlarca yılda gerçekleşir. Yenilenebilir olmadıkları için rezervlerin kamu yararı çerçevesinde çok dikkatli bir biçimde değerlendirilmesi gerekmektedir. Bulundukları yerde işletilmek zorunluluğu nedeni ile koşullar genellikle çok zordur. Oldukça meşakkatli ve geri dönüşü uzun süren, sabır gerektiren bir sektördür.

Madencilik, tarih boyunca medeniyete giden yolun temel unsurlarından biri olmuştur. Bunun en önemli nedeni de hemen hemen sanayinin kullandığı ana ya da yardımcı maddelerin tamamının ya da doğumdan ölüme kadar kullandığımız bir çok şeyin madenlere dayalı ürünlerden elde edilmiş olmasındandır. Sanayinin yanı sıra enerji ve tarım sektörlerinin temeli de madencilğe dayanmaktadır.

Madencilğin Gayrı Safi Milli Hasıla'daki (GSMH) payı Hindistan'da %15, Rusya'da %14, Çin'de %13, Avustralya'da %8,7, Kanada'da %7,5, ABD'de %4,5, Almanya'da %4, ülkemizde de %1 dolayındadır.

Dünyada ticareti yapılan 90 çeşit madenden 77'si ülkemizde de bulunmaktadır ve bunlardan 60'ının ticari anlamda üretimi yapılmaktadır. Dünya metal maden rezervlerinin binde 4'ü, endüstriyel ham madde rezervlerinin yüzde 2.5'i, kömür rezervlerinin yüzde 1.0'i ve jeotermal potansiyelinin binde 8'i Türkiye'de bulunmaktadır. Buna rağmen üretimin GSMH'daki payı, oldukça düşüktür. Altın, Soda Külü ve Bor türevi üretimi madencilğe dâhil edilmemektedir. Seramik, cam, kireç, çimento vb. entegre üretimler göz önüne alındığında, bu pay %3- 4'ler seviyesine çıksa da, son açıklanan sanayi üretim endeksi verilerine göre 2019 yılı Nisan ayında madencilik ve taş ocakçılığı endeksi bir önceki yılın aynı ayına göre %9.2 oranında azalmıştır. Madencilik sektörünün gelişip büyümesine imkân verilmediği takdirde sektörün GSMH içindeki payının daha da düşeceği gözden kaçırılmamalıdır.

Madencilikle ilgili istatistiklere bakıldığında, 2010 yılında 9.461 olan

ruhsat müracaat sayısının 2018 yılında 1.708, 2019 yılının ilk altı ayında ise 608 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Genel ruhsat sayısı bakımından ise 2010 yılında 43.166 olan toplam arama ve işletme ruhsat sayısı şu anda 16.435’e düşmüştür. Rakamlar arama ve işletme ruhsat sayılarının düştüğünü, çok sayıda özel ve tüzel kişinin ruhsatlarını terk ederek sektörden çekildiğini, sektöre ilginin azaldığını göstermektedir.

Tarihçe

Anadolu’da madencilik ilk çağlara kadar uzanmaktadır. Osmanlı döneminde para basmak, ordunun silah, cephane ihtiyacını karşılamak, takı vs için madencilik yapılmıştır. Osmanlılar, maden kaynaklarını kamusal varlık saymış, “Kürecilik” denilen bir yöntem ile madenleri işlettirip, bu şahısları bazı vergilerden muaf tutup, çıkarılan cevherin yüzde yirmisini de onlara vermiştir.

19.yüzyılda yabancılar birçok ruhsat alarak üretime başlamış, 1820’de Ereğli Kömür Havzası’nda “Madenciyan” denilen kişiler ocaklar açmıştır. 1858’de Arazi Kanunu çıkarılarak madencilğe ilk yasal düzenleme getirilmiş; 1906’ya kadar madencilik çeşitli düzenlemeler çerçevesinde yapılmış, 1906’da yürürlüğe giren Maden Nizamnamesi, 1954’de çıkarılan Maden Kanununa kadar yürürlükte kalmıştır. Bu dönemde Almanya, Fransa, İngiltere ve Rusya bakır, krom, kurşun, bor ve kömür madeni çıkarmak üzere küçük işletmeler kurmuştur.

Havza halindeki ilk madenimiz Zonguldak Taşkömürü olup, imtiyaz sahası; 3.885 km²’si karada, 3.000 km²’si de denizde olmak üzere 6885 km²’lik bir alanı kapsamaktadır. Toplam rezerv 1.3 milyar ton civarındadır. KOZLU - ÜZÜLMEZ - KARADON - ARMUTÇUK – AMASRA olmak üzere beş bölgede üretim yapılmaktadır.

Taşkömürü, 1829’da Zonguldak Ereğli’sine bağlı Kestaneci Köyü’nde yaşayan Uzun Mehmet tarafından bulunmuştur. Maden kapalı işletmedir. Hatta bir dönem denizden ağlarla kömür çıkartılmıştır. 1830 - 1848 tarihleri arasındaki arama ve işletmecilik faaliyetleri hakkında çok ayrıntılı bilgi olmamakla birlikte; 1843 tarihli resmi belgelerde, Ereğli ve Amasra’da üretilen ‘vapur kömürünün’ İstanbul’a satılması ile hazineye gelir sağlanacağı ifade edilmiştir. Zonguldak Maden Kömürü Havzası, 1860’li yıllarda buhar makinelerinin gemilerde kullanılması sonucu stratejik önem kazanmıştır. 1848’de yapılan düzenlemelerle, Ereğli - Amasra arasında taş kömürü bulunan yerler belirlenerek havza sınırları tespit edilmiştir. 17 Ocak 1326 tarihli Tezker-i Samiye çerçevesinde Havzayı Fehmiye olarak adlandırılan alanda kimseye tapu verilmemiş ve bölge hazinenin malı olarak yerleşim yeri olmaya devam etmiştir.

Başlangıçta havzadaki üretim; İngiliz, Fransız, Alman ve İtalyanların himayelerinde ve onların çıkarları yönünde yapılmıştır.

Cumhuriyetin ilanından sonra buradaki kömürün ulusal çıkarlarımıza uygun olarak işletilmesine önem verilmiş ve 1924’de “Maadin ve Sanayi Mekteb-i Alisi” kurulmuş ve 70 maden mühendisi mezun ettikten sonra 1932 yılında kapanmıştır. O yıllarda Zonguldak Maden Çavuşu Mektebinden (daha sonra mühendis mektebi olmuştur) ve yurt dışından mezun olanlarla birlikte toplam maden mühendisi sayısı 100’ ün altındadır.

1924’de Türkiye İş Bankası’nın kurulması ile yeni yatırımlar gündeme gelmiş ve bölgede 4 şirket faaliyete geçmiştir. Havza’da üç lavvar, Kozlu’da 10 mw’lık elektrik santrali açılmış, 1940’da da Çatalagzi Termik Santrali (ÇATES), Semi-kok ve briket fabrikaları kurulmuştur. Daha sonra havza Etibank’a devredilmiştir. 1923’de 597 bin ton olan üretim, 1936’da 2,3 milyon tona ve 1940’da da 3 milyon tona ulaşmıştır.

Başta demir - çelik olmak üzere enerji, gıda, teshin, çimento gibi metalürji endüstrisinde ihtiyaç duyulan en önemli hammaddelerden biri olan kok kömürü, taş kömüründen elde edildiği için taş kömürünün bu açıdan da değeri göz ardı edilmemelidir. 1970’lerden itibaren demir - çelik sektörünün gelişmeye başlaması ile, taş kömür ihtiyacı iç piyasadan karşılanamadığı için 1973 yılında 16 bin ton ile başlayan ithalat, diğer sanayi sektörlerinde de ithalata yönelmesiyle 1997 yılında yaklaşık 9,5 milyon tona ulaşmıştır ve artarak devam etmiştir.

Türkiye’nin üç temel demir çelik fabrikalarından ERDEMİR (3.3 milyon ton yassı çelik üretim kapasitesi ile ülke ihtiyacının %60’ını karşılamaktadır) ve KARDEMİR (1.1 milyon ton uzun mamul kapasitesi ile ülke ihtiyacının %15’ini karşılamaktadır) hammaddeye yakın olduğundan bu bölgede kurulmuştur. Ayrıca Ereğli Kömür İşletmeleri bünyesindeki ÇATES’de üretilen elektrik sayesinde İstanbul, Kocaeli ve Sakarya olmak üzere Marmara Bölgesinin o zamanki elektrik ihtiyacı karşılanmıştır.

Türkiye Taş Kömürü Kurumu eski adı ile Ereğli Kömürleri İşletmesi, bölgenin ekonomik ve sosyal kalkınmasını sağlayan en önemli etken olmuş, yarattığı istihdam kapasitesi sayesinde endüstri, ulaşım, enerji, haberleşme, ticaret ve altyapı donanımlarının gerçekleştirilmesinde önemli rol oynamıştır.

Zonguldak, yeraltı kaynakları açısından zengin illerimizden biri olup taşkömüründen başka, alüminyum (boksit), demir, mangan, barit, dolomit, kalker, kuvarsit, şiferton yatakları bulunmaktadır. Bunlardan mangan, kalker ve şiferton madenleri işletilmektedir.

İzmir İktisat Kongresi’nde (17 Subat – 4 Mart 1923), Cumhuriyet Dönemi’nde izlenecek ekonomik politikalar görüşülürken, özel sektör öncülüğünde liberal bir politika izlenmesi, yabancı sermayenin de türk yasalarına uymak kaydı ile faaliyet gösterebileceği uygun görülmüştür.

Ayrıca sanayi bankaları kurulması gereği ifade edilmiş, buna istinaden 1924’de İş Bankası, 1925’de de Sanayi ve Maadin Bankası kurulmuştur.

İzmir İktisat Kongresi’nde kabul edilen politikalar çerçevesinde, başta kömür, bakır ve krom olmak üzere madenlerimiz yabancı sermaye ile ortak olarak işlenmeye başlamış ancak umulan başarı elde edilemediği için 1932’de Devletçilik Politikaları benimsenmiştir. Aynı yıl 1.2 milyon ton Taşkömürü, 55 bin ton krom ve 14 bin ton linyit madeni çıkarılmıştır.

Gerek Osmanlı, gerekse Cumhuriyet Dönemi’nin başlarında ülkenin doğal kaynakları konusunda bilimsel araştırma yapılmadığı bilinmektedir. Bu eksikliğin giderilmesi, ülkede işletmeye elverişli maden yataklarının tesbiti ve işletmeye alınmış olanların da daha rantabl çalışmasını sağlamak üzere, tüm harcamaları devlet bütçesinden karşılanmak kaydı ile, 1935’de Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü (MTA), madencilik, enerji üretimi ve dağıtımı için ETİBANK, ülkemizin elektrik enerjisine yönelik potansiyelinin tesbiti için Elektrik İşleri Etüt İdaresi (EİEİ) kurulmuş ve Sümerbank’ın açılması ile birlikte de sanayi altyapısı tamamlanmıştır.

Bundan sonra Seyit Ömer, Soma ve Tavşanlı bölgelerinde linyit arama ve üretim çalışmaları başlamış, demir çelik fabrikaları için hammadde temini çerçevesinde Divriği de demir yatağı işletmeye alınmıştır.

Ayrıca ilerleyen tarihlerde, petrol yataklarının tesbiti, krom, bakır, manyezit, çinko ve kurşun gibi madenlerin aranması ve üretimi gerçekleştirilmiştir. 1938’de 280 bin ton krom üretilmiş ve 200 bin tonu ihraç edilmiştir. 1929’da 65 ton blister bakır, 1940’da 3600 ton kurşun, 845 ton da manyezit üretilmiştir.

Bor bileşenleri eski zamanlardan beri bilinse de element olarak kullanılması yakın tarihlere rastlamaktadır. İlk bor madeni 1815’de Balıkesir Susurluk’ta bulunmuştur. 1865-1917 tarihleri arasında Türk, Fransız, İngiliz ve İtalyanların madencilik yaptıkları bilinmektedir. Daha sonra bor sahaları İngiliz Borax Consolidated Ltd. Şirketi tarafından birer birer ele geçirilmiştir. Osmanlı Devleti’nin sonlarına doğru, ülkenin kaynakları yabancılar tarafından sömürülmüş, bor yatakları Kurtuluş Savaşı’ndan sonra da, uzun süre borik asit üretimi için hammadde kaynağı olmaya devam etmiştir.

1950’de Etibank birçok zorluğa rağmen bor türevlerini üretilip ihraç etmeyi başarmış, 1960’da üretim 97.5 bin tona yükselmiştir. 1970’li yıllarda 2172 sayılı yasa ile bor madenleri devletleştirilmiş olsa da yakın tarihe kadar bor madenine dayalı sanayinin gelişmesinde çok başarılı olduğumuz söylenemez.

Enerji Kaynakları

Taşkömürü, en önemli enerji kaynaklarımızdan biri olup, en geniş taşkömürü havzası Batı Karadeniz Bölümü'nde yer almaktadır. I. Jeolojik zamanda oluşmuştur. Demir - çelik endüstrisinde enerji kaynağı olarak kullanıldığı gibi kimya endüstrisinin de hammaddesidir. Yıllık üretim 4-5 milyon ton dolayındadır. Üretim ihtiyacımızı karşılayacak düzeyde değildir.

Linyit, rezervi en zengin enerji kaynağımızdır. Hemen her bölgemizde az çok linyit yatakları bulunmaktadır. Çoğunlukla yakacak olarak ve termik santrallerde değerlendirilmektedir. En büyük linyit havzası Afşin-Elbistan'dadır. Yıllık net üretim 40 milyon tonu bulmaktadır. Linyitte üretim ve tüketim aynı hızla artmaktadır.

Petrol, dünya ekonomisinin en önemli enerji kaynaklarından birincisi durumundadır. Ancak Türkiye petrol rezervleri bakımından pek zengin değildir. Türkiye'nin önemli petrol yatakları Güneydoğu Anadolu'da bulunmaktadır ve yıllık üretim 2,5-3 milyon ton dolayındadır. Üretilen petrol ülke gereksinmesinin en fazla % 20'sini karşılayabilmektedir. Bu nedenle petrol ithalatı, ilk sırada yer almaktadır.

Doğalgaz, halen Trakya'da petrol arama amacıyla açılan kuyulardan çıkarılmaktadır. Doğalgaz alanlarından bir diğeri de Güneydoğu Anadolu'da Mardin-Çamurlu'da bulunmaktadır. Üretim tüketimi karşılayamadığı için ithal edilmektedir. Elektrik Santrali, evlerde ve sanayide kullanılmaktadır.

Jeotermal enerji , yerkabuğunun içinde ve daha derinlerde potansiyel enerji birikimi nedeni ile oluşan sıcak su buharı sondaj yolu ile yüzeye çıkarılarak elektrik enerjisi üretiminde kullanılmaktadır. Türkiye'nin ilk jeotermal elektrik santrali Denizli-Saraköy'de kurulmuştur.

Suyun gücü, yenilenebilir bir enerji kaynağıdır. Türkiye su gücü bakımından yaklaşık 400 milyar kwh'lık bir potansiyele sahiptir. Doğu Anadolu Bölgesi akarsularının yatak eğimleri fazla olduğundan, hidroelektrik potansiyeli en yüksek olan bölgemizdir. Türkiye elektrik üretiminin % 45'lik bölümü hidroelektrik santrallerden karşılanmaktadır. GAP tamamlandıktan sonra elektrik santrallerin üretiminde su gücünün payı artış gösterecektir.

Güneş enerjisinden yararlanmak için ülkemiz gerekli iklim koşullarına sahip bir ülkedir. Akdeniz ve Ege bölgeleri ile İç ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde güneş enerjisi değerlendirilmekte olup kullanımı giderek yaygınlaşmaktadır. Elektrik üretimi için güneş enerjisine dayalı santrallerde, evlerde, sanayide ve yolların aydınlatılması gibi geniş bir kullanım alanı vardır ve yenilenebilir enerji kaynağıdır.

Nükleer Enerjiye atom enerjisi de denilmektedir. Bu enerjinin kaynakları uranyum ve toryumdur. Halen Ruslar, Mersin Akkuyu’da yap-işlet modeli ile her biri 1200 MWe’lık dört üniteden oluşan bir santral yapmaktadır. Ekonomik ömrü 60 yıl olan bu santralin toplam maliyeti 20 milyar ABD doları seviyesindedir.

Madenlerimizin Dağılımı

Demir, sanayinin en önemli madenidir. Türkiye’de çıkarılan demir madeni, Ereğli, Karabük ve İskenderun Demir Çelik Fabrikası’nda işlenmektedir. Malatya çevresi (Hekimhan, Divriği, Çetinkaya), İç Anadolu’da (Kayseri, Sivas), Akdeniz’de (Adana-Saimbeyli, Hatay), ayrıca Edremit, Eymir, Doğu Karadeniz’de (Fundalık)’da bulunmaktadır.

Bakır, elektrik ve elektronik sanayinin hammaddesidir. Üretilen cevherin bir kısmı ihraç edilmektedir. Kastamonu (Küre), Artvin (Murgul), Elazığ’da (Ergani) çok miktarda çıkarılmakta ve Samsun, Murgul ve Ergani’de işlenmektedir. Krom, demirin sertleşmesinde ve paslanmaz çelik üretiminde kullanılmakta olup, Muğla (Fethiye, Köyceğiz, Dalaman), Mersin, Adana ve Elazığ (Guleman)’da üretilmekte ve Antalya Ferro-Krom Tesislerinde işlenmektedir. Krom üretiminde Türkiye önde gelen ülkeler arasındadır.

Alüminyum (Boksit), otomobil ve uçak sanayinde, inşaat sektöründe, mutfak eşyalarının yapımında ve elektrikli araçlarda kullanılmaktadır. Konya (Seydişehir), İskenderun (İslahiye), Muğla (Milas), Gaziantep, Antalya ve Adıyaman’da çıkarılmaktadır.

Altın, süs ve ziynet eşyası yapımında ve geçmişte de para olarak kullanılmaktaydı. Antakya, Niğde, Balıkesir, Kütahya, Bursa, İzmir Bergama, Uşak, Artvin, Erzincan Çöpler çevresinde çıkartılmaktadır.

Bor Mineralleri, jet ve roket yakıtı, emaye, porselen, cam üretiminde, fotoğrafçılıkta kullanılır. Balıkesir (Bigadiç, Sandıklı, Susurluk), Eskişehir (Seyitgazi), Kütahya (Emet) ve Bursa’da üretim yapılmaktadır. Çıkarılan mineraller Bandırma’daki tesislerde işlenir. Dünyadaki toplam bor rezervinin %74’üne sahip olan Türkiye bu madeni daha işlevsel hale getirerek enerjide dışa bağımlılığı azaltmayı hedeflemektedir. Nitekim Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı son yıllarda borun katma değerli ve stratejik ürüne dönüştürülmesi kapsamında önemli birkaç tesisin kurulmasını sağlamıştır. Aslında bor en fazla hidrojen tutan bir mineral olarak, Daimler Crysler sodyum tetra hidro borattan yapılan bor pili ile çalışan ve saatte 110km sürat yapan bir araba geliştirdiyse de bunun üretiminden vazgeçerek lityum pilleri ile çalışan elektrikli araç üretimine geçilmiştir. Oysa Türkiye bu patenti alarak araç üretimine başlasa otomotiv sektöründe bizim için çığır açılacaktır.

Civa yeryüzündeki tek sıvı maden olup, zirai ilaçların yapımında, altın çıkarımında, kağıt ve suni gübre üretiminde, boya ve asit sanayinde kullanılmaktadır. Ülkemiz Dünya üretiminde birinci olup, İzmir (Karaburun-Ödemiş), Manisa-Alaşehir ve Konya (Sarayönü)'nde bulunmaktadır.

Kükürt, zirai ilaçların yapımında, sülfürik asit üretiminde ve muhtelif kimya sanayinde kullanılmaktadır. Isparta (Keçiborlu), Kütahya (Simav), Denizli (Sarayköy)'de çıkarılmaktadır.

Kurşun-Çinko, genelde karışık halde bulunurlar, silah sanayi ve paslanmaz metal üretiminde kullanılır. En fazla Giresun, Sivas, İzmir, Kayseri ve Elazığ'da (Keban) çıkarılmaktadır.

Antimuan, cephane yapımında, cam ve seramik sanayinde, renklendirme işlerinde kullanılam bir mineral olup, Balıkesir, Kütahya, Bursa, İzmir ve Tokat'ta bulunmaktadır.

Asbest (Amyant), 14 bin °C sıcaklığa dayanıklı olup, ısıya dayanıklı araç ve gereç yapımında kullanılmakta iken, kanserojen olması nedeniyle, kullanımı sınırlandırılmıştır. Eskişehir, Bursa, Erzincan, Hatay, Kars, Ağrı, Malatya, Sivas, İskenderun, Uşak ve Konya'da çıkartılmaktadır.

Barit, çeşitli boyaların yapımında ve sondaj çalışmalarında kullanılan bu maden ısıyı emme ve soğutma özelliği taşıdığı için cam sanayinde kullanılmaktadır. En çok, Antalya, Mersin, Adana ve Elazığ'da çıkarılmaktadır.

Fosfat, suni gübrenin hammaddesi olup, Mardin'den (Mazıdağı) çıkartılır, ancak yeterli olmadığı için ithal edilmektedir.

Wolfram, sert olduğu için özel sanayi çeliği olarak demiryolu, iş makineleri, uçak, gemi, uzay araçları yapımında kullanılmaktadır. Bursa (Uludağ), Kırıkkale (Keskin), Elazığ (Keban) ve Niğde'de çıkartılmaktadır.

Lüle taşı, pipo ve süs eşyası yapımında kullanılmaktadır. Dünyada başka yerde yoktur ve ülkemizde de sadece Eskişehir'de çıkarılmaktadır.

Manganez, çeliğin sertleştirilmesinde, ray ve karayolu araçları, köprü yapımında kullanılmaktadır. Uşak, Afyon, Burdur, Muğla, Artvin, Adana, Antep, Sivas, Erzincan ve Trabzon'da çıkarılmaktadır.

Nikel, tuzlu suya dayanıklı olduğu için sanayide demir, bakır, alüminyum ile alaşım halinde gemi yapımında kullanılır. Ülkemizde Manisa ve Turgutlu'da çıkarılmaktadır.

Oltu taşı, tesbih ve süs taşı olarak kullanılmakta olup Erzurum’un Oltu ilçesinde çıkarılmaktadır.

Zımpara taşı, zımpara yapımında kullanılır ve İzmir (Karaburun, Urla, Çeşme, Ödemiş) ve Muğla’da (Milas) çıkarılmaktadır.

Tuz, kayalardan, göl ve deniz gibi durgun sulardan elde edilir. Üretimin %30’u Tuz Gölü’nden, %10’u kayalardan, geri kalanı da İzmir Çamaltı Tuzlası’ndan elde edilmektedir.

Mermer, heykel yapımında, inşaat işleri ve süslemede kullanılır. Ülkemiz mermer bakımından oldukça zengindir ve de Afyon, Kütahya, Marmara Adaları, Kırşehir, Tokat, Bitlis ve İzmir’de üretim yapılmaktadır.

Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü’nün (MTA) yaptığı araştırmalara göre, Türkiye’de 15,8 milyar tonluk rezervi ile en çok bulunan madenlerden biri dolomittir. Çok nadir bir kireç taşı türü olan dolomit, seramik ve cam yapımında kullanılmaktadır. Bunun dışında, 13,9 milyar ton mermer, 12,3 milyar ton linyit kömürü, 1,2 milyar ton taş kömürü, 5,7 milyar ton kaya tuzu, 3,6 milyar ton bor, 1,5 milyar ton pomza, 1,9 milyar ton da bakır cevheri vardır. Zengin maden rezervine karşın sektörde ithalat ihracatın üzerinde seyretmektedir.

Dünya genelinde yılda 10 milyar ton olan maden üretimi 1,5 trilyon USD civarında ekonomik hacim ifade etmekte, üretim kapasitesinin %10’u metalik madenler, %15’i endüstriyel hammaddeler ve %75’i enerji hammaddeleri olarak dağılmaktadır. Dünyada 132 ülke arasında toplam maden üretim değeri itibariyle 28.sırada yer alan Türkiye, maden çeşitliliği açısından ise 10.sırada bulunmaktadır.

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı madende istihdama ve sektörün büyümesine katkı sağlayacak ve ortaya konan katma değerle Türkiye’nin cari açığını iyileştirecek bir model oluşturulması hedeflediğini açıklamıştır. Türkiye’nin son on yılda 44 milyar USD enerji ve 10,6 milyar USD ham ve yarı mamul maden ithalatı gerçekleştirdiği düşünüldüğünde yeni model ile ithalata bağımlılığın azaltılması amaçlanmaktadır. Öngörülebilir piyasa kapsamında ise özel sektörün önemi vurgulanmıştır. Ağır sanayiden seramik yapımına birçok alanda kullanılan maden kaynaklarının işlenmesi durumunda ekonomiye 2,5 trilyon USD girdi sağlanması beklenmekteyse de sektörün GSMH’da payının çok düşük olması maden kaynaklarının yeterince değerlendirilemediğinin en önemli göstergesidir.

Sektörün Sorunları

Her ne kadar madencilik faaliyetleri ile ilgili ruhsatlar Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı tarafından verilmekteyse de, işletme faaliyetine geçebilmek için 10 ayrı bakanlığın 22 ayrı biriminden izin almak gerekmektedir.

Ruhsat verilme veya arama ruhsatının işletme ruhsatına çevrilmesi, işletme izinleri, temdit projeleri ve güvenlik soruşturmaları gibi madencilik faaliyetleri için alınması zorunlu izinler çok uzun sürmektedir.

Orman izin bedellerinin çok yüksektir, bu da işletilebilir minimum tenör (cut off grade) oranlarını yukarıya çekmektedir ve ekonomiye kazandırılacak cevherler pasaya atılmaktadır (Mayıs 2018 itibarı ile Kanada’da 2 hektar ormana ödenen kira bedeli 4 Kanada Doları iken bu bedel ülkemiz için 9500 ABD \$’dır), Maden ve doğaltaş sektörünün geliştiği birçok ülkede, proje süresince ödenen orman izin bedelleri proje yatırımının %2’sini geçmezken Türkiye’de bu oranın %48’lere ulaşmıştır.

Madenciler tarafından izin bedeli ödenerek yapılan ve gerekli hallerde yangın yolu olarak da kullanılan yollara meşcere kaybı adı altında bir bedel alınmaktadır.

Maden Kanununda ve Orman mevzuatında hüküm bulunmasına rağmen orman izin süreleri maksimum iki yıl ile sınırlandırıldığı için ruhsat süresi boyunca defalarca izin alma zorunluluğu faaliyetleri durma noktasına getirmiştir.

ÇED Yönetmeliği çerçevesinde işlemlerde ilgili tüm kurum ve kuruluşlardan görüş alınmasına rağmen işlem sonuçlandıktan sonra, orman izni ile ilgili olarak aynı kuruluşlardan tekrar görüş istenerek bürokrasi gereksiz yere uzatılmaktadır.

Özel mülkiyete konu araziler, mera alanları ve orman arazilerinde yapılacak arama faaliyetlerine ilişkin izin süreçlerinin arama ruhsat dönem süreleri dikkate alındığında gereksiz zaman kaybına sebep olmaktadır. Maden arama faaliyeti kanunda “kamu yararına faaliyet” olarak belirtilmemiştir.

Özel mülkiyete konu arazilerin kamulaştırılma işlemleri 5 ila 10 yıl gibi uzun süreler aldığından rezervi belirlenmiş, yatırım kararı alınmış maden projeleri yıllarca işletmeye alınamamaktadır.

Her bölgede madenle ilgili davalara bakacak ihtisas mahkemelerinin olmayışı yine zaman kaybına yol açmaktadır.

Arama ve geliştirme faaliyetleri sonucunda, rezerv tespit ederek

üretime geçen şirketler için, geçmişe dönük belgelendirilen arama/geliştirme harcamaları vergiden düşürülmemekte yani madenciye arama faaliyeti için teşvik verilmemektedir. Ülkemizde Madencilik Arge Faaliyetleri için de herhangi bir teşvik yoktur.

İşyeri açma ve çalışma ruhsatlarının alınması esnasında yerel yönetimlerle ciddi sorunlar yaşanmakta, bu konuda herhangi bir standart olmadığı için farklı işlemlerle karşılaşmaktadır.

Vergilerin takip ve tahsili ile Maliye Bakanlığı yetkili olmasına karşın Maden Kanunu gereğince istenilen “borcu yoktur” yazılarının ruhsat hukukunu iptale kadar götüren bir süreç yaşanmaktadır.

MTA Genel Müdürlüğü’nün büyük alanları uzun süreler uhdesinde tutması, ihale kapsamındaki sahaları rasyonel ve seri bir şekilde ihale etmemesi sonucu rezervler atıl kalmaktadır.

MTA özel sektöre yol göstermesi gereken bir kuruluş olmaktan çıkmış, özel sektöre rakip bir kurum hale getirilmiştir.

İhale edilen sahalarla ilgili olarak, önceki ruhsat sahibinin herhangi bir hakkı bulunmamaktadır.

Maden İşleri Genel Müdürlüğü yaptığı ihaleleri kazanan gerçek ve tüzel kişilerin ihale bedelini yatırmalarına rağmen güvenlik soruşturması gerekçesiyle aylarca arama ruhsatlarını vermemektedir.

Ruhsat devir, rödovans, arama ve işletme ruhsatı, işletme izni v.b. işlemlere izin verilirken verilmeyeceğinin ya da ne kadar sürede izin verileceğinin bilinmemesi nedeniyle sektöre yeni girişimci ve yatırımcılar uzak durmaktadır.

Maden İşleri Genel Müdürlüğü’ne yeni alınan ya da yönetici olarak görevlendirilen personel, büro ve arazi denetimi işlemlerinde hizmet içi eğitim eksikliği nedeni ile gerek şeffaflık gerekse kalite standardizasyonundan yoksun olarak hizmet vermektedir.

Buluculuk hakkının verilmesinde kamu-özel ayrımı yapıldığından yeraltı zenginliğini ortaya çıkaran ruhsat sahiplerinin hakları gasp edilmektedir.

III. Grupta yer alan karbondioksit gazı üretimi yapılan ruhsatlarda her vardiya başına bir maden mühendisinin teknik eleman olarak istihdam edilmesi zorunluluğu teknolojisi itibarı ile gereksiz olduğundan ekstra yük getirmektedir.

II. (b) grubu mermer ve doğal taşlara verilen ruhsatların 100 hektarla

sınırlandırılması ve birleştirme işleminde de bu alan sınırlamasına tabi tutulması sonucu havza madencilığının önüne geçilmiştir.

Madencilik yapılabilmesi için, Arama Ruhsatı alınırken ruhsat harcı ve sahanın yüzölçümüne göre teminat, İşletme Ruhsatı alınırken ruhsat harcı, işletme teminatı, teknik nezaretçi harcı ve oda işlem ücreti, ÇED raporu için inceleme harcı, ÇED gerekli olmadığı durumlarda Proje Tanıtım Dosyası, gerekli olan yerlerde ÇED Olumlu Belgesi almak için rapor hazırlanması, Atık Depolama İzni (ruhsat alanı dışındaysa ayrıca ÇED Raporu gerekir), Ön emisyon izinleri, toz ve gaz ölçümü, Deşarj izni, Arazi kullanım değişikliği, mera tahsis izni (meranın ot ve değerine göre hektar başına ödenen para), Özel arazi varsa arazi sahibinden alınacak pazarlığa bağlı olarak ödenecek arazi kullanım izni, Orman İzni (arazi izin ve ağaçlandırma bedelleri), Tesis, Açılma izinleri, İşyeri Bildirimi, İmar ve İnşaat izni, Elektrik ve Su ruhsatı, Patlayıcı Madde Kullanma ve Satın Alma İzinleri ve Depolama Ruhsatı, Kültür Bakanlığı olumlu görüşü, DSİ ve Askeriye olmak üzere diğer izinlerin alınması gerekmektedir.

Yukarıda da belirtildiği üzere bu izinlerin alınması için Maden İşleri Genel Müdürlüğü, Çevre ve Orman, Çalışma, Bayındırlık, Kültür ve Turizm, İçişleri Bakanlıkları ile Belediyeler ve İl Özel İdareleri, Askeriye, SSK, Tarım İl Müdürlüğü, DSİ, TEDAŞ, Vergi Dairesi gibi kamu kurum ve kuruluşları ile arazi sahiplerine muhatap olmaları Sektörün ve Madencilerin Kabusu haline dönüşmüştür.

Çevre Kanunu, Orman Kanunu, Mera Kanunu, Zeytinlikleri Koruma Kanunu, Su Havzaları Kanunu, Milli Emlak Genel Müdürlüğü Kanunu gibi kanunlar ile getirilen yasaklamalar yatırımcıların sektöre girmesini caydırmaktadır. Pek çok yörede bilimsel temele dayanmayan doğal SİT alanı uygulamaları yer altı kaynaklarının ekonomiyi kazandırılmasını önlemektedir.

Riskin en yüksek olduğu sektörlerden biri madenciliktir. Normal vergilerin dışında fiyiyatta % 5 oranında devlet hakkı, % 5 madencilik fonu, % 2 buluculuk hakkı, % 2 belediye hissesi ve %1 ihbar hakkı gibi ek vergiler sektöre yatırımı azaltmaktadır.

Madencilik, yatırım süresi, gelir elde etme süresi en uzun olan sektörlerin başında gelir. Bu nedenle ancak çok büyük firmalar işe girmektedir. Oysa ülkemizde madencilik yapan firmalar küçük ve orta ölçekli kuruluşlardır. Bu nedenle finans desteği gerekmektedir. Madencilik fonu bu amaçla kurulmuştur. Ancak bu fon 01.01.1993 tarihinden itibaren bütçe kapsamına alınmış ve gelirleri hazineye aktarılmıştır. Yetmiyormuş gibi fonlar arasında kurumlar vergisine ve gelir vergisine tabi tek fon madencilik fonudur. Bu vergiler nedeniyle fon bütçesi daha da azalmaktadır.

Pek çok saha kamu kurumları tarafından ruhsatlandırılmıştır. Hiçbir faaliyet yapılmayan pek çok saha özel sektör arama faaliyeti yapamamaktadır.

Dünyada ve ülkemizde uluslararası ticaretin yaklaşık %90’ı deniz yolu ile yapılmaktadır; Çünkü büyük miktarlardaki yükler çok ucuza taşınmaktadır. Bu sistemin bölgesel ve uluslararası ticaret aracı olarak en önemli ayağı limanlardır. Üç tarafı denizlerle çevrili ülkemizin 28 kıyı ilinde kurulu liman tesislerinde en azından yük kapasitesinin artırılması gerekmektedir.

Maden ocaklarında üretilen cevher zenginleştirme ve işleme tesislerine karayolu, demiryolu ve gemiler ile sevk edilmektedir. Nakliyat giderlerinin toplam maliyet içindeki payı yaklaşık %50-60’ı bulmaktadır. Bu durum madenciliğinin yabancı ülke madencilerine karşı rekabet gücünü azaltmaktadır.

Ülkemizdeki enerji fiyatları özellikle elektrik enerjisi çok yüksektir. Neredeyse dünyanın en pahalı enerjisi kullanılmaktadır. Bu durum tüm sektörlerde olduğu gibi madencilik sektörünü de olumsuz yönde etkilemektedir.

Sonuç

Madenler yenilemeyen doğal kaynaklarımız olduğu için cevher satışı yerine uç ürün haline getirilerek yani işlendikten sonra satılarak daha fazla kar edilmesi sağlanmalıdır. Oysa bugüne kadar uygulanan yanlış ekonomik politikalar; yatırımı değil, rantı teşvik etmiştir.

Geçmişte yapılan bazı hatalar nedeni ile madencilik sektörünün doğayı tahrip etme yönünde kötü bir imajı vardır. Tepki olarak maden işletmeciliğine karşı bazı gruplar oluşmuştur. Sektörde maksimum kar amacı ile doğanın tahrip edilmesine izin verilmemeli, üretim sonrası terk edilecek alan yeniden bitki örtüsüne kavuşturularak çevreci gurupların olumsuz tutumları giderilmelidir.

Bir taraftan sanayileşme ve kalkınma hedeflenirken diğer taraftan da işçilerin hakları sosyal güvenceleri korunmalı, iş kazaları ve meslek hastalıklarına karşı gereken önlemler alınmalı, ve hizmet içi eğitimle daha kaliteli insan yetiştirilmelidir. İş kazalarında ön sıralarda yer aldığımız için, iş sağlığı ve iş güvenliği açısından denetimler zamanında ve tekniğine uygun olarak yapılmalıdır.

Amaç Türkiye’de madenciliğin geliştirilmesini ve madenlerden elde edilen üretimin verimliliğinin arttırılması olduğu için tüm sorunların çok ciddi biçimde incelenerek mümkün olan en kısa zamanda çözülmesi gerekmektedir. Enerjinin, yerli maden kaynaklarından sağlanması öncelikli hedef olmalı, arama faaliyetleri çağdaş teknolojiler kullanılarak, kamu denetiminde ve rasyonel bir stratejik plan çerçevesinde yürütülmeli, madencilik faaliyetinin bilinçli ve verimli yapılabilmesi için her aşamada en az bir maden mühendisi

görevlendirilmeli, maden mühendisliği eğitimi yeniden ele alınarak sektörün gereksinim ve beklentilerine uygun mühendisler yetiştirilmelidir.

Maden ürünlerinin değerlendirildiği pazarlar takip edilerek değişimlere uygun stratejiler belirlenmeli üretimde çevre dostu teknoloji ve yöntemler kullanılmalı, madencilik süreçlerinde ve sonrasında çevrenin korunması veya yenilenmesine yönelik önlemler alınmalıdır.

Madencilik faaliyetlerinde, kararlara yöre halkının katılımı sağlanmalı, sektörde faaliyet gösteren kurum ve kuruluşları ile demokratik kitle örgütleri ve sivil toplum kuruluşlarının görüşleri alınmalıdır.

Dünya maden potansiyeli içinde, ülkemizin payına bakıldığında, bor, toryum, linyit, mermer, manyezit, zeolit, trona, barit, feldspat ve sodyum sülfat gibi madenlerde önemli miktarda rezerve sahip olduğumuz bilinmekle beraber bu kaynakların işlenmesi, bunlardan öncelikle yarı mamul, sonra mamul ürünlerin üretilmesi konusunda bilimsel araştırma yapılması gerekmektedir.

Şu anda yürürlükte olan Maden Kanunu madencilğe destek olacağı yerde engel olmaya başlamış olup, ceza, mali yaptırım ve bürokrasiden başka bir yükümlülük getirmemektedir. Yürürlüğe girdiği 1985 yılından bu yana 23 kez değişikliğe uğraması takip ve uygulamalarda zorluklara yol açmıştır. Bu nedenle ilgili Sivil Toplum Kuruluşları ile birlikte uluslararası standartlara uygun, her maden grubunun ihtiyacına cevap verecek yeni bir Maden Kanunu çıkartılması şarttır.

KAYNAKÇA

TMMOB Maden Mühendisleri Odası (Mart 2011). *Madencilik Sektörü ve Politikaları Raporu*.

Düzgün, H.Ş. (Temmuz-Eylül 2015). *Türkiye Madencilik Politikaları Değerlendirmesi*, İTÜ Vakfı Dergisi, s.32

TATAR, Ç (Eylül-Ekim 2016). *Madencilik Sektörünün Sorunları ve Çözüm Önerileri, Dökme Malzeme*, Gökem Ofset Matbaa, Sayı:13, İstanbul,

Özden, A. ve Hacikoğlu, M.(Mart 2018). Madencilik Sektörü, A&T Bank Ekonomik Araştırmalar Departmanı

T.C Kalkınma Bakanlığı (2018). *Madencilik Politikaları, Özel İhtisas Komisyon Raporu*

TÜDEV DENGE

SARITAŞ, Prof. Dr. Eyüp
“Sarı Uygur Kültürünün Mimariye Yansımaları Üzerine Bir İnceleme”.
TÜDEV Denge. 2020/9: 90-112.

SARI UYGUR KÜLTÜRÜNÜN MİMARİYE YANSIMALARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Prof. Dr. Eyüp SARITAŞ¹

Özet

Sarı Uygurlar, Çin'in Gansu eyaletinin Sunan Yuguzu otonom İlçesi ve çevresindeki kasaba ve köylerinde yaşamaktadırlar. Çin'in en az nüfuslu 10 azınlık milletinden olan Sarı Uygurların toplam nüfusunun 13.200 civarında oldukları bilinmektedir. Tamamı Budizm'in Lamaizm mezhebine inanmaktadırlar. Her ne kadar bir çok bakımdan etnik kimliklerini koruma konusunda çok başarılı olsalar da, Tibetlilerle aynı dine inanmaları sebebiyle, özellikle inanç konusunda Tibetlilerle pek çok ortak noktaları bulunmaktadır. Giyim-kuşam kültürü bakımından Sarı Uygurlar, Çin'in en belirgin milletlerinden birisini oluşturmaktadırlar. Koli şekline benzeyen tepesinde kırmızı renkli iplerin püskül şeklinde sarkan şapka, Sarı Uygur toplumunun adeta milli simgesi haline gelmiş olup, özel ve kamumirari yapılarına da damgasını vurmuş vaziyettedir. Sözünü ettiğimiz kırmızın püsküllü şapk evlerin çatıları ile penceri arasında da renkli boyalarla çizimleri belirgin bir şekilde tasvir edilmiştir. Dini inanç konusunda da oldukça hassas olan Sarı Uygurların dini içerikli mimari yapıları ise tamamen Çin tarzında inşa edilmektedir. Çin tarzı mimari tarzının en büyük özelliği, uçları kalkık bir tarzda karmaşık ahşap malzemeler birbirine girmiş şekilde vücuda getirilmektedir. Biz bu kısa araştırmamızda, Sarı Uygur etnik kimliğinin mimariye yansımaları üzerine bir değerlendirme yapmaya gayret edeceğiz.

Anahtar sözcükler: Sarı Uygur, Sunan, Gansu, Mimari, Çin

GİRİŞ

Toplam nüfusu 13200 civarında olan ve Çin'de yaşayan Sarı Uygurlar, sahip oldukları geleneksel kültüre bağlı kalmaları ile tanınmaktadırlar. Türkiye'de

¹ İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Çin Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. eyupsaritas1991@hotmail.com

Sarı Uygurlar olarak bilinen Sarı “Yuguzu” milleti etnik kimliklerini  zellikle mimari alanda kuvvetle yařatmaya gayret etmektedirler. Konuya giriř yapmadan  nce kimlik, kimlik-mekan iliřkileri gibi  nemli kavramlar  zerinde bir takım kısa aıklamaların yapılmasının faydalı olacaėı g r ř ndeyim. Bilindiėi  zere Avrupa’da Sosyal Bilim literat r nde “kimlik” kavramı “self” ve “identity” olarak ifade edilmiřtir. John Locke’dan beri kimlikle ilgili kavramsal aıklamalar, “self” terimi  er evesinde ele alınırken, 20. y zyıldan itibaren “identity” kavramı yerleřmiřtir. “Identity” Latince’de “ayniet”, “deėiřmezlik” ve “s reklilik” manasını tařıyan “idem”den gelmektedir. Bu manasını temel olarak muhafaza etmiřtir².

Kimliėin meydana geliři ge miř, řimdiki zaman ve gelecek arasında muayyen bir insicam ve birliėin tesiriyle m mk nd r. Bu    zaman boyutunun birbirinden kesin hatlarla kopuk olması durumunda, toplum hafızasında bir d zen, devamlılık ve birlik hali oluřamayacak ve onun kimliėi de oluřamayacaktır. Fert ve toplum bu hafıza ve hatırlama ile birbirine baėlanmakta ve etkileřim i ine girmektedir³.

 in’in diėer azınlık milletleri gibi Sarı Uygurlar da etnik kimliklerinin izlerini inřa ettikleri mimari yapılar da yaygın olarak kullanmıřlardır. Aslına bakılacak olursa, Sarı Uygurlar Han ve Tibet milleti gibi kendilerine  zg  mimari tarza sahip deėiller. Yařadıkları k ylerde inřa ettikleri meskenlerin en eski olanları Anadolu’da kara  atı adı verilen  atılar  nce aėa larla  rt lm ř, daha sonra ie aėa ların  zeri hasır gibi bitkiden imal edilmiř  rt ler kullanılmıř en  st kısmında toprakla kaplanmıřtır.

Bu gibi k y tarzı evlerin yenileri artık g n m zde inřa edilmemekte, řehirlerde olduėu gibi, duvarları tuėladan,  atısı kiremitle kaplanmış  atılar tercih edilmektedir. Sarı Uygurlar yařadıkları k y ve řehirlerde inřa ettikleri mimari yapılar zamanımızın řartlarına uygun klasik mimari yapıları inřa etmektedirler, fakat bu yapıların  atılarına, giriř yapılarının  st kısımlarına ve pencere ve camların  zerlerine geleneksel k lt rlerinin sembol  olan resim,  izim ya da yapısal b l mler eklemektedirler. Biz bir tarihi olarak g nl k sosyal ve ekonomik yařamda k lt rel  zelliklerin yařamın her alanında kullanılmasından yanayız. Milletlerin ge miř zamanlardan edindikleri k lt rel deėerlerin g n m zde yařatılmasının ge miř ile g n m z  bir arada yařatacaėından,  zellikle mimaride k lt rel  izgilerin ve  zelliklerinin kendi k lt rlerine yabancı kalmamalarını saėlayacaktır.

² Y cel  zt rk, “Tarih ve Kimlik”, **Akademik İncelemeler**, Cilt 2, Sayı 1, 2007, s. 4.

³ Friedrich Kratochwill, “History, Action and Identity: Revisting The Second Great Debate and Assessing Its İmportance For Social Theory”, **European Journal of International Relations**, Vol. 12, Issue 1, 2006, s. 16.

Hasan Topal adlı bir Türk mimar bu konuda şu fikirleri ileri sürmektedir: “Toplumsal yaşamın her alanına dikte edilen anlayışlar, politika, eğitim, kültür, sanat, estetik ve mimarlık alanlarında da eskiye özlem ve özentiye toplumun bilinçaltına yerleştirmeye, eskiyi egemen hale getirmeye çalışmaktadır. Üstelik algı ve beğeni düzeyinin gelişmesi eskiye, eskiden olan yönlendirilmektedir. Geçmiş mimarlık üsluplarının, yapı elemanlarının, dekoratif kalıplarının, mimari parçalarının eklentik bir şekilde yapı cephelerine mimarlık olarak kentsel mekanına yansıtılmaları, taklitçilikten, kopyacılıktan öteye geçmez. Geçmiş, tarihe mimarlık mirasına duyarlı yaratıcı ve yenilikçi bir tasarım anlayışı yerine, taklitçiliğe, geçmişte kullanılan mimari elemanların yapıların kopyalanmasına sığınan anlayışlar, topluma, mimarlığa ve kente olumsuz örnekler oluşturmaktadırlar. Bu yapılar çağımız ve günümüz mimarlığı değildir. Bu yapıların topluma mimarlık olarak sunulması ise kaygı verici bir gelişmedir ⁴.”

A. SARI UYGURLARDA MEKAN-MİMARİ

İnsanlar yaşadıkları mekanları, fiziksel bir gerçekliği algılamamanın ötesinde, hissetmekte, onlara bağlanmakta ve kendilik duygularını bir takım mekânsal değişkenler üzerinden tanımlamaktadırlar. Mekandan bağımsız bir kimlik düşünülmemesi gibi, kimliksiz bir mekan da düşünülemez. İnsanlar yaşadıkları mekanlarla ilişki kurmakta, onlara anlamlar atfetmekte ve içinde bulundukları bu yaşamsal çevre aracılığıyla kimliklerini oluşturmaktadırlar ⁵.

Tarihi dönemlerden itibaren Sarı Uygur toplumunda görkemli bir şekilde inşa edilen mimari yapılar ile halkın barınmada kullandıkları çadır ve evler birbirinden tamamen farklı bir yol izleyerek gelişmeler göstermiştir. Yaklaşık olarak 700 yüzyıl önce Xinjiang Uygur Otonom Bölgesi’nden çeşitli sebeplerle günümüzde yaşadıkları bölgeye gelip yerleşen Sarı Uygurlar, Tibetlilerin uzun süren baskıları neticesinde İslam dinine inanmaktan vazgeçip Budizm dinine inanmaya başlamışlar ve günlük hayattan dini yaşama kadar bir çok bakımdan Tibetliler ile ortak kültürel değerlere sahip olmuşlardır. Budizm dinine girmeleri ile kaçınılmaz olarak Tibet tarzı dini tapınakları inşa etmeye başlayan Sarı Uygurlar, din dışı mimari yapılarda Tibet mimari etkisinde kalmayıp, uzun yüzyıllar öncesi sürdükleri göçebe hayat tarzındaki çadır evlerde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Göçebelik hayatından vazgeçip yerleşik hayata geçmelerinden sonra ise topraktan yapılmış kerpiç evlere yönelmişlerdir. Bu anlattıklarımızdan açıkça anlaşılmaktadır ki Sarı Uygurların barınmada kullandıkları çadır ve özellikle ev mimarisinde Tibet özelliğinin bulunmayışı oldukça dikkat çekicidir.

⁴ Hasan Topal, “Mimarlık Aracılığı İle Eskiye Öykünme”, **Ege Mimarlık**, Nisan 2012, s. 7.

⁵ Melek Göregenli-Pelin Karakuş, “Göç Araştırmalarında Mekan Boyutu: Kültürel ve Mekânsal Bütünleşme”, **Türk Psikoloji Yazıları**, Aralık 2014 Sayı 17.

Sarı Uygurlar bozkırlarda kullandıkları çadır mimarisinde eski atalarından aldıkları kültürel temelleri, köylerde barınmada kullandıkları evler ise Anadolu'da görülen ve Türkiye'de "Kara Dam" diye tabir ettiğimiz tarzda inşa edilmişlerdir. 1980'li yıllardan itibaren orijinal tarzına göre görkemli bir şekilde inşa edilen Sarı Uygur tapınakları, 20. yüzyılın 80'li yıllarından itibaren tekrar inşa edilirken, orijinal mimari özellikleri gözetilerek tekrar inşa edilmiştir.

Yukarıda kısaca tanıtılmaya çalışılan tapınak mimarisinin dışında Sarı Uygurların mekânsal yaşamlarında kendilerine özgü herhangi mimari tarza rastlanmamaktadır. Fakat Sunan ve bu ilçeye bağlı bazı kasabalarda pek çok konut, iş yeri, iş hanı ve binanın üst kısımları Sarı Uygur kadınlarının başlarına giydikleri silindirik biçiminde kırmızı renkli şapkalar şeklinde inşa edilmişlerdir (Resim -1). Bu görünüm, Sarı Uygur yerleşim birimlerine dikkat çekici bir mimari kişilik kazandırmaktadır.

Bunun dışında önemli sayıdaki Sarı Uygurlar yaşadıkları evlerin giriş kapılarının üst kısımları kendi etnik giysilerinin sembolize eden kadın şapkası şeklinde inşa edilmişlerdir. Bazı Sarı Uygur hane sahipleri ise pencere camlarına Sarı Uygur kadınına simgeleyen mavi ve kırmızı renklerdeki kadın şapka resimleri çizdirmektedirler (Resim-2).

Sarı Uygurların merkezi olan Sunan ilçesi, onlar için bir yaşam merkezi, daha doğrusu bir kültür çevresidir Sunan ve çevresinde sanayileşmenin olmaması Sarı Uygurlar için hayati derecede önemli olan tarihi çevre için büyük bir şans durumundadır. Öyle ki sermaye ve konut pazarının küreselleşmesi ile birlikte İstanbul 21. yüzyılın en değerli nesnesi, hatta öznesi haline gelmiş, kent arazileri de kullanım değerlerinden çok değişim değerleri ile kıymet kazanan birer metaya dönüşmüştür. Fabrikaların İstanbul'daki hakimiyetlerini turizm, finans ve hizmet sektörlerince denetlendiği bu yeni dönemde emekçilerin barındıkları kenar mahalleler göze batmaya başlamıştır. Büyüyüp genişleyen kentin en fazla prim yapan arazileri haline gelmiştir. Tüm bunların Sunan ve çevresinde olmayışı Sarı Uygur kültürünün en etkileyici bir şekilde yansıtan mimari yapıları ve tarihi evre için büyük bir avantaj sağlamıştır ⁶.

B. SARI UYGURLARDA MESKEN TÜRLERİ

Uygur Kağanlığı döneminden başlamak üzere, Uygurlar örtüsü sığır derisinden, iskeleti ise ağaçtan imal edilmiş çadır evlerde yaşarlardı. Sarı Uygurların ataları doğuya göç ettikten sonra, göçebe hayvancılığı temeline dayalı ekonomileri geliştikten sonra ise sığır ya da koyun yünü kullanılarak dokunmuş örtülerle

⁶ Cihan Uzuçarşılı Baysal, "Ayazma'dan Bezirganbahçe'ye Yeniden İskanın Yarattığı Kültürel Mağduriyetler ve Yeni Kimlik İnşası", **Dosya 16, Kültür ve Mekan**, Ekim 2009, s. 35.

çevrelenmiş çadır evlerde barınırlardı. Fakat burada sözünü ettiğimiz çadır evler, Sarı Uygur toplumunda yaşayan ekonomik durumu iyi olan aileler için geçerli idi. Fakir olan aileler ise dağ yamaçlarını oyarak oluşturdıkları kovuklarda yaşamak durumunda idiler ⁷.

Kağanları dahil tüm Uygur halkı bir yere göç etmeleri gerektiğinde çadırlarını da beraberlerinde getirirler ve seyyar denebilecek evlerini kurarlardı. Uygurlar ağaç parçaları ve sığır derisinden yaptıkları çadırları çok uzun bir süre kullanmayı tercih etmişlerdir. Öyle ki Çin Devleti kuruluncaya kadar Sarı Uygurlar göçebe toplumlara mahsus bu tür barınakları kullanmaya devam etmişler, fakat 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra devletin teşvik etmesiyle kısmen yerleşik hayata geçerek toprak ve tuğladan oluşan, Anadolu'da kara çatı olarak tabir edilen üzeri düz şekilde inşa edilen evleri inşa etmeye başlamışlardır. Yukarıda da sözü edildiği üzere Genellikle sığır ya da koyun derisinden yapılan çadır örtüsü, evin iskeletini sarmalar vaziyette yapılırdı. Eski Uygur evleri Moğol çadır evlerine benzemezdi ve dört ya da altı tahta ayakta oluşurdu.

Uygurların çadır evlerini oluşturan ve yere batırılan tahta kazıkların sayısının 9 adet olmasına dikkat edilirdi. Eski ve belirli bir inanışın temelini oluşturduğuna inanılan bu gelenek 1000 yıldan fazla bir süre kullanılmıştır. 9 direktan meydana gelen çadır evler geniş, aydınlık, havadar ve oldukça geniş bir yer kaplardı, öyle ki bu boyutlarda bir çadır ev 100'den fazla misafiri ağırlamak üzere içine alabilirdi.

Günümüz Sarı Uygur çadırları ise dış kısmı kare şeklinde olup çadırın her bir duvar kesiminde 5 chi ⁸ uzunluğunda direklerle ayakta tutulur ve çadır toplam 12 direktan oluşur. Bunun yanında 6 ya da 9 direktan oluşanlar da mevcuttur. Sağlam bir şekilde tasarlanan bu tür çadırlarda yaşayanlar için yağmurdan ya da rüzgardan endişe etmeye gerek yoktur. 12 direkli çadırların çok rağbet görmesinin nedeni 12 Hayvanlı Takvim ile yakın bağlantılıdır ⁹.

Çadır kuracakları yerden rüzgardan korunacak ve güneşli bir yer olmasına dikkat ederler, çadırın içine yukarı gelecek şekilde bir Buda heykeli koyarlar, yatacakları zaman çadırın girişinin sol tarafına yatak serip uyurlar, zemine çadır ya da hayvan derisinden yapılmış yaygı sererler. Mülakat yaptığımız bazı kaynak kişiler günümüzde çadırların yeni tarzda yapıldığı belirtilmişlerdir, fakat yeni

⁷ Tian Zicheng-Duo Hong, "Yugu Zu Fengqing (Sarı Uygur Gelenekleri: 裕固族风情)", **Gansu Kültür Yayınevi**, Lanzhou 1994, s. 134.

⁸ 1 chi metrenin 1/3'ü uzunluğundadır.

⁹ Tian Zicheng, "Yugu Zu Juzhu Wenhua Chutan (Sarı Uygurlarda Barınma Kültürü Hakkında Bazı Görüşler: 裕固族居住文化初探),

tarzdaki çadır örneklerine gittiğimiz yerlerde rastlamadık. Belki bizim gitme olanağı ya da zamanı bulamadığımız uzak bozkır bölgelerinde bu tür yeni çadır örneklerinden mevcuttur. Yazlık ya da kışlık evlerde çadırlara keçe ve kilimler serilirdi, Yaygı yayma geleneği de artık kalkmak üzeredir, zira fayans döşeli evlere Çinlilerde olduğu gibi ayakkabı ile girilmektedir. Dolayısıyla keçe ve kilim gibi yaygılara gittiğimiz yerlerde rastlamadık.

Dağlık olmayan düz bölgelerde hayvancılık ya da çiftçilikle uğraşan Sarı Uygurlar yerleşik hayata geçmiş olup kerpiçten yapılan evlerde otururlar. Çadırın sol tarafı erkek misafirlerin oturmaları için ayrılmıştır. Sağ taraf ise kadın misafirlere aittir, burada aynı zamanda ocak gibi yemek yapmakta kullanılan eşyalar konur. Çadırın tam ortasında soba yer alır. Burası yemek yapılan ve ısınılan yerdir.

Minghua bölgesinde yaşayan göçebe Sarı Uygurlar, Çin kurulmasından 40-50 yıl önce toprak evlerde yaşarlardı. Fakat evin kızı evlendiğinde, düğün çadırlarda düzenlenirdi. Develerini güttükleri yerlere ve dua etmek üzere uygun bir yere tapınak yerine geçecek çadırlarını kurarlardı¹⁰.

Sarı Uygurların yaşadıkları bölgede yaptığımız saha araştırmalar sırasında bir kaç köy, kasaba, ilçe ve kışlakları görme ve inceleme imkanını bulduk. İlçe ve şehirlerde yaşayan Sarı Uygurların tamamı modern apartman dairelerinde yaşarlar. Fakat bazı ilçelerin kenar mahalleleri ile kasaba ve köylerde ikamet eden Sarı Uygurlar toprak ve tuğla evlerde yaşamaktadırlar. Görme imkanını bulduğumuz kasaba köylerde toprak evlerin sayısını oldukça az olduğunu fark ettik.

Yeni nesil artık bu tür evlerde yaşamayı tercih etmemektedirler. Hatta kasaba ve köylerde yıkılmış ve terk edilmiş evlerin daha çok toprak evler olduğu dikkati çekmektedir. Türkiye’de de olduğu gibi çamur diyebileceğimiz bir maddeden imal edilen ve kerpiç diye ifade edilen inşaat malzemeleri artık Çin’de de imal edilmemektedir.

Giyim ve kuşam kültüründe olduğu gibi günümüzde Sarı Uygur evlerinin kendisine mahsus özellikleri bulunmamaktadır. Pek çok alanda olduğu mesken inşa etme konusunda da Han milletinin mimari tarzının etkilerini aldıkları gözlenmektedir. Çinlilerde olduğu gibi kasaba ve köylerdeki evlerin tamamına yakın bir kısmı büyük bir avlu içine inşa edilmiştir. Hayvancılığının yanında tarımla da uğraşan ailelerin evlerinin avlularının nisbeten daha geniş olduğu göze çarpmaktadır. Bunun nedeni tahıl depolama ve traktör ve tarım

¹⁰ Yuguzu Jian Shi (Sarı Uygurların Kısa Tarihi: 裕固族简史),” Yazma Ekibi, Minzu Yayınevi, Pekin 2008, s. 83-84.

aletleri için inşa edilmiş yapıların varlığıdır. Avlu kapısının hemen üstünde porselen üzerinde yapılmış renkli resimler vardır. Bu resimler daha çok yaz ya da kışın doğa resimlerinden oluşmakta, kapının sağ ve sol yanında Çince mutluluk ve bereket anlamına gelen büyük sözcüklerin yazılı olduğu kırmızı kağıtlar asılmıştır.

Günümüz Sarı Uygurları genel olarak iki tür mesken kullanmaktadırlar:

1. Modern Evler: İnsanlar için en önemli ve en popüler yer örneği evdir. Ev insanlara tutundukları ve köklendiklerini hissettirdikleri, anlamın ve itinanın merkezi olan bir yerdir¹¹. Burada sözü edilen modern anlamdaki apartman daireleridir. Sunan ilçesinde yaşayan Sarı Uygurların tamamı bu tür apartman dairelerinde ikamet etmektedirler. Yüksek binaların pez fazla görülmediği bu ilçedeki meskenlerin önemli bir bölümü apartman dairelerinden oluşmaktadır (Resim-3). Tüm dünyayı etkisi altına alan globalizm burada da kendini göstermektedir. Bildiğimiz anlamdaki modern apartman yaşamı Sarı Uygurların geleneksel göçebe çadır yaşam tarzını dejenere etmiştir. Halk arasında yaptığımız mülakatlarda, orta ve yaşlı kuşağa mensup kişiler şehir hayatından pek hoşlanmadıklarını ifade etmişlerdir. Fakat genç nesilbüyüklerinin bu fikirlerini hiçbir şekilde kabul etmemektedirler. Genç nesil, göçebe hayvancılığı ve mensup oldukları milletin geleneklerine pek fazla ilgi göstermemektedirler, modern yaşamın nimetlerinden faydalanıp şehir hayatına ilgi duymaktadırlar.

Bu ilçenin 10.000'den fazla olmasına rağmen çok tenha bir görüntüsü gözlerden kaçmamaktadır. Bu durum kışın böyledir, fakat yaz mevsimlerinde de aynı özellik önümüze çıkmaktadır. Zira çok eski zamanlardan bu yana göçebe hayvancılığın vazgeçmeyen Sarı Uygurlar kışın kışlaklarda, yazın ise yazlaklarda yaşamlarını sürdürmektedirler. Acil ihtiyaçları için şehir ya da köylerdeki evlerine kısa süre için gelirler. Dolayısıyla yerleşim yerlerinde, özellikle kasaba ve ilçelerde devamlı olarak kalan Sarı Uygurların sayısı oldukça sınırlıdır. İhtiyaçları görmek üzere ilçe ya da kasabalara gelenlerin dışında okul çağında çocukları olan aileler de kaçınılmaz olarak en azından yaz aylarında çocuklarının okula devam edilmeleri için yerleşim yerlerinde ikamet etmektedirler.

2. Köylerde yaşayan Sarı Uygurlar, topraktan inşa edilmiş, bizim Anadolu'da kara "dam" diye tabir ettiğimiz, evin çatısının kallar ve hasırlarla örtüldüğü köy evlerinde yaşamlarını sürdürmektedirler. Sunan ve çevresinde tamamı Sarı Uygurlardan oluşan köy pek fazla görülmemektedir. Bazı köylerin nüfusunun çoğunluğu Sarı Uygurlardan meydana gelir, diğer kısmı ise Han, Moğol ya da Tibetlilerden oluşmaktadır. Fakat ilçe, kasaba ya da köylerde yaşayan Sarı Uygurlar eğer göçebe hayvancılığı ile geçiniyorsa yılın yaklaşık olarak dokuz

¹¹ Ezgi Tuncer Gürkuş-Ömer Barkul, "Yer üzerine Kavramsal Bir Okuma Denemesi", **Sigma** 4 Sayı 1-2, 2012, s. 4.

ayını yazlak ya da kışlaklardaki evlerinde hayvanlarını otlatarak yaşamaktadırlar. Biz 2011 yılının Şubat ayının son günlerinde Sunan ilçesinden ayrılıp kışlak bölgelere düzenlediğimiz araştırmayı tamamlayıp geri dönerken, yok üzerinde olan Dahe köyünde durduk ve köyün bakkalına gidip konuşabileceğimiz bir Sarı Uygurun olup olmasını sorduk. Bakkallık yapan Çinli vatandaş kışın köylerinin nüfusuna kayıtlı Sarı Uygurların tamamının kışlak evlerinde bulunduklarını, dolayısıyla köyde her hangi bir Sarı Uygurun bulunmadığını ifade etti.

Bu köyün evleri de diğer köylerde olduğu gibi çoğunlukla topraktan yapılmış olduğunu fark ettik. Fakat evlerin tamamına yakın bir kısmı yüksek duvarlarla çevrilmiş avlunun ortasında bulunmakta idi

Sarı Uygurların kırsal kesiminde yaşayan göçebe ve tarımla uğraşan kesimleri yatak odalarında soba kullanmamaktadırlar. Isınmak için oldukça ilginç bir yöntem uygulamaktadırlar Şöyle ki: Yaklaşık 6 ya da 7 metrekaare büyüklüğündeki çift kişilik tahtadan yapılmış yatak odasının duvarına yerleştirilmekte ve duvarın dışından bir futbol topu büyüklüğünde delik açarak önce bir miktar köz konmakta ve köz ateşe dönüştüğünde büyük bir eleklenmiş koyun gübresi bu delikten kürekler dolusu atarak yatağın alt kesiminin ısınması sağlanmaktadır. Tahtadan yapılmış büyük divanın ateşten zarar görmemesi için yatağın alt kesimine çok kalın olmayan demir saclar yerleştirilmektedir. Bazı Sarı Uygur vatandaşları bu yöntemin çok eski zamanlardan bu yana Han milleti tarafından kullanılagelmek olduğunu, dolayısıyla Sarı Uygurların bu tür oda ısıtma yöntemini Han Çinlilerinden aldıkları görüşünü taşımaktadırlar. Bu yöntem kalabalık koyun sürüleri ile gün boyu meşgul olan ve ev işlerine çok fazla vakit ayıramayan yazlak ve kışlak evlerde yaşayan göçebe hayvan yetiştiricileri için çok daha pratik olmaktadır.

Bazı Sarı Uygur ileri gelenleri, alttan kömür ya da tezekle yatağı ısıtma geleneğinin çok uzun yüzyıllardır bilindiğini ve bu usulün şehirlerde pek kullanılmadığını, ilçelerin kenar mahallelerinde, köylerde ise her evde mutlaka tercih edildiğini gördük.

Bozkırlarda genelde bir oda bir salon şeklinde inşa edilen yazlak ve kışlak evlerin tamamı ihtiyaç duydukları elektrik enerjisini yaptırdıkları özel düzeneklerle kendi imkanları ile üretmektedirler. Bu şekilde üretilen elektrik enerjisi çok daha ekonomik olmaktadır. Bu tür evlerin önünde birkaç metre derinliğinde mutlaka büyükçe bir kuyu bulunmaktadır. Kışın bu bölgeye çok miktarda kar yağdığı için kuyuya doğru açılan arklardan eriyen temiz kar suları kuyuya akmakta ve evin aileleri için temiz ve ucuz su kaynağı olmaktadır. Bu gibi kuyu suyu kullanma geleneği Sarı Uygurların yaşadıkları Huangnipu gibi kasabalarda olduğunu bizzat görme imkanını bulduk.

Sarı Uygurların yaşadıkları yerlerde yaptığımız saha araştırmaları

sırasında ilçe, kasaba ve köylerde, birbirine benzeyen ve bitişik olarak inşa edilen evlerin sayısının arttığı gözlenmektedir. 100-150 yıl önce ya da daha önce inşa edilmiş eski evler ya olduğu gibi bırakılarak yerleşim biriminin daha yukarı kısımlarında kooperatif şeklinde evler inşa edilmekte ya da eski evler tamamen yıkılarak yerine modern müstakil evler inşa edilmektedir. Bu gibi tek tip evlerin kapılarının yaklaşık yarım metre üstüne Sarı Uygurların evlenirken giydikleri geleneksel kırmızı şapka şeklinde yapılmaktadır.

C. SARI UYGURLARDA TAPINAK MİMARİSİ

Sarı Uygurlar ana Uygur kitlesinden ayrılıp doğu yönünde göç etmeye başlamışlar ve günümüzde Gansu eyaletinin kuzeybatı kesimine düşen Jiayuguan şehri yakınlarında bulunan Suzhou ile Gaozhou yakınlarındaki dağlık bölgelere yerleşmişler ve Qinghai eyaletinin Hu Otonom İlçesi sınırları içinde kalan bölgelerden Qilian Dağları'ndan kuzey kesimine doğru genişlemişlerdir. Bu dönemde Tibet Budizminden geniş olarak etkilenmişlerdir. Tibet Budizmini benimsediklerinde bu dinin "Sajia" adı verilen mezhebine girmişlerdir. Sarı Uygurlardan bir kısmının Ming hanedanının ortalarına doğru aynı dinin Gelu mezhebine geçiş yaptıkları ve bu yıllarda Huangzang Tapınağı adıyla ilk tapınaklarını inşa ettikleri bilinmektedir. Kaynaklar Huangfan Tapınağı'nın tam olarak hangi yılda inşa edildiğine dair kesin bir bilgi vermemektedirler. Qing hanedanının ilk yıllarından sonra Jingyao ve Kanlong Tapınakları'nı inşa etmişlerdir. 1932 yılına gelindiğinde Sarı Uygurların yaşadıkları bölgelerde 10 adet tapınak vardı. Kabileler halinde yaşayan Sarı Uygurların her kabilesinin kendine ait bir tapınağı bulunurdu¹³. Bu yüzden Sunan çevresindeki bu 10 tapınakta da Sarı Uygur kabilelerinin yaşadıkları yerlere göre dağınık vaziyette idi.

Günümüzde Sunan ve çevresinde yaşayan Sarı Uygurlara ait eski dönemlerde inşa edilmiş hiçbir tapınak bulunmamaktadır (Resim-6). 1986 yılına gelindiğinde, açılma politikası dini faaliyetlere serbestlik getirmiş, dolayısıyla Çin yönetimi yıkılmaya yüz tutmuş tapınakların tamirat ve tadilat işlerine izin vererek, eski tapınaklar aslına uygun bir şekilde yeniden ele alınmasına yardımcı olmuştur. Öyle ki 1981-1988 yılları arasında Kanglong Tapınağı, Minghai Tapınağı, Mati Tapınağı, Changgou Tapınağı ve Wenshu Tapınağı¹⁴ tamir ve tadilattan geçirilerek yeniden din hizmetine açılmıştır.

¹³ Fan Peng-Ma Yaping, "Gansu Minzu Zongjiao Duben (Gansu Milletlerinin Dini Hakkında)", Gansu Millet Yayinevi, Lanzhou 2009, s. 58.

¹⁴ Yan Tianling, "Zongjiao Ruohua Xianxiang Shitan-Sutan Yugu Zu Zang Chuan Fojaio de Diaocha Yanjiu (Dinin Zayıflaması Fenomeni Üzerine Bir Değerlendirme Sunan Sarı Uygurları Arasında Tibet Budizmi'nin Yayılması Hakkında Bir İnceleme), Xibei Minzu Yanjiu (uzeybatı Milletleri Araştırmaları), 1996 Sayı 1, s. 90.

1958 yılına kadar her bir Sarı Uygurların tapınağının sahip oldukları hayvan s r leri ve sınırları belirlenmiř bozkırlarda geniř arazileri vardı. Bu durum Sel uklu ve Osmanlı devletinde yaygın olarak kullanılan vakıf sistemine benzetmek m mk nd r. İřte tapınakların sahip oldukları arazi ve daha  ok koyunlardan oluřan hayvan s r leri tapınaklara vakfedilen unsurlar olarak kabul etmek m mk nd r. Bu s r lerin ve arazilerin gelirleri tahmin edileceėi  zere dini faaliyetlerin finansmanında ve tapınakların  eřitli masraflarının karřılanmasında kullanılırdı.

Tibet b lgesinde olduėu gibi Sarı Uygurların  zellikle b y k  aplı tapınaklarında da belirli d nemlerde geniř  aplı dini merasimler d zenlenirdi. T m tapınaklarda her ayın 15'inde k  k merasimler d zenlenir, bunun yanında her yılın Ocak, Nisan, Haziran ve Ekim aylarında b y k  aplı dini t renler ger ekleřtirilirdi. Ocak ayındaki t renler, Sarı Uygurlarda katılımın en fazla olduėu dini t ren idi. Zengin sofraların hazırlandığı bu gibi eski T rklerdeki toya benzer t renlerde hayvanlar kesilir, yeni giysilerini giymiř t m toplum  yeleri, Budizme mahsus t ts ler yakarlardı. Nisan ayında d zenlenen t renler ise bir t r oru  d nemine rastlardı. Bu d nemde bařta y kesk r tbeli lamalar olmak  zere diėer k  k r tbeli din g revlileri iki g n s reyle oru  tutarlar. Oru  s resinde sadece tereyaėlı  ay i ilirdi, bařka hi bir yiyecek ve i ecek yiyip-i me dinen yasaktı. İftar saatinde vatandaşlar tapınaėa gelirler, rahipler pirin  ve tereyaėdan yapılmıř bir t r yemeėi yerler, daha sonra ise yemeėe tapınaėa gelen t m halk katılırdı¹⁵.

Sarı Uygurların yařadıkları b lgelerde mimarlık sanatı aėırlıklı olarak dini ibadette kullandıkları tapınaklar inřa etmek alanında daha etkin bir bi imde geliřmiřtir. Dini faaliyetlerin ger ekleřtirildiėi tapınaklar,  adır ve k y tipinde inřa edilen evlerin geliřimine g re daha ge  bir d nemde geliřme kaydetmiřtir.

Lamaizm Sarı Uygur toplumunda hızla geliřme imkanı bulmasından itibaren, birden fazla erkek  ocuėa sahip olan aileler oėullardan mutlaka birisini rahip olarak yetiřtirilmek  zere hemen her yerleřim biriminde inřa edilen tapınaėa g ndermiřtir. Ming hanedanı d neminin son yıllarından itibaren Sarı Uygurların yařadıkları dar coėrafyada Lamaist Tapınakların inřasına hız verilmiřtir. Burada s z  edilen tapınaklar, inřa edilmeye bařlamalarından itibaren sadece ibadetlerin yapıldıkları yerler olmakla kalmamıř,  eřitli k lt rel ve ekonomik faaliyetlerin ger ekleřtirildiėi birer merkez fonksiyonunu da  stlenmeleri nedeniyle, Sarı Uygurlar arasında g zel sanatların  nemli dalı olarak mimari sanatı da geliřme imkanı bulmuřtur.

¹⁵ Abd rreřit Celil Karluk, Sarı Uygurların Sosyo K lt rel Yapısı, Atılım Yayınları, Ankara 2006, s. 75-76.

Sarı Uygurların, kendi yaşadıkları bölgelerde inşa ettikleri tapınakların mimari tarzları ile Qinghai'da inşa edilen tapınaklar, mimari üslup bakımından büyük benzerlikler göstermektedir (Resim-7). Bunun yanında, Çin tarzında yapılan bazı mimari yapıların etkileri daha da derin olduğu gözlenmektedir¹⁶.

Sarı Uygurların güzel sanatları ve meskenleri hakkında araştırma yapanların eserlerinde açıkça belirtilmese de, tapınaklar inşa edilirken Tibet tarzı mimari üsluptan büyük oranda etkilenilmiştir. Zira Lamaizm Sarı Uygur toplumuna girerken Tibet mimari sanatının tüm özelliklerini de beraberinde getirmiştir.

D. KÜRESELLEŞMENİN SARI UYGUR MİMARİSİNE ETKİLERİ

Kültürel bir olgu olan küreselleşme kimi zaman birleştirici, kimi zaman da farklılaştırıcı bir boyutta karşımıza çıkmaktadır. Bu süreçte küreselleşme taşıdığı anlamlar bakımından önem kazanmaktadır. Küreselleşme kötümse olarak görüldüğü kadar iyimser olarak da görülebilir. Dolayısıyla küreselleşme toplum için faydalı olduğu kadar risk de taşır. Yerel mekanlar ve kültürler küresel akışlar tarafından artan oranda tehdit ediliyor şeklinde görüleceği gibi buna alternatif bir şekilde, yeni ve çeşitli yollarla yeniden icat edilebilir şekilde de görülebilir. Burada dikkat çeken husus ise bu sürecin işleyişin hangi toplumlar için ne anlam taşıdığıdır. Bazı uzmanlar küreselleşmenin işleyişini destekleyerek küresel homojen bir kültür olmadığını, ancak bir milletin, her medeniyetin bir küresel kültür ile ilişki içerisinde olduklarını vurgulamaktadırlar¹⁷. Bazı yaklaşımlarda ise küreselleşmenin tek yolu akışı üzerinde durulmaktadır. Buna göre batı etkisinin önünde durulamaz cereyanı altında kalmış olan yerel kültürlerle birlikte, bir küresel kültürün meydana gelişine tanıklık etmekteyiz. Bu bağlamda dünya çapında kültür gittikçe daha da homojenleşmektedir.

Bu süreçte Coca Cola, Blue Jeans ve Kuzey Amerika popüler müziği akla gelmektedir. Yerel şiveler ve diller yeni yüzyılla birlikte oradan kalkmakta, geleneksel yaşam tarzları Amerikan yaşam tarzları karşısında terk edilmektedir¹⁸.

¹⁶An Suran, "Yuguzu Meishu Shi Lue (Sarı Uygur Güzel Sanat Tarihi Üzerine)", Xin Meishu (Yeni Sanat), 1992, Sayı 4, s. 45.

¹⁷Kalb Don-Marco Van Derland, **Beyond The Mosaic: Questioning Cultural Identity in A Globalizing Age, The End of Globalization Bringing Society Back In**, New York 2002, p. 276.

¹⁸Keith Griffin, **Culture And Economic Growth The Idade and Globalization**, Global Futures: Shaping Globalization, London 2000, p. 195.

SONUÇ

Büyük bir kısmı Gansu eyaletinin Xunhua Yuguzu Otonom İlçesi ve çevresinde yaşamlarını sürdüren ve Çin tarih kaynaklarında Sarı Uygurlar şeklinde kaydedilen Yugu millet, Çin'de yaşayan 55 azınlık millet arasında geleneksel kültürünü günümüze kadar sürdürmeyi başarmışlardır. Sarı Uygurların tamamen kendilerine özgü çizgiler taşıyan geleneksel kültürlerinin en fazla hissedildiği alan mimari alanda görülmektedir. Çin kaynaklarının içerdiği kayıtlara göre Sarı Uygurlar yaklaşık olarak 700 yıl önce asıl toprakları olan Xinjiang Uygur Otonom Bölgesi'nden ayrılarak günümüzdeki yaşadıkları bölgelere gelerek, başta Han millet olmak üzere Tibetliler, Moğollar, Dongxianglar ve Baoshanlar ile kültürel münasebetlerde bulunmuşlardır. Sarı Uygurların yukarıda sözünü ettiğimiz ata topraklarını terk etmeden önce Xinjiang'da ağırlıklı olarak ticari faaliyetlere dayanarak yaşamlarını devam ettirdikleri bilinmektedir. Yaygın olarak bilinmektedir ki, tarihi dönemlerden itibaren ticari faaliyetlerde bulunan milletler şehirlerde ya da kasabalarda yerleşik yaşam sürerlerdi.

Xunhua ilçesine çok yakın olan Qilian Dağları yakınlarında göçebe hayati yaşamaya başlayan Sarı Uygurlar 20 yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde Çin devleti onların geleneksel yaşam tersi haline gelen göçebe hayvancılığını devam ettirebilmeleri için gereken önemi vererek her türlü kolaylığı göstermiştir. İşte bu dönemde Sarı Uygurlar, diğer göçebe milletlerinde görüldüğü gibi çadır evlerde yaşamışlar, modern dönemlere gelindiğinde toprak ya da kerpiçten yapılmış evlerde yaşamayı daha çok tercih etmişlerdir.

80'li yılların başında Açılma Politikası'nın başlamasıyla, Çin'in diğer tüm bölgelerinde olduğu gibi, Sarı Uygurların yaşadıkları bölgede de, özel ticari faaliyetlerin hızla artmasıyla, devlet onlar için bozkırlarda geniş alanlar tahsis edilerek ekonomik yaşam seviyelerinin yükselmesini sağlamıştır. Bu duruma paralel olarak Xunhua ilçe merkezi ile kasabalarda yaşayan Sarı Uygurlar, genç kızlar ile kadınların düğünlerde ve özel günlerde giydikleri üst kısmı huni şeklinde yapılmış ve tepe kısmından kırmızı renkli püsküler sarkan şapka motifi büyük binaların üst çatı kısımlarında yaygın olarak kullanılmıştır. Sadece yukarıda tarifedilen kadın şapkaları değil, düğünlerde evlenen Sarı Uygur kızlarının ön ve arka tarafına asılan çeşitli renklerle bezenmiş, süs takıları da, sadece büyük iş hanlarının üst kısımlarında kullanılmakla yetinilmemiş, emniyet müdürlüğü ve diğer bazı resmi dairelerin mimari yapılarının üst kısımları ve giriş kapılarının kenarlarına Sarı Uygur etnik kültürünü yansıtan kültürel unsurlar mükemmel bir şekilde eklenmiştir.

7 asır önce Xunhua ve çevresine yerleşen Sarı Uygurlar, tapınak mimarisi alanında ise ağırlıklı olarak Çin mimarisinin etkilerini güçlü olarak yansıtmışlar, fakat bu Budist tapınaklarında görev yapan din adamları ise kendilerine ait yaşam alanlarında ise mensubu bulundukları Sarı Uygur kültürel unsurlarını yansıtmayı

tercih etmişlerdir.

Köylerde yaşayan Sarı Uygurlar, yaşadıkları meskenleri kerpiçten inşa etmişler, fakat bu meskenlerinin üst ya da ön cephelerine kendi kültürel unsurlarını yansıtan herhangi bir sembol kullanmamışlardır. Asıl Sarı Uygur kitlesine oldukça uzak bir coğrafyada yaşayan Sarı Uygurlar ise yaşadıkları köylerde tamamen Han milletinin geleneksel kültürel sembollerini meskenlerinin giriş kapılarına yerleştirmişlerdir.

Küreselleşme her ne kadar, Sarı Uygurlarda olduğu gibi, özellikle nüfusu oldukça az olan milletlerin kültürlerini yaşatma konusunda bir tür engel teşkil etse de kasaba ve ilçelerde yaşamlarını sürdüren Sarı Uygurlar mimari yapıların ön ve üst kısımlarında kendi kültürel sembollerini kullanarak adeta Sarı Uygur mimarı tarzlarını oluşturmayı başarmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA

AN Suran, “Yuguzu Meishu Shi Lue (Sarı Uygur Güzel Sanat Tarihi Üzerine)”, Xin Meishu (Yeni Sanat), 1992, Sayı 4.

BAYSAL Cihan Uzuçarşılı Baysal, “Ayazma’dan Bezirganbahçe’ye Yeniden İskanın Yarattığı Kültürel Mağduriyetler ve Yeni Kimlik İnşaası”, **Dosya 16, Kültür ve Mekan**, Ekim 2009.

DON Kalb-Marco Van Derland, **Beyond The Mosaic: Questionig Cultural Identity in A Globalizing Age, The End of Globalization Bringing Society Back In**, New York 2002.

FAN Peng-Ma Yaping, “Gansu Minzu Zongjiao Duben (Gansu Milletlerinin Dini Hakkında)”, Gansu Millet Yayınevi, Lanzhou 2009.

GÖREGENLİ Melek-Pelin Karakuş, “Göç Araştırmalarında Mekan Boyutu: Kültürel ve Mekânsal Bütünleşme”, **Türk Psikoloji Yazıları**, Aralık 2014 Sayı 17.

GRIFFIN Keith, **Culture And Economic Growth The Idate and Globalization, Global Futures: Shaping Globalization**, London 2000.

GÜRKUŞ Ezgi Tuncer-Ömer Barkul, “Yer üzerine Kavramsal Bir Okuma Denemesi”, **Sigma 4** Sayı 1-2, 2012.

KARLUK Abdürreşit Celil, Sarı Uygurların Sosyo Kültürel Yapısı, Atılım Yayınları, Ankara 2006.

KRATOCHWILL Friedrich, “History, Action and Identity: Revisting The Second Great Debate and Assessing Its Importance For Social Theory”, **European Journal of International Relations**, Vol. 12, Issue 1, 2006.

ÖZTÜRK Yücel Öztürk, “Tarih ve Kimlik”, **Akademik İncelemeler**, Cilt 2, Sayı 1, 2007.

TIAN Zicheng, “Yugu Zu Juzhu Wenhua Chutan (Sarı Uygurlarda Barınma Kültürü Hakkında Bazı Görüşler: 裕固族居住文化初探), **Yugu Zu Yanjiu Lunwen Duji (Sarı Uygur Milleti Hakkında Araştırmalar İle İlgili Makaleler Külliyatı: 裕固族研究论文读集)**, Ed. Zandan Zhuoga, Cilt II, Lanzhou Üniversitesi Yayinevi, Lanzhou 2002.

TIAN Zicheng-Duo Hong, “Yugu Zu Fengqing (Sarı Uygur Gelenekleri: 裕固族风情)”, Gansu Kültür Yayinevi, Lanzhou 1994.

TOPAL Hasan, “Mimarlık Aracılığı İle Eskiye Öykünme”, **Ege Mimarlık**, Nisan 2012.

YAN Tianling, “Zongjiao Ruohua Xianxiang Shitan-Sutan Yugu Zu Zang Chuan Fojaio de Diaocha Yanjiu (Dinin Zayıflaması Fenomeni Üzerine Bir Değerlendirme Sunan Sarı Uygurları Arasında Tibet Budizmi’nin Yayılması Hakkında Bir İnceleme), Xibei Minzu Yanjiu (Kuzeybatı Milletleri Araştırmaları), 1996 Sayı 1.

YUGUZU Jian Shi (Sarı Uygurların Kısa Tarihi: 裕固族简史),” Yazma Ekibi, Minzu Yayinevi, Pekin 2008.

RESİMLER

Resim-1 Yukarıda resimde görülen koli şeklinde yapılmış ve tepe kısmından kırmızı renkli iplerin aşağı sarktığı şapkalar, daha önceki dönemlerde günlük hayatta yaygın bir şekilde giyilirken artık günümüzde bu gelenek sadece bayramlar, eğlenceler ve düğünlerde giyilmektedir.

Resim-2 Yukarıdaki evin giriş kapısının üst tarafında görùlen içi kırmızı renkli boya ile boyanmış olan üç yuvarlak şekil ile alt kısma asılmış olan yine kırmızı renkli uzun takı düğünlerde evlenen kızların boyunlarına astıkları bir süs eşyasını sembolize etmektedir. Sağ ve sol taraftaki pencerenin üst kısmındaki kırmızı-beyaz renkli çizimler ise geleneksel Sarı Uygur şapkasıdır.

Resim-3 Yukarıda çatı kısmında iki adet kırmızı renkli bayan şapkası şeklinde yapılmış apartman görülmektedir. Sarı Uygurlar, bu gibi mimari yapıların daha önceki dönemlerde daha fazla olduğunu ifade etmişlerdir.

Resim-4 Sarı Uygurların yoğun olarak yaşadıkları Sunan ilçesinde bir iş yerinin önden görünüşü.

Resim-5 Sunan İlçesi Karayolları Dairesi'nin çatı kısmındaki Sarı Uyğur tarzı şapka mimarisi.

Resim-6 Sunan ilçesinin dış kısmında yer alan bir tapınağın giriş kapısı.

Resim-7 Yukarıda görülen tapınak mimarisi tamamen Tibet mimari tarzında inşa edilmiştir.

